

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00665798 5

Jaimini
(Nyayasudha)

B
132
M5J3
1901
fasc.
14

THE
 HOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;
 A
 COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
 NO. 107

न्यायसुधा ।
 तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,
 A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA
 BY
 PANDIT SOMESWARÂ BHATTÂ,
 EDITED BY
 PANDIT MUKUNDA SÂSTRÎ,
 Professor, Deccan College, Poona.

FASCICULUS XIV.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY
 CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.

Printed by Hari Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,
 BENARES,

Price Rupee One.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाशङ्कितभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—१०७

B

132

M5 J3

1901

fac. 14

प्युपपत्तेर्वाक्यविरोधाभावे ऽप्यसन्तर्दनविरोधावुत्कर्षमाहेति भा-
ष्येणाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन क्रयणद्रव्यवद्विकल्पो भविष्यतीत्येवं
क्रयणवच्छब्दव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं द्वादशे क्रयणेषु वि-
कल्पः स्यादेकार्थत्वादितिसूत्रेण क्रयसाधनानां द्रव्याणां विकल्पं
पूर्वपक्षयित्वा समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादित्यनेन समुच्च-
यो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादित्यनेन समुच्चयस्य सिद्धान्तयिष्यमा-
णत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्रत्यपूर्वपक्षाशयत्वेन व्याख्येयमित्याह * क्र-
यणावदिति * पूर्वपक्षस्य स्थायित्वादत्र युक्ता दृष्टान्ततत्त्वाशङ्क्यानति-
विशेषकरत्वाक्रयप्रयोगे द्रव्याणां समुच्चयोपपत्तेरिति विकल्पाप-
वादकस्य सिद्धान्तहेतोः सन्तर्दनासन्तर्दनयोरभावेन पूर्वपक्षन्या-
यस्याप्यनपोदितत्वाद्युक्ता दृष्टान्ततत्त्वाह * न चेति * यद्वा नायं
विकल्पे दृष्टान्तः किं त्वनर्थलोप इति स्वयमन्यथा क्रयणवच्छब्दं
व्याचष्टे * असन्तर्दनेति * कथमयं दृष्टान्तो नार्थलोपे योज्य
इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * अग्निष्टोमनिवेशपक्षमुपसंहरति * त-
स्मादिति *

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य २५ ॥

सुत्रव्याख्यार्थमुत्कृष्येत वेति भाष्यं व्याचष्टे । वाक्येति *
अग्निष्टोमस्यापीष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वाद्दीर्घसोमशब्दसंयोगोपपत्तेः क-
थमुत्कर्ष इति प्रश्नोत्तरत्वेन ज्योतिष्टोममिति भाष्यं व्याख्यातुमाह *
कुत इति * सोमयागस्य दैर्घ्यमुक्तं न कर्ममात्रस्य तत्तु सोमयागा-
न्तरापेक्षयैवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * नहीति * सोमयागान्तरस्या-
प्यनुपादानाभापेक्षा युक्तेत्याशङ्कते * नन्विति * बुद्धिस्थत्वायोपा-
दानापेक्षणात्सोमयागान्तरस्य चानुपादाने ऽपि सजातीयत्वाद् बु-
द्धिस्थत्वोपपत्तेर्युक्ता ऽऽपेक्षेति परिहरति * यद्यपीति * सोमशब्देन
चोपादानं सामान्यतो ऽस्तीति परिहारान्तरमाह * विशेषणंति *
एवं च सति ज्योतिष्टोमस्य दैर्घ्यायोगाद्दीर्घसोमशब्देनान्ये ऽनूद्यन्त
इत्युपसंहरति * तत्रेति * भाष्ये सत्रशब्दस्यान्यमात्रोपलक्षणार्थ-
तान्योक्त्या सूचिता । दैर्घ्यस्य विशेषणत्वे विरोधिब्यावृत्त्या विशेषण-
त्वप्रसिद्धेर्विरोधिह्रस्वत्वव्यावृत्त्या विशेषणत्वप्रसङ्गात्तद्विरात्रादिषु
च सहस्रसंवत्सरात्प्राचीनेषु ह्रस्वत्वव्यावृत्तदैर्घ्याभावात्सहस्रसं-
वत्सरमात्रग्रहणापत्तेः सत्राणीति भाष्ये यदुवचनं न युज्येतेत्याश-
ङ्क्याह * तेषां चेति * द्विरात्रादिष्वस्य दैर्घ्यस्य त्रिरात्राद्यपेक्षह्रस्-
त्वाव्यावर्तकत्वे ऽपि दैर्घ्यबुद्धेर्ह्रस्वापेक्षत्वात्रिरात्रादेश्च द्विरात्राद्य-

पेक्षया ह्रस्वत्वाभावेनानपेक्षणीयत्वाज्ज्योतिष्टोमवच्च निरतिशयत्वा-
भावेनान्यानपेक्षह्रस्वत्वायोगाज्ज्योतिष्टोम एवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन
प्रथमं ह्रस्वतया बुद्धिस्थत्वादन्येषामपेक्षायाः कारणमालम्बनं विषयो
ऽपेक्षणीयस्ततश्च ज्योतिष्टोमापेक्षह्रस्वत्वव्यावृत्तस्य दैर्घ्यस्य द्विरा-
त्रादिष्वपि भावाद् बहुवचनं युक्तमित्याशयः । अपेक्षणीयस्यापेक्षा-
कारयितृत्वाद्वा णिजन्तात्करोतेत्युटि कृते व्युत्पन्नेन कारणशब्देनो-
क्तिः । तच्छब्दसापेक्षत्वे ऽप्यपेक्षाशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासावि-
घातः । सोमयागानां मध्ये ज्योतिष्टोमस्यैवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन प्रथमं
प्रतियोगितया बुद्धिस्थत्वातिक्रमायोगादिति वा योज्यम् * कर्तृतो
वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् * नोत्कृष्येति भाष्येण चाशब्दं व्या-
ख्यायानुत्कर्षे वाक्यविरोधपरिहारायोक्तस्य षष्ठीसमासत्वस्यानुप-
पत्तेर्यत्कर्तृकल्पनविक्षेपाद्दैर्घ्यस्य चानवस्थितत्वात्कर्मधारयापेक्षया
च दौर्बल्यात् क्लृप्तस्यानुत्कर्षप्रमाणं विना कल्पनाशक्तेराद्यसूत्रस्यप्रकृ-
तिशब्दसूचितप्रकरणाख्यप्रमाणख्यप्रमाणोक्त्यर्थमेवमिति भाष्यं बु-
र्बलप्रमाणानुरोधेन दीर्घसोमश्रुतेः क्लृप्तकल्पनायोगादयुक्तमाश-
ङ्काबाधपक्षसम्भवे बाधपक्षस्यायुक्तत्वावुपपादयितुमाह * यथा
कथं चिदिति * दीर्घसोमसंयोगाख्यस्य विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे
कादाचित्कत्वात्सन्तर्दनं प्रति निमित्तत्वोपपत्तेः सन्तर्दनस्य नैमि-
त्तिकत्वाग्नित्यासन्तर्दनबाधेन ज्योतिष्टोमे निवेशोपपत्तिसूचनार्थं त-
न्निमित्तत्वादिति सूत्रावयवं नैमित्तिकत्वाभावे ऽपि विकल्पेन नि-
वेशोपपत्तेरुक्तत्वेनातिशयमात्रार्थत्वादनाहत्य कर्तृतो विशेष इत्ये-
तावत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं दीर्घेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * सचेति*
स्यपत्यधिकरणो कर्मधारयाद्दौर्बल्यस्य वक्ष्यमाणात्वाच्छब्दासमासानु-
पपत्तेः कर्तृद्वारता न युक्तेत्याशङ्काह * नचेति * परविशेषण-
त्वस्य षष्ठ्यर्थलक्षणाया वा दौर्बल्यहेतोस्तत्र वक्ष्यमाणस्य प्रमाण-
बाधापत्तावनानादरणीयत्वात्स्वरगतं पूर्वपरनिपातलक्षणं वा विशेषं
विना षष्ठीसमासो ऽशक्यो निराकर्तुमित्याशयः ।

कर्तृतो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥

न चेति भाष्येण कर्तृपक्षनिरासार्थतया वा शब्दं
व्याख्याय कर्तृत इति सूत्रावयवस्य पूर्वसूत्रस्यप्रथमान्तविपरिणत-
विशेषशब्दानुषङ्गेन कर्तृत एवायं विशेषो न कर्तृत इत्येवं व्याख्या-
र्थं कर्तृत इति भाष्यं व्याचष्टे * कर्तृत एवेति * कर्मधारयव-
लीयस्त्वोपपादनार्थत्वेनार्थवादेति सूत्रावयवं षष्ठीसमासे पूर्वपदेन

स्वप्रधानभूतार्थाभिधानायोगादित्येवं व्याख्यातुं क्रतुद्वारदीर्घसो-
मसंयोगाख्यविशेषोक्तः कर्मधारयप्रतिज्ञार्थत्वं सूचयितुमाह * स-
मानाधिकरणोति * स्वयं तावत्कर्मधारयबलीयस्त्वोपपादनार्थत्वेना-
र्थवादित्यवयवं हेतुप्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * किमिति * स्वयमेव क्रतु-
दैर्घ्यस्य निमित्तत्वे बहुसोमाभिषवाद्धारणशङ्कां निवर्तयितुं दाढ्या-
काङ्क्षायां सन्तर्दनस्य दीर्घसाधनत्वाद् दृष्टार्थस्य विधानस्य सम्भ-
वतः कर्तृदैर्घ्यनिमित्तपक्षे दारणानाशङ्कनेन दाढ्यानाकाङ्क्षणादनुप-
पत्तेरित्येवं क्रतुदैर्घ्यनिमित्तत्वोपपादनार्थत्वेन दीर्घसामत्वाख्यस्य
विशेषस्य क्रतुद्वारत्वोपपादनार्थत्वेन वा व्याचष्टे * एवं चेति *
विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे वाक्यशेषायोगादित्येवं हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्या-
र्थं कुत इत्यादिभाष्यं कर्मधारयबलीयस्त्वेनात्यन्तादृष्टार्थं नियमाह-
ष्टार्थं नियमाहष्टार्थेन बाध्यतइति बाधग्रन्थोक्तेन च न्यायेन क्रतु-
द्वारत्वनिश्चयात्सन्देहाभावेन वाक्यशेषाभिर्णयोक्त्यनुपपत्तेरयुक्त-
माशङ्क्य न्यायोपोद्बलनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तथेति * क्रतुद्वार- ८९४।२
रत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह * तस्मादिति * मृदुदेशस्थाप-
नेनापि दाढ्योपपत्तेर्दीर्घकाले ऽपि सोमयागे सन्तर्दननियमस्यादृष्टा-
र्थत्वात्साम्यमाशङ्क्य * अत्यन्तमेवेत्युक्तम् * स्वसमवेतस्यैव
वानुरज्जकत्वाद्विशेषणत्वप्रसिद्धं कर्तुंश्च कृतावसमवायाद्यदेतद्दीर्घे-
ण कर्त्रा कृतोर्विशेषणं तत्सन्तर्दनशेषितया प्रमितिसिंते सोमयाग-
रूपे ऽनन्तःपातित्वेन सम्बन्धद्वारतया व्यवहितत्वाद्वाह्यं यत्तु स्व-
समवेतेन दैर्घ्येण विशेषणं तत्प्रमितिसितक्रतुरूपांतःपातित्वेन
सन्निकृष्टत्वाद्दन्तरङ्गं तस्मादेतदेव ज्याय इत्याह * बाह्यं चेति *
तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥

कर्मधारयसम्भवे षष्ठीसमासायोगात्कर्तृद्वारदीर्घसोमत्वस-
म्भवान्नोत्कर्षो युक्त इत्येवं शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमिदमिति
भाष्यं व्याचष्टे * परिचोदनापदेति * किमिति भाष्येण किं प्रका-
राणि पदानीति पृष्ठा शङ्कापदप्रकारोक्त्यर्थमथेत्यादीत्यन्तं भाष्यं
व्याचष्टे * मा नामेति * संस्थानां ज्योतिष्टोमेन सह प्रकरणतुल्य-
त्वस्य संस्थाधिकरणेन निराकरिष्यमाणत्वात्संस्थास्वपि निवेशे प्रक-
रणानुग्रहायोगमाशङ्क्याह * प्रकरणेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन
शङ्काया मन्दत्वादित्थं संस्थाधिकरणविरोधपरिहारानुपपत्तेरग्निष्टो-
मसंस्थाया निष्फलत्वेन प्रकरणायोगात्प्रकरणस्य ज्योतिष्टोमीयत्वा-

वगतेज्योतिष्टोमस्य च संस्थाचतुष्टये ऽप्यनुवृत्तेज्योतिष्टोमसमाप्ति-
विशेषरूपाणां फलवतां संस्थान्तराणां प्रकरणाविशेषस्य निराकर्तु-
मशक्यत्वात्प्रकरणाविशेषे ऽपि च नित्यानित्यसंयोगविरोधाद्वित्या-
भिष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमगृहीतत्वेन नित्यानां धर्माणामनित्याभिः सं-
स्थाभिः प्रकरणेनाग्रहणोपपत्तेः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणाऽसामानवि-
ध्या विरोध इत्यन्यथा परिहरति * अथ वेति * अग्निष्टोमसंस्थ-
ज्योतिष्टोमवाच्यग्नष्टोमशब्दः । तस्मात्संस्थास्त्वेव सन्तर्दननिवेश
इति शङ्कामुपसंहरति * तस्मादिति * अभिपूयमाणसोमधारणे
सन्तर्दनप्रयोजने ऽर्थवादोक्ते कर्तृदैर्घ्यश्च संस्थास्त्वप्यविशेषेणार्थवा-
दायोगसाम्याद्यथादीर्घः कर्त्ता न सन्तर्दननिमित्तं तथा संस्था अपी-
त्येवं सूत्रव्याख्यासमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं
व्याचष्टे * सत्यपीति * सन्तर्दनाभावे ऽपि धृतिसिद्धेरितिकरणप-
रामृष्टं सन्तर्दनं धृत्यै वृथा धृत्यर्थं न भवतीत्येवं धृत्या इति पदत्रय-
स्यावृत्त्या व्याख्या दृष्टार्थत्वोक्त्या सूचिता । उक्त्यादिषु वार्थस्य वि-
द्यमानत्वादिति सूत्रस्य सोमवृद्धिं विना प्रदेयवृद्धययोगाद्धारणे सं-
स्थासु विशेषो ऽस्तीत्याशङ्क्यशयविवरणार्थत्वेन नवेत्यादिभाष्यं
व्याख्यातुमाह * प्रदानेति * श्लोकसोमग्रहणात्सोमवृद्धिं विनापि
प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरासार्थं पूर्णं चेत्यादिभाष्यावयवं व्याख्या-
तुमन्यूनैत्युक्तम् । उपरि विलाद् गृह्णातीति पूर्णग्रहणविधानान्न
न्यूनग्रहणं युक्तमित्याशयः । अविशेषात्स्तुतिर्व्यर्थेति चेदिति) सूत्र-
स्य तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवान्मुष्टिवृद्ध्या पर्ववृद्ध्या वा सोमवृद्धि-
र्दशमुष्टिनिर्पर्वनियमविरुद्धा न युक्तेति परिहाराशयविवरणार्थत्वे-
नेति चेदित्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * नेति * पदोत्तराशयविव-
रणोपसंहारार्थं तस्मादुत्कर्ष इति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

८९५।१

स्यादनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

परिचोदनापदानामेव सिद्धान्तत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्या-
र्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * स्यादिति * प्रकरणानुग्रहादिति
भाष्यावयवव्याख्यार्थम् तेनैवेत्युक्तम् । संस्थासु सन्तर्दननिवेशे ऽप्य-
र्थवाद उपपन्नः स्यादित्येवमावृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यार्थमर्थान्वेति भा-
ष्यं व्याचष्टे * प्रदानेति * तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरा-
ससूचनार्थत्वेन भाष्यस्थां प्रदेयोक्तिं व्याख्यातुमाह * तोयेनेति *
मुष्टिपर्वसंख्याविरोधात्सोमवृद्धययोगं पूर्वपक्षोक्तं केनेति भाष्यणानु-

(१) इदं सूत्रं भाष्ये व्याख्यातम् ।

भाष्य पर्वदैर्ध्यात्सोमवृद्धिसंभवोक्त्यर्थत्वेनानित्यत्वादिति सूत्रावय-
वव्याख्यार्थं विप्रकृष्टेतिभाष्यं व्याचष्टे * स चेति । * तृतीयस-
वनेशोरकस्याभिपूयमाणस्यानेकपर्वणः स्थूलपर्वणश्च ग्रहणादपि प्र-
देयवृद्ध्युपपत्तेः दीर्घपर्वत्वकल्पनायोगशंकां तस्यापि दशमुष्टरेव सोमा-
दुपादानात्स्थौल्येऽपि प्रदेयवृद्ध्यसंभवाच्चित्तविरोधेन च बहुपर्वत्व-
स्यासंभान्निराकर्तुं स्थौल्येत्युक्तं । सप्तमीषष्ठ्योस्तंत्रेण द्विबचनं
योज्यं । पर्वदैर्घ्यं विधिं विना कथं गम्यतइत्याशंक्य प्रदानवृ-
द्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवान्यथानुपपत्त्येति परिहारं सूचयितुमाह
* तथा सतीति । * सत्राहीनेषु संतर्दननिवेशे पर्वदैर्घ्यं विनापि
प्रदानवृद्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवोपपत्तेर्नान्यथानुपपत्तिरस्तीत्याशंक्य
संस्थासु दीर्घसोमशब्दोपपत्तेर्वाक्याविरुद्धेन प्रकरणेन संस्थास्वेव
निवेशावगमान्नान्यथोपपत्तिरस्तीति परिहारं सूचयितुमाह * प्रक-
रणेति । * प्रकरणस्योपपत्तिरविरोधः । संस्थासु च निवेशे
सोमशब्दवाच्याया लतायाः स्वत एव दैर्घ्योपपत्तेः कालद्वार-
दैर्घ्यकल्पनायाः सोमशब्दस्य यागपरत्वकल्पनायाश्चाभावादांज-
स्येन दीर्घसोमशब्दोपपत्तिरित्याह * शक्यं चेति । * विप्रकृष्ट-
पर्वत्वस्थानित्यत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वोपपादनायोक्ते ऽर्थे सूत्रा-
वयवं योजयति * अनित्यत्वादिति । * दशमुष्टिपर्वत्वनिय-
मेनाग्निष्टोमसंस्थायां नियतस्य सोमपरिमाणस्योक्त्यादिसंस्था-
स्वप्यतिदेशप्राप्तस्य प्राकृतनियमाबाधे बाधायोगात्कथमनियतत्वा-
ख्यमनित्यत्वमित्याशंक्य दशमुष्टिपर्वत्वनियमाबाधेपि दीर्घपर्वग्रह-
णाख्येनोपायांतरेणाग्निष्टोमसंस्थागतं परिमाणं बाधितुं शक्यमि-
त्याह * शक्यं हीति । * दीर्घसोमशब्दस्य दीर्घकालसोमयागवा-
चित्त्वेन संतर्दनविध्यपेक्षितांगिसमर्पणोपयोगसंभवेऽनपेक्षितनिमित्त-
मात्रसमर्पणोपयोगापादकलतादैर्घ्यवाचित्वाऽपुपगमायोगादीर्घकाल-
सोमयागमात्रवाचित्वावगतेः संस्थास्विव सत्राहीनेष्वपि संत-
र्दनविध्यवगमात्तेषु च केषां चिदह्नाग्निष्टोमसंस्थत्वेन प्रदान-
वृद्धिरहिततया प्रदेयवृद्धौ लतादैर्घ्यकल्पनायोगान्नेदं भाष्यकारी-
यमनित्यत्वोक्तिव्याख्यानं युक्तमित्येवं विप्रकृष्टेति भाष्यं दूषयति
* नन्विति । * सत्राहीनेष्वप्युक्त्यादिसंस्थेष्वहस्तु प्रदानवृद्ध्य-
र्थप्रदेयवृद्धिसिद्धौ लतादैर्घ्यकल्पनसंभवेन पूर्वपरिमाणातिक्रमस-
ंभवात्सामस्त्येन भवनमुपपत्तिःसंभवोक्त्योक्ता । यत्र प्रदेयवृद्धि-

रपेक्ष्यते तत्र लतादैर्घ्यकल्पनं भविष्यतीत्याशक्यं दशमुष्ट्यवशिष्टलताद्वीकरणविधायवशिष्टानां लतानामनियतपरिमाणत्वादतिरिक्तलताद्वीकरणेन प्रदेयवृद्धयुपपत्तेर्न क चिलुतादैर्घ्यकल्पना युक्तेति परिहारं सूचयन्नवशिष्टलताभ्यूहपरिमाणस्यानित्यत्वादित्येवं सूत्रावयवं व्याचष्टे * अत इति । * यद्वा न प्रदेयवृद्धिप्रकारोपपादनायानित्यत्वांक्तिः किं तु स्यादिति सूत्रावयवेन प्रकरणानुग्रहात्संस्थासु संतर्दनं स्यादित्युक्ते संस्थानां प्रकरणाभावस्य संस्थाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्संस्थास्वपि निवेशे प्रकरणविरोधापत्तेस्तदनुग्रहो न संभवतीति ब्रुवाणस्य न संस्थानां प्रकरणाभावो वक्ष्यते किं तु प्रकरणाविशेषे ऽपि नित्यानित्यसंयोगविरोधादसमानंति सूचनार्थं धर्मांतराणां नित्याग्निष्टोमगृहीतत्वेन नित्यत्वादनित्याभिः संस्थाभिरग्रहणं संतर्दनस्य तु नित्याग्निष्टोमागृहीतत्वेनानित्यत्वात्संस्थाभिर्ग्रहणमविरुद्धमित्युत्तरमनित्यत्वोक्त्येव्यतइत्येवं व्याख्येयमित्याह * संस्थाधिकरणेति * तृतीयसवे ऽभिपूयमाणैकांशुपरिमाणस्यानित्यत्वादित्येवं व्याख्यांतरार्थम् * अपि चेति * अपिचेति भाष्यमेकस्याप्यंशोर्दशमुष्टेस्त्रिपर्वण एव सोमादुपादानात्प्रदेयवृद्धिकारणत्वानुपपत्तेर्दूषयति * तृतीयेति * विहितावशिष्टांश्वभ्यूहपरिमाणानियमेनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्धिप्रकृष्टपर्वत्वकल्पननिरासं ऽवशिष्टांश्वभ्यूहपरिमाणानित्यत्वाशयत्वेनानित्यत्वोक्तिव्याख्याया सूचितेपि प्रकरणविरोधशंकोत्तरत्वेनानित्यत्वांक्तिव्याख्यापत्रेन केन चिद्भाष्येणानित्यत्वोक्तिव्याख्यायते विप्रकृष्टेति भाष्यद्वयं तु विप्रकृष्टपर्वत्वात्तृतीयसवनंशोरेकस्याभिपूयमाणस्यानेकस्थूलपर्वत्वात्प्रदेयस्य सोमस्य वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यादित्येवं प्रदेयवृद्धिप्रकारोपपादनार्थत्वेनावृत्या स्याच्छब्दव्याख्यामिति सूचनायैकस्मिन्नप्यंशौ विप्रकृष्टपर्वत्वमात्रं प्रदेयवृद्धिकारणं वाच्यं न त्वनेकस्थूलपर्वतेत्याह * अत इति * मात्रशब्देनैव कारणांतरनिराससिद्धावपि कारणांतरनिरासमात्रे तात्पर्यं न तु विप्रकृष्टपर्वत्वस्य कारणत्वोक्ताविति सूचनायैवकारः । तस्मादिति सिद्धांतोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपांति * संस्थावत्सत्राहीनेष्वपि निवेशे इति स्वाभिमतसिद्धांतसूचनायापिशब्दः । अनुत्कर्षप्रतिज्ञालोचनया प्रकरणानुग्रहोपपत्त्यालोचनया च संस्थामात्रनिवेशसिद्धांतावगतेः सत्राहीनेष्वपि निवेशसूचनार्थो ऽपिशब्दो न युक्त इत्याशंक्य संस्थामात्रनिवेशसिद्धांता-

योगं प्रतिजानाति * नत्विनि * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * एष वाच्य प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टाथान्येन यजेतगर्त्तपत्यमेव तज्जायते प्रावमीयत इति ज्योतिष्टोमात्प्राग्यदन्ययजनं तद्गर्तपतनतुल्यं तस्माद्योन्येन प्राग्यजेत सजरां मृत्युं वा प्नोतीति निंदाकल्पप्राग्यजनविषेधद्वारज्योतिष्टोमोत्तरकालत्वविधिवाक्ये य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणादिति पञ्चमाधिकरणेनैतच्छब्दस्याग्निष्टोमसंस्थमात्रज्योतिष्टोमवाचितामुक्ताथान्येनेति संस्थानां सन्निधानादित्यनेनान्यशब्दस्य सर्वनामत्वेन सन्निहितवाचित्वाद्यागांतराणां च संस्थाभिर्व्यवधानात्संस्थामात्रवाचित्वं पूर्वपक्षयित्वा तत्प्रकृतेर्वापत्तिविहारौ न हि तुल्येषूपपद्येते इत्यनेनान्यशब्दस्यानंतर्याख्यसंनिध्यपेक्षायामुक्त्यमात्रवाचित्वापत्तेस्तस्य च स्वशब्देनोक्तिसंभवे संदेहापादकान्यशब्दानर्थक्यप्रसंगाद्बुद्धिस्थत्वाख्यसंनिध्यपेक्षावगतेज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वेन च सर्वेषां तद्विकाराणां बुद्धिस्थत्वाविशेषादग्निष्टोमान्यमात्रवाचितायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वाद्यथान्यशब्दो ऽग्निष्टोमान्यमात्रे ऽवकल्पते तथादीर्घसोमशब्दो पीत्यर्थः * श्लोकं व्याचष्टे यथैवेति * संस्थानां प्रकरणसद्भावाभ्युपगमे ऽपि वाक्येन प्रकरणबाध्यात्सर्वधर्मतैव युक्तेति प्रौढिप्रदर्शनार्थं प्रकरणेनेत्युक्तं । वस्तुतस्तु प्रकृतिवच्छब्देन संस्थानां निराकांक्षीकृतत्वात्प्रकरणं नास्तीत्यथवास्त्येव संस्थानां प्रकरणमिति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं प्रकरणाविशेषं निराकर्तुमाह * प्रकृतिवच्छब्देति कथं तर्हि दैक्षाद्यानां विकृतीनां प्रकरणेन पृषदाज्यादिग्रहणमित्याशंक्य पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति प्राकृतानुयाजानुवादेन पृषदाज्यविधानात् प्राकृतांगग्रहणवेलायामेव पृषदाज्यग्रहणप्रतीतेस्तदानीं च निराकांक्ष्याभावात्प्रकरणेन पृषदाज्यं यथा गृहीतं तथा यदि संस्थाभिर्गृहीतं किञ्चित्प्राकृतमंगमनूय संतर्दनं विधीयेत ततस्ताभिः प्रकरणेन संतर्दनं गृह्येत न त्वेतदस्ति ज्योतिष्टोमधर्ममध्यपातित्वात्संतर्दनस्येत्याह * नहीति * संस्थानामपि ज्योतिष्टोमानः पातित्वेन सन्निधानाविशेषात्फलवत्त्वाविशेषाच्च ज्योतिष्टोमस्यैव दीक्षणीयादयो धर्मा न संस्थानामिति कथं गम्यतइत्याशंक्य नासौ साध्यस्य भवन्ती साध्यनेन संबध्यतइत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्यवदयमाणन्यायसूचनार्थं प्रथमं ज्योतिष्टोमार्थतयोपदिश्यमानातोक्ता । संस्थानां धर्माकांक्षासद्भावाभ्युपगमे ऽपि संस्थावांतरप्रकरणे

संतर्दनापाठात् संतर्दनविधिवेलायां संस्थानां प्रकरणमस्तीत्याह
 * इतश्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * असंबद्धपदव्य-
 वायेनैव प्रकरणवत्सन्निधानाख्यस्य स्थानस्यापि निवृत्तेस्तदपि न
 संस्थासु संतर्दनविनियोजकमिति स्थानवेत्यनेन प्रसंगादुक्ते कथं तर्हि
 संस्थासु संतर्दननिवेश इति किं तर्हीत्यनेन पृष्टे वाक्यमेवेत्यु-
 म् । दीर्घसोमशब्दस्य लतादैर्घ्यवाचित्वात्संस्थास्वेव च तार्तीयसव-
 निके सकृदभिषवे प्रदेयवृद्धौ लतादैर्घ्यापेक्षणाद्वाक्यमपि तास्व्ये
 व विनियोज्यतात्याशङ्क्याह * तच्चेति * दशमुष्ट्यवशिष्टलताभ्यूह-
 परिमाणानियमादतिरिक्तलताभ्यूहेनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्लतादैर्घ्यान-
 पेक्षणादपेक्षिताङ्गिसर्मपणोपयोगित्वार्थं च दीर्घसोमशब्दस्य यागपर-
 त्वावसायात्कर्मधारयेण च यागवाचित्वसंभवे दीर्घः सोमोऽस्मिन्न-
 स्तीति बहुव्रीह्याश्रयणायोगाद्दीर्घकालसोमयागमात्रवाच्यं शब्द
 इत्याशयः । सूत्राणि तु पदोत्तरसूत्रेण संस्थास्वेवेत्यवधारणां निर-
 स्योक्त्यादिषु वेति सूत्रेणापिशब्दार्थे वाशब्दमङ्गीकृत्योक्त्यादिषु
 चेति चकारयुक्तमेव वा पाठं कृत्वोक्त्यशब्देन वा संस्थास्तित्त्रो-
 ऽप्यादिशब्देन च सत्राण्यहीनांश्चोक्ता संस्थासु सत्राहीनेषु च दीर्घ-
 सोमशब्दार्थस्य दीर्घकालसोमयागत्वस्य विद्यमानत्वात्संतर्दने
 स्यादिति द्वितीयपूर्वपक्षोक्तं सत्राहीनमात्रविषयतयोत्कर्षनिरासे-
 नाग्निष्टोमान्यमात्रविषयतयोत्कर्षे सिद्धान्तिते संस्थासु प्रदेयस्य
 सोमस्य दशमुष्टिप्रपर्वत्वनियमेन वृद्ध्याख्यविशेषाभावान्निरालम्ब-
 नस्तुत्यापत्तराग्नष्टोमान्यमात्रविषयसिद्धान्तायांगमविशेषादिति सूत्रे-
 णाशङ्क्यावशिष्टांश्चभ्यूहपरिमाणस्यानियतत्वात्संस्थास्वपि प्रदेयस्य
 वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यादित्यन्त्यसूत्रेण परिह्रियतइत्येवं व्याख्येयानि
 सिद्धान्तसूत्रस्थमनुत्कर्षभाष्यं प्रकरणानुग्रहभाष्यं चोपेक्षणीयम्॥६॥

प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥३२॥

वाक्यप्रकरणाविरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वेनावान्तरप्रकरणसंग-
 तिसूचनपूर्वं विषयोक्त्यर्थं ज्योतिष्टोमइतिभाष्यं बह्विषु शाखासु प्रवर्ग्य-
 स्यान्नारभ्याधीतत्वेन ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठाभावादयुक्तमाशङ्क्याना-
 रभ्याधीतत्वे ऽप्यव्यभिचरितकृत्वन्वयाभिरूपसद्भिर्वाक्यकृतेनान्वयेन
 कृत्वन्वयं प्राप्तस्य प्रकृतौ वेतिन्यायेन ज्योतिष्टोममगमनासयतया

तावत्परमतेनोपपादयति * प्रवर्ग्य इति । * सर्वार्थत्वे द्विरुक्तत्वा
 पत्तिं प्रकृते योजयितुं * तत्र हीत्युक्तम् । * एवं ज्योतिष्टोमगमनं
 ऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्यपाठाभावाद्भाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्य
 ज्योतिष्टोमे न्यायाद्भवतं प्रवर्ग्यमिति भाष्यार्थो न तु ज्योतिष्टोमे प्रकृ-
 त्येत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुं * तेनेत्युक्तं । * येन कारणेन ८९७।२
 प्रवर्ग्यो ज्योतिष्टोमं गच्छति तेन कारणेन ज्योतिष्टोम इत्याह न तु
 ज्योतिष्टोमे प्रकृतत्वेनेत्यर्थः । एवं व्याख्यायां प्रवर्ग्यनिषेधस्य
 ज्योतिष्टोमाद्भवत्पूर्वपक्षोपयोगसंभवे ऽपि प्राकरणीकज्योतिष्टोमाद्भ-
 त्वाभावात्प्रकरणविरोधाविरोधचित्तात्मकत्वासिद्धेः संगत्यनुपयोग-
 प्रसङ्गादेतद्व्याख्यानापरितोषेणर्जुवृत्तैव स्वमतेनोपपादयति * कौ-
 षीतकीति । * मृदूत्तर्यस्तदाशब्दः । अस्मिन्पक्षे ज्योतिष्टोमप्रकरणे
 प्रवर्ग्यं प्रकृत्येति व्याख्यासूचनार्थं तमित्यनेन ज्योतिष्टोमप्रकरणएवो-
 पसन्नः प्रागुत्पन्नमित्युक्तं । द्वितीयतृतीयशब्दयोर्यागवाचित्वशङ्कानु-
 पपत्तेः प्रयोगवाचित्वस्य निःसंदिग्धत्वात्तत्साहचर्येण प्रथमशब्द-
 स्यापि प्रयोगवाचित्वावसायात्सिद्धान्तोपयोगित्वेन द्वितीयेत्यादि-
 वाक्यशेषो भाष्ये पठितो न तूदाहरणत्वेनेति सूचनार्थं निषेधमात्रं
 पठितम् । भाष्योक्तस्य संदेहस्य हेतुभूतं संदेहमाह * तत्रेति । *
 य एतेनेत्येतच्छब्दवत्प्रथमयज्ञशब्दस्यापि प्रकरणादग्निष्टोमसंस्थज्यो-
 तिष्टोमवाचित्वावगतेरतिरात्रसंस्थज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगपक्षे निषेधा-
 योगादतिरात्रसंस्थस्य प्रथमाहारे प्रतिषेध इत्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकानु-
 पपत्तिशङ्कानिरासायैतच्छब्दवदस्य सर्वनाम्नत्वाभावेन प्रकृतवाचित्व-
 नियमाभावात्प्रकरणानुरोधेनवश्रुतिसंकोचायोगात्सर्वसंस्थज्योतिष्टो-
 मवाचितोक्त्यै भाष्यानारूढमपि सर्वसंस्थ इत्युक्तम् । किं तावदिति भा-
 ष्येण पूर्वपक्षे प्रतिज्ञाय कुतइति हेतुं पृष्ठा वाक्यविरोधे प्रकरणव्यापा-
 रात्सौत्रहेत्वपरितोषेण ज्योतिष्टोमाद्भवत्प्रतिज्ञार्थस्य सौत्रस्य क्रतुश-
 ब्दस्यैवावृत्त्या प्रथमशब्दस्य वाचकतया ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसंबन्धि-
 त्वादित्येवमर्थत्वमंगीकृत्य हेत्वर्थतयापि व्याख्यार्थं प्रथमशब्दस्य ज्यो-
 तिष्टोमाख्ययज्ञवाचित्वं प्रथमेति भाष्यावयवेन प्रतिज्ञाय तदुपपादना-
 र्थत्वेनापि क्रतुशब्दव्याख्यार्थं * यज्ञेत्युक्तं * तत्प्रथमयज्ञशब्दे प्रथम-
 श्चासौ यज्ञश्चेति प्रथमशब्दस्य सामानाधिकरण्यलक्षणाद्यज्ञसंयोगा-
 देष वा वेति वाक्ये वा प्रयोगलक्षणाज्ज्योतिष्टोमाख्ययज्ञसंयोगादि-
 त्येवं द्वेधा व्याचष्टे * यज्ञशब्देति । * आद्यव्याख्यायामुद्भिदादि-

वत्सामानाधिकरण्यं नामत्वहेतुः द्वितीयस्यां वैदिकः प्रयोगः क्रतु-
शब्दो ऽपि प्रथमशब्दस्य समानाधिकरणतया प्रयुज्यमानतया वा क्रतु
संबन्धित्वादित्येवं द्विधा योज्यः । प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमि-
त्तोक्त्यर्थं तस्य हीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * य इति । * मन्वाचयत्वेन-
सौत्रहेतुव्याख्यार्थमवंचेतिभाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति । * एवं
चेत्यनेनैव ज्योतिष्टोमवाचित्वपरामर्शाद्यदीति भाष्यावयवानर्थक्य-
माशंक्य शंकोत्तरत्वेन व्याख्यास्यच्छंकां तावदाह * ननु चेति । *
एतच्छङ्कोत्तरत्वेन यदीतिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * कथ-
मिति । * वाक्येनैकप्रयोगविषयत्वकरणे ऽपि ज्यौतिष्टोमिकत्वार्थं
प्रकरणापेक्षणात्तदनुग्रहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * नहीति । * या-
गान्तरीयप्रथमप्रयोगविषयत्वेऽपिवाक्योपपत्तज्यौतिष्टोमिकत्वाश्रय-
णस्य वाक्यकृतता न युक्तेत्याशंक्याह * यदि हीति । * पारिशे-
ष्यानुगृहीताद्वाक्यादेव ज्यौतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगविषयत्वसिद्धेः प्रक-
रणस्य न किञ्चित्कार्यमस्तित्यवधारणाद्वाधः स्यादेवेत्यर्थः ॥ प्रथमश-
ब्दोक्तसंख्यायुक्तं प्रवर्ग्यनिषेधनं ज्योतिष्टोमाख्यस्य क्रतोरङ्गं स्यादि-
त्येवं सूत्रयोजनद्वारा पूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं प्रथम-
शब्दस्य संख्यावाचित्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य संख्यावाचित्वाभावे
ऽप्यादित्ववाचित्वादादित्वस्य वैकत्वसंख्यापेक्षत्वाद्वित्वादिसंख्यानि-
बन्धनद्वितीयत्वाद्यनपेक्षत्वादेकत्वसंख्यैकांतिकत्वावगतेः संख्यावा-
चित्वोपचरणेयं संख्यावाचित्वोक्तिरित्युपपादनं सूचयन् व्याचष्टे *
तस्मादिति । * प्रकरणादपीत्येवं सौत्रहेतुव्याख्यासूचनायापिशब्दः ॥

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥३३॥

प्रथमशब्दस्यावर्तितक्रतुशब्दोक्तयज्ञवाचित्वव्यावृत्त्यर्थतया वाश-
ब्दव्याख्यार्थं नवेतिभाष्यं प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगनिमित्तत्व-
सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिकशब्दपरत्वाद्वाशब्दस्य पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थक्र-
तुशब्दोक्तसर्वप्रयोगस्थकत्वङ्गत्वव्यावृत्त्यर्थत्वप्रतीतेर्युक्तमाशङ्क्य हे-
तुव्यावृत्तिं विना पूर्वपक्षाव्यावृत्तेस्तद्यावृत्त्यर्थत्वेनाप्यावृत्त्या व्याख्या
८९८१२ युक्तेति सूचनपूर्वं यज्ञस्य प्रयोग इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदीति
अतःप्रयोगस्यैवप्रथमशब्दो वाद इत्यध्याहारेण भाष्यव्याख्यासूचनाय
* एषइत्युक्तं । * प्रथमशब्दस्य प्रयोगवाचित्वोपपादनार्थत्वेन
कर्त्राद्यप्रवर्तनाख्यकर्तृसंयोगनिमित्तत्वात्प्रथमशब्दस्य प्रयोग एव च

कर्तृसंयोगोपपत्तोरित्येवं कर्तृसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं कर्त्रेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रथमेति । * शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाक्यार्थत्वेन पञ्चमीव्याख्यानायाभिधेयत्वाक्तिः । अप्रयुज्यमानावस्थस्य कर्मणः कर्त्रनपेक्षत्वात्स्वरूपेण कर्तृसंयोगानुपपत्तावप्येत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञागृहपतिसप्तदशादाक्षित्वात्समां ऽप्याग्नीस्तन्मुखाः सत्राण्यासनइत्यादौ प्रथमशब्दाज्ज्योतिष्टोमप्रतीतेस्तत्स्वरूपमेव प्रथमशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं प्रयोग इति भाष्यं व्याचष्टे * तद्योगास्त्विति । * कर्मस्वरूपनिमित्तसूत्रशब्दसन्निधिपठितस्य प्रथमशब्दस्य कर्मस्वरूपनिमित्तत्वप्रतीतेः कर्तृसंयोगशब्दोक्तकर्त्राद्यप्रवर्त्तननिमित्तता न युक्तेत्याशङ्क्य प्रथमप्रयोगस्थस्यैव ज्योतिष्टोमस्य तस्मादपि प्रथमशब्दात्प्रतीतेः कर्मस्वरूपनिमित्तता न युक्तेति परिहारं सूचयितुमाह * सापि चेति । * एतदेव प्रयोगानुसारेण द्रढयति * न हीति । * द्वितीयादिज्योतिष्टोमप्रयोगे प्रथमशब्दप्रयोगाभावात्कर्मवाचित्वाभावो निश्चीयतइत्याशयः । अयजमानस्येति पष्ठ्या ज्योतिष्टोमव्यतिरेकजनितत्वमङ्गीकृत्य प्रथमं यजमानो ऽतिरात्रेण यजेतेति पक्षाश्रयणात्प्रथममग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोमयागमकुर्वाणस्य यः पश्चादग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमस्तस्य लोके प्रथमयज्ञो नाम न भवतीति योज्यम् । एवमपि प्रथमयज्ञशब्दस्य प्रथमप्रयोगवाचित्वे यागांतरप्रथमप्रयोगस्यापि प्रवर्ग्यनिषेधनिमित्तत्वापत्तेः प्रथमप्रयोगस्थज्योतिष्टोमवाचित्वावसीयतइत्याशङ्कानिरासार्थं श्रुतिश्चेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति । * विप्रकर्षां ऽप्येष वावेति वेदाश्रितत्वात् ।

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।

वेदो यमाश्रयार्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्येतेन न्यायेनाश्रयणीय इत्याशङ्क्याह * तत्र चेति * क्रतुवाचिज्योतिष्टोमशब्दैकवाक्यत्वासिद्धौ तत्र लक्षणाऽऽश्रिता इह तु प्रयोगवाचित्वे ऽपि यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यस्य लिङ्गस्येति सूत्रावयववनोपपादयिष्यमाणत्वात्तद्वशेन लक्षणाकल्पनानुपपत्तेः प्राथम्यनिमित्तत्वायोगो लक्षणाहेतुर्वाच्य इत्यापाद्य नत्वहेत्युक्तं लक्षणाश्रयणे ऽपि पूर्वपक्षाष्टसिद्धभावस्तत्प्रयोगस्थो ऽपि तावदित्यादिनोक्तः । श्रुतिश्चेति भाष्यनिरसनीया शङ्का येनाशयेनोत्तिष्ठति तं न्निरासितुमु-

पन्यस्यति * नन्विति * विधित्वे प्राप्त्यनपेक्षित्वाद्यस्य कस्य चि-
 त्प्रथमप्रयोगो निमित्तं स्यान्नपेक्षत्वेन तु प्राप्त्यपेक्षित्वालौकिक-
 व्यापाराद्यर्थेन च प्राप्त्यभावात्प्राप्तिसामर्थ्येन सोमयागप्राप्तेस्तेष्वपि
 मध्ये ऽनारभ्यवादन्यायेनैव वाचेत्यत्र च ज्योतिष्टोम एव प्रथमशब्द-
 प्रयोगाद्य एतेनेति वा प्राथम्यविधायकाच्छब्दान्निमित्ताभावेनान्यत्र
 निषेधप्राप्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैवाद्यं प्रयोगमयं निषेधो गच्छतीत्येवं निर-
 स्यति * प्राप्नुयादिति * प्राप्त्यभावान्निवर्त्तमान इति पाठे तु
 लौकिकव्यापारेभ्य इत्यादीनां पञ्चम्यन्तत्वेनान्वयः । ज्योतिष्टोमस-
 मानाधिकरणो ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधायी वाशब्दो ज्योतिष्टोमप्रथ-
 मशब्दः । ज्योतिष्टोममिति पाठे त्वनारभ्यवादन्यायेन ज्योतिष्टोमं
 गच्छति प्रथमयज्ञ इति प्रथमशब्दाच्च तस्याद्यं प्रयोगं गच्छती-
 त्यर्थः । ज्योतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगगामित्वे च निषेधस्य द्वितीयादि-
 प्रयोगस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य व्यक्तचन्तरत्वेऽपि ज्योतिष्टोमत्वजात्यैक्या-
 त्प्रत्यासत्तेस्तस्यैव द्वितीयादीन्प्रयोगानपेक्ष्य प्रथमशब्दोपपत्तेराज्यस्य
 भवति यत्किञ्चित्प्रथमप्रयोगगामित्वे तु दर्शपूर्णमासाद्वितीयप्रयो-
 गानपेक्षणेऽपि दूरस्थसोमयागान्तरद्वितीयादिप्रयोगापेक्षायां विप्र-
 कर्षः स्यादित्याह * एवंचेति * अनेन च तुल्यन्यायतया प्रथमश-
 ब्दस्य ज्योतिष्टोमवाचित्वे दूरस्थद्वितीयादियज्ञान्तरापेक्षायां विप्र-
 कर्षः स्यादिति सूचना द्वितीयादीनपेक्षयेति भाष्योक्तविशेषणफलं
 दर्शितं भवति । प्रथमप्रयोगनिमित्तत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिक-
 पदव्याख्याद्वारा सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादितिभाष्यमथेति भाष्ये-
 नैष वाचेति वाक्ये प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसामानाधिकार-
 ण्येन प्रयोगाक्रतुवाचित्वेत्येवमर्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रस्थक्रतुशब्दोक्तं हेतु-
 मनुभाष्यलक्षणेत्यनेन ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्याख्यस्य ज्यो-
 तिष्टोमवाचित्वलिङ्गस्य प्रथमशब्दवाच्येन प्रयोगेन ज्योतिष्टोमलक्षणा-
 निमित्तकत्वान्न क्रतुवाचित्वसाधकतेत्येवमर्थमङ्गीकृत्य यत्त्वित्यनेन-
 च प्रथमयज्ञशब्दे यज्ञशब्दसामानाधिकरण्याक्रतुवाचित्वेत्येवमर्थ-
 त्वेन क्रतुशब्दोक्तं हेतुमनुभाष्य तदपीत्यनेन यज्ञशब्दसामानाधि-
 करण्याख्यस्य लिङ्गस्य भावव्युत्पत्त्या यज्ञशब्दस्य प्रयोगवाचित्वनि-
 मित्तकत्वान्न क्रतुवाचित्वसाधकतेत्येवमर्थमङ्गीकृत्य लिङ्गस्येति सू-
 त्रानयत्वेन परिहारे वक्ष्यमाणं ऽपि प्रकरणादिति पूर्वपक्षहेत्वपरिहा-
 राद्युक्तमाशङ्क्य प्रकरणबाधशयत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति *

दीर्घसोमशब्दवत्प्रथमयज्ञशब्दस्याप्यपेक्षिताङ्गिसमर्पणोपयोगसंभवे
नपेक्षितनिमित्तमात्रोपयोगस्यान्याय्यत्वात्प्रथमप्रयोगाङ्गस्य च निषे-
धस्य यदा प्रथमः प्रयोगस्तदैव प्रवृत्त्युक्त्यै नैमित्तिकत्वोक्त्युपपत्तेः सप्त-
म्या चांगित्वानभिधानाद्वाक्येनैव प्रकरणगम्यं सर्वप्रयोगस्थज्योति-
ष्टोमांगत्वं बाधित्वा प्रथमप्रयोगमात्रांगत्वावगते * वाक्येनत्युक्तम् *
एवमप्युत्कर्षानभिधानाज्ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे न प्रवर्जितव्यमिति
सिद्धान्तोपसंहारार्थप्रतीतेस्तत्र चाग्निष्टोमे प्रवृण्णीतीति विधिना
निषेधस्य बाधात्क्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वावगतेरुपसंहारभाष्य-
माक्षिपति * तत्र त्विति । * विधेर्द्वितीयादिप्रयोगविषयत्वेना विरो ५२६।१
धमाशङ्क्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृजन्तीत्यनेनैव द्वितीयादिप्रयोगे विधिसिद्धेः
पुनः विद्ध्यनर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयतोक्ता । प्राप्त्यपेक्षत्वे ऽपि
निषेधस्य पूर्वविधिनैव प्राप्तिरिति सिद्धेः पुनर्विध्यनपेक्षत्वाच्च तेन बाधः
संभवतीत्याशंक्य सावकाशतोक्ता । अग्निष्टोमसंस्थक्रत्वन्तरप्रथमप्रयोग
ऽप्यतिदेशप्राप्तेनाग्निष्टोमवाक्येन निषेधबाधापत्तेः प्राथम्यस्य च
क्रत्वन्तरेष्वभावान्न निषेधस्य क्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगगमनं युक्तमित्येव-
मेतद्व्यवस्थानुपपत्तेरग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे निषेधबाधेऽप्यतिरात्रसंस्थ
ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगविषयो निषेधो भविष्यतीत्यन्यथाव्यवस्था-
मभ्युपगम्य तद्विषयत्वेनोपसंहारभाष्यं परमतेन समाधातुमाह * त-
त्त्विति । * अग्निष्टोमशब्दस्याग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाचित्वात्कथ-
मग्निष्टोमस्य क्रत्वन्तरे विद्यमानतेत्याशङ्क्य श्रौतसंस्थावाचित्व-
त्यागेन लाक्षणिकज्योतिष्टोमवाचिता न युक्तेति परिहारसूचनार्थं
* संस्थारूपस्येत्युक्तम् । * आहारः प्रयोगः । य एतेनानिष्टेत्ये तच्छ-
ब्दस्याग्निष्टोमपरामर्शितायाः पञ्चमेवक्ष्यमाणत्वाच्चातिरात्रस्य प्रथ-
मप्रयोगोऽस्तीत्याशङ्क्याह * विहितश्चेति । * अग्निष्टोमविधेर्निषेधे-
नानपेक्षितत्वाद्वाग्निष्टोमस्यापि चान्यत्र विद्यमानत्वोक्त्या सामान्यरू-
पत्वाभिधानान्निषेधबाधकत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य पूर्वविधिनैव
सिद्धेः पुनर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयत्ववत्क्रत्वन्तरेष्वति-
देशप्राप्तेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गेनैव ज्योतिष्टोमविषयत्वस्याप्यवगमाद्वि-
शेषविषयत्वेन बाधकत्वमुपपादयितुमाह * सोऽयमिति । * द्विती-
यादिप्रयोगेषु क्रत्वन्तरेषु चान्यतः प्राप्त्यालोचनया ज्योतिष्टोमिकाद्य-
प्रयोगाख्यविशेषविषयत्वावगमे ऽपि स्वारसिकसामान्यविशेषविषय-
त्वालोचनया बाध्यबाधकभावप्रसिद्धिर्निषेधस्य चाग्निष्टोमातिरात्रा-

यप्रयोगयोर्द्वयोरेव सामान्यरूपत्वाद्विधेस्तु बहुषु द्वितीयादिषु कत्व-
 न्तरेषु च सामान्यरूपत्वाद्विधेर्वाधकता शङ्कितुमपि न शक्येत्येतामपि
 व्यवस्थां दूषयति * एतदपीति । * स्वमतेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे
 नित्यं न प्रवर्जितव्यमग्निष्टोमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवं भाष्यव्याख्यां
 सूचयितुमन्यथाव्यवस्थामाह * अत इति । निषेधत्वे ऽतिरात्रप्रथम-
 प्रयोगे ऽपि विकल्पस्यापरिहार्यत्वात्पर्युदासत्वनिरासार्थस्य चोच्य-
 तइत्यादेर्वक्ष्यमाणस्य वार्त्तिकस्याग्निष्टोमवाक्यातिरात्रप्रकृतिवच्छब्द-
 शेषत्वनिरासमात्रार्थत्वात्पक्षेऽग्निष्टोमवाक्यस्य च प्रतिप्रसवार्थताया
 वक्ष्यमाणत्वादतिरात्रप्रथमयोगे ऽपि नित्यं पर्युदासो ऽग्निष्टोमप्रथ-
 मप्रयोगे त्वग्निष्टोमवाक्येन प्रतिप्रसूतत्वान्नञ्युक्तेन चानारभ्यवा-
 दप्राप्तस्य पर्युदासाद्विकल्प एवेत्येवं व्याख्येयम् । प्रतिषेधोक्ति
 यथाश्रुतां विहितोक्तिं चाप्राप्तविध्याशयां मत्वा पर्युदासेन संभव-
 द्विकल्पपरिहारानां नञ्युक्तानां वाक्यानां पर्युदासत्वस्यापि तु
 वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति
 दशमाधिकरणसिद्धांतसूत्रेण वक्ष्यमाणत्वादस्य पर्युदासत्वावगतेरग्नि-
 ष्टोमवाक्यशेषत्वे च तस्य पर्युदासापेक्षितप्राप्तिसमर्पणमात्रे व्यापा-
 राभ्युपगमापत्तेरनारभ्यवादादेव च प्राप्तिसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यानर्थ-
 क्यप्रसङ्गादनारभ्यवादशेषत्वावगमादनारभ्यवादस्य चाग्निष्टोमवा-
 क्यविहितप्रवर्ग्यायां प्रकृतावनर्थक्यापत्तेर्विकृत्यर्थत्वावगमादतिरा-
 अतिरिक्तायां च विकृतौ प्रथमप्रयोगाभावादनारभ्यवादशेषस्य पर्यु-
 दासस्थातिरात्रमात्रविषयत्वावगतेरग्निष्टोमवाक्यस्य पर्युदासानन्व-
 यान्नित्यमेव चाग्निष्टोमे प्रवर्ग्यप्राप्तेर्विकल्पो न युक्त इत्याशंक्ते
 * किंचित्पुनरिति । * अग्निष्टोमवाक्यादेव प्राप्तिसिद्धेरनारभ्य-
 वादो ऽनर्थक इति विपरीतं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्य सामान्याविषय-
 त्वेनानारभ्यवादस्य बहुविशेषव्यापित्वान्नैकस्मिन्विशेषे प्राप्तावप्यान-
 र्थक्यापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं * सामान्येत्युक्तं । * अग्निष्टोम-
 वाक्यस्य प्रकृतावनारभ्यवादस्य च विकृतौ प्रापकत्वात्पर्युदा-
 सस्योभयशेषत्वोपपत्तेरग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वायोगशङ्कां निराकर्तुं
 * नचेत्युक्तम् * पर्युदासत्वे सिद्धान्त्यभिमतं ऽपि विकृत्यर्थानारभ्य-
 वादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे चाग्निष्टोमे विकल्पसिद्धेरग्निष्टो-
 मवाक्यशेषत्वे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे ऽप्यकरणासिद्ध्याधिक्यात्त-
 त्तिरासार्थं सिद्धान्तैकदेशी विकृत्यर्थानारभ्यवादशेषभूतपर्युदासत्वे

अग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वाद्विकल्पो न युज्येत शक्यं त्विहेत्यादिवा-
 र्तिके वक्ष्यमाणेन तु न्यायेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वायोगाद-
 तिरात्रे ऽतिदेशप्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो वाच्य इत्यापाद्यातिरा-
 त्रकथंभावपूरणवेलायामपाठात्तत्प्रकृतिवच्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेष-
 त्वानुपपत्तेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य तौ न पशौ करोतीत्यस्य
 पशुप्रकृतिवच्छब्दप्राप्ताज्यभागवाक्यशेषत्वायोगेन पर्युदासत्वायोगा
 निषेधत्वं यथा ऽपूर्वे चार्थवादः स्यादिति दशमाधिकरणेन सौम्ये
 ऽध्वरइत्यस्य तौ न पशौ करोतीति निषेधशेषतयार्थवादत्वसिद्धौ
 भाष्यकृता वक्ष्यते तत्तथा न प्रथमयज्ञइत्यस्यापि निषेधत्वाव-
 गमाद्युक्तो विकल्प इत्येवं विकल्पायोगचोद्यं निराकर्तुमाह
 * उच्यत इति । * दृष्टान्तत्वेनाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वस्यानुपपन्नत्वं
 तावत् त्वयैवोक्तमित्युक्तम् । पष्ठचर्थे सप्तमी । अपिशब्देनानार-
 भ्यवादसूचनात्ततो ऽनारभ्यवादस्यातिरात्रवाक्यावयवभूतस्य न
 प्रथमयज्ञ इति शेषः स्याद्यद्यतिरात्रकथंभावपूरणवेलायां पठ्येत
 संस्थानां त्वसमानविधानत्वेन ज्योतिष्टोमकथंभावपूरणवेलायास्त-
 दीयत्वायोगान्नैतत्तदीयकथंभावपूरणवेलास्थत्वेन पठितं येनोपदे-
 शतो ऽतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य न प्रथमयज्ञइत्ये-
 तद्वाक्यं शेषः स्यादित्युक्ते ऽतिदेशतस्तर्ह्यतिरात्रप्रकृतिवच्छब्द-
 प्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो भविष्यतीत्याशङ्क्यातिरात्रावान्तरप्रक-
 रणे पाठाभावादसाधारणातिरात्रकथंभावपूरणवेलास्थत्वेनापि न
 पठितः येनातिदेशतो ऽतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य
 शेषः स्यादित्युक्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितस्याप्यतिरात्रप्रकृतिव-
 च्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेषत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य व्यवहि-
 तत्वेनैकवाक्यत्वायोगो न हीत्यनेनोक्तः । प्राकृतानामंगशास्त्रा-
 णां विकृतौ स्वरूपेणातिदेशस्य दशमाद्ये निषेत्स्यमानत्वात्प्रकृ-
 तिवच्छब्देनैवोपकारादिपरंपरयातिदेशावगतेरतिदेशप्राप्तानारभ्यवा-
 दशेषत्ववादिना प्रथमप्रयोगप्रचर्ग्यवर्जं प्रकृतिवदतिरात्रेण यजेतत्ये-
 वमेकवाक्यता कल्प्येति मत्वा प्रकृतिवच्छब्दस्येत्युक्तम् । न प्रथ-
 मयज्ञइत्यस्य पर्युदासत्वपक्षे विकृतिविषयत्वायोगोक्त्या कुपित-
 श्रोदयिता निषेधत्वपक्षे ऽपि प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन
 न्यायेन विकृतिविषयत्वायोगात्प्रकृतिमात्रविषयत्वावगतेः प्रकृतौ
 च वैकल्पिकत्वाद्विकृतावतिदेशप्राप्तस्यापि वैकल्पिकत्वापत्तेर्नाति-

रात्रप्रथमप्रयोगे निषेधस्य नित्यत्वं सिद्धांत्युक्तं समर्थितं भवती-
त्येवमनिष्ठापादनेनैकदेशिनमाक्षिपति * नन्विति । * पार्श्वस्थेऽति-
रात्रे निषेधस्य नित्यत्वसिद्धयै पर्णतादेर्जुह्वाद्यंगत्वाच्चिरंगस्य
चजुह्वादेरनुपकारित्वेनातिदेशायोगाद्विकृतौ जुह्वादिप्राप्त्यैव प्राप्ति-
सिद्धेरनाभ्यवादस्यानपेक्षितत्वाद्विकृतावनुपपत्तेः प्रकृतिमात्रविष-
यत्वं युक्तं निषेधस्य तु प्रवर्ग्यानंगत्वात्प्रवर्ग्यप्राप्तिमात्रात्प्राप्त्य-
सिद्धेरौपदेशिकनिषेधप्राप्तिसंभवे चातिदेशिकप्राप्त्यनपेक्षणाद्विकृ-
तावपि निषेधोपदेशस्यापेक्षितत्वेनोपपत्तेर्निषेधस्य च प्रवर्ग्यस्यो-
भयत्र प्राप्तेर्न प्रकृतिमात्रविषयता युक्तेत्याशयेनाक्षेपं परिहरति
* प्राप्नुयादिति । * यथा जुह्वादेः प्रकृतौ शीघ्रं प्राप्तेर्विकृतौ
च विलम्बेन प्राप्तेस्तत्प्राप्त्यपेक्षस्य पर्णतादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थ-
जातं तथा प्रवर्ग्यस्यापि प्रकृतौ शीघ्रं विकृतौ विलम्बेन प्राप्ते-
स्तत्प्राप्त्यपेक्षस्य निषेधस्य प्रकृतिमात्रार्थत्वं भविष्यतीत्याशंक्य
जुह्वादेः पर्णतादिप्रतिप्राधान्यसिद्धयै कृत्वपूर्वसाधनत्वापेक्षणात्प्रति-
कृतु चापूर्वभेदात्सकृत्प्राकृतवैकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन पर्ण-
तादिविध्यनुपपत्तेः शीघ्रप्राप्तप्राकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन पर्-
णतादि विधाय कृतार्थस्य विधेर्विकृतौ व्यापाराभावो युक्तः निषे-
धस्य तु प्रवर्ग्यस्यापूर्वसाधनत्वानपेक्षणात्सकृद्यथाप्राप्तप्रवर्ग्यानु-
वादेन निषेधोपपत्तेः शीघ्रमंतरप्राप्त्यालोचना न युक्तेति वैषम्य-
सूचनार्थं * प्राप्तिमात्रेत्युक्तं । * निषेधस्य प्राप्तिमात्रं निषेधो
ऽपक्षे तेनापूर्वसाधनतामित्यर्थः । एकदेश्यग्निष्टोमविकल्पायोगचो-
द्यनिरासमात्रं ममाभिप्रेतं न त्वतिरात्रं निषेधस्य नित्यत्वसमर्थ-
नमपीति मत्वा प्रवर्ग्याननुष्ठानस्य प्रवर्ग्यानंगत्वे ऽपि कृत्वंगत्व-
सद्भावात्सर्वान्गेषु च युगपच्चोदकप्रवृत्तेर्विकृतावतिदेशतः प्रवर्ग्य-
प्राप्तिवेलायामेव प्रवर्ग्याननुष्ठानस्यापि प्राप्तत्वेन निषेधोपदेश-
स्याप्यनपेक्षणादनुपपत्तेरिह निषेधे ऽपि प्रकृतिमात्रविषयत्वं वक्तुं
शक्यमित्येवं पार्श्वस्थनिरासेन चोदयित्रापादितं प्रकृतिमात्रविष-
यत्वमनुजानाति । * शक्यं त्विति । * इहापीत्यपिशब्दो ऽध्या-
हार्यः । प्रकृतौ प्राप्तिनिषेधयोर्द्वयोरप्यौपदेशिकत्वेन तुल्यबलतया
धैकल्पिकत्वाद्विकृतौ त्वातिदेशिक्याः प्राप्तेरौपदेशिकेन निषेधेन
नित्यं बाधाद् द्विरुक्तत्वानापत्तिं पार्श्वस्थः शक्ते * ननु चेति । *
प्राप्त्यपेक्षत्वान्निषेधस्य दुर्बलाया अपि प्राप्तेर्निषेधेनात्यंतबाधायो-

गस्य दशमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्विरुक्तत्वापत्तिः समा-
धत्ते * नैतदिति । * सूत्रार्थमुपपादयति * यस्येति । * अत-
श्च निषेधस्य प्रकृतिविकृतिविषयत्वाभ्युपगमे ऽप्यतिरात्रे निषे-
धनित्यत्वासिद्धेस्तदभ्युपगमो ऽनर्थक इत्येवं पार्श्वस्थनिरासमुपसं-
हरति । * अत इति । * एवं सति सिद्धान्त्यनिष्ठविकल्पापक्षि-
शंकाया ननु प्रतिषेधो ऽपि सन्निति वार्तिककृतायाः कः परिहार
इत्याशंक्य न प्रथमयज्ञ इत्यस्यातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्य-
वादशेषत्वमात्रनिरासो ममाभिप्रेतो न पर्युदासत्वनिरासो येनाति-
रात्रे सिद्धान्त्यनिष्ठो विकल्पः प्रसज्येतेति सूचयन्नेकदेश्यनिष्ठाप-
त्तिशंकां परिहर्तुमाह * तस्मादिति । * विकृतावपि निषेधोपदे-
शस्यानपेक्षितत्वेन द्विरुक्तत्वादुपदेशातिदेशयोश्च शीघ्रमन्तरत्वल-
क्षणप्राप्तिकालवैषम्यान्न प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रकृतावेव व्यापारो न
त्वतिरात्रे ऽतिदेशो नापदेशेन वा प्राप्तानारभ्यवादशेषतयेत्येता
वदग्निष्टोमे विकल्पायोगचोद्यनिरासायाभिप्रेतं वरं निषेधत्वा-
दतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमित्यभ्युपेत्य वादमात्रेण प्रतिषेध
एवायमिति प्रागुक्तं न तु निषेधताभिप्रेता येन विकल्पः
स्यात्प्रकृतावेव त्वनारभ्यवादशेषभूतस्य पर्युदासस्यातिरात्रेतिदेशा-
त्प्राप्तं नित्यमकारणं सेत्स्यतीत्येवं वरमतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमि-
त्यनुपगमेण योज्यम् ॥ चोदयितृकृताच्चेपपरिहर्तृपार्श्वस्थनिरासेन गत-
कोपश्चोदयिता ऽनिष्ठापादनं त्यक्त्वा एकदेशिनइत्यादिनान्वयः न प्रथ-
मयज्ञ इत्यस्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृजन्तीत्यनारभ्यवादशेषत्वमभ्यनुज्ञायाति-
रात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वाख्यविशेषमात्रनिरासात्प्रकृ-
त्यर्थानारभ्यवादशेषत्वाभ्युपगमेनानारभ्यवादस्य च विकृत्यर्थतायां न
प्रथमयज्ञइत्यस्यातिरात्रकथंभावपूरणवेलायामपाठे ऽपि पर्युदासनी-
यप्रवर्ग्यप्रापकस्यानारभ्यवादस्य प्रकृतावव्यापारादग्निष्टोमवाक्यप्रा-
प्तप्रवर्ग्यपर्युदासाभ्युपगमे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे पर्युदासभावेन नि-
त्यमनुष्ठानापत्तेर्निषेधत्वाभ्युपगमे चान्याप्यविकल्पापत्तेरतिरात्रवा-
क्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्तन्निराक-
रणेनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगमे सत्यग्निष्टोमवाक्येनैव प्रकृतौ
प्रवर्ग्यविधिसिद्धेरनारभ्यवादस्यानर्थक्यप्रसंगाद्विकृत्यर्थत्वावगतेस्त-
च्छेषेण न प्रथमयज्ञइत्यनेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यपर्युदासादतिरात्रे
नित्यमप्रयोगो ऽग्निष्टोमे चापवादान्नित्यं प्रयोगः सेत्स्यतीत्याशयेनै-

कदेशिनश्चोद्यनिरासं दूषयितुमाह * न न्विति । * एकदेश्यानर्थ-
 क्यदोषपरिहारं शङ्कते * नैष इति * प्रवर्ग्यस्यानारभ्योत्पन्नस्यापि
 पर्णतःदिवत्प्रकृतौ विनियोगसिद्धेर्व्यापाराभेदेनानर्थक्यपरिहासयो-
 गाद्विकृत्यर्थतैवानारभ्यवादस्य युक्तोति चोदयिता स्वशयं प्रकटयति
 * अथ वति * पर्णतदिवदुत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषादव्यभिचा-
 रिद्वारसंयोगाश्रुतेर्दर्शपूर्णमासादीनामपि च प्रकृतीनां भावादग्निष्टो-
 माख्यप्रकृतिविशेषोपसंहारार्थत्वेनार्थवान्विनियोगे भविष्यतीत्यं-
 देशीशङ्कते * नत्विति * प्रवर्ग्योत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषादव्यभि-
 चारिद्वारसंयोगाश्रवणेऽपि पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरंतीत्यनुष्ठा-
 नस्थानवाक्ये अग्निष्टोमाव्यभिचार्युपसदाख्यद्वारसंयोगश्रुतेर्नोपसंहा-
 राय विनियोगापेक्षेति चोदयिता परिहरति * न शक्यामिति * सा-
 त्तदश्यं सामिधेन्याख्यद्वारसंयुक्तमपि प्राकरणिकेन पांचदश्येन विकृ-
 तिष्वप्यतिदेशप्राप्तेन द्वारावरोधात्कृत्वन्वयासमर्थमिति कृत्वा पशुमि-
 त्रविंदादिप्रकरणाधीनैः सात्तदश्यवाक्येनोपसंह्रियते यत्प्रवर्ग्यमि-
 त्ययं त्वनारभ्यवादोऽनन्यावरुद्धोपसद्वारतयोपसंहारमनपेक्ष्यैवा-
 ग्निष्टोमाख्ययज्ञान्वये शक्तत्वेनोपसंहारानपेक्षत्वाच्चोपसंहारमर्हती-
 त्यर्थः ॥ अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वमुपसंहरति * अतश्चेति *
 अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वेऽपि न प्रथमयज्ञइत्यस्यातिरात्रकथंभा-
 वपूरणवेलायामपाठेनातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वा-
 योगान्नातिरात्रप्रथमयोगे नित्यमप्रयोगोऽग्निष्टोमे च नित्यं प्रयोगः
 सेत्स्यतीत्याशङ्कयानारभ्यवादस्य प्राकरणिकेनाग्निष्टोमवाक्येनोत्का-
 लनात्प्रकृतावव्यापारेऽप्यग्निष्टोमवाक्यालोचनात्प्राक्प्रकृतिं प्रविष्ट-
 स्य शेषो भूत्वाऽनारभ्यवादसहितः पर्युदासः पश्चादतिरात्रं गमि-
 ष्यतीति परिहारं सूचयंश्चोदयिता स्वाभिप्रेतसिद्धिमुपसंहरति *
 तथा सति चेति * केवलविधिस्पर्शोपपादनार्थं वाक्यद्वयशेषत्व-
 निरासो न चैक एव शेष इति दार्ष्टिकोक्तो न हीत्यनेन स्मारि-
 तः । एकदेशी स्वाशयप्रकटनेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वं निर-
 स्यति * एतावत्विति * प्रकृतौ प्रागुपसदः प्राप्नुवंति पश्चा-
 द्द्विकृतावित्युपसत्प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृतौ प्रागुपसत्प्राप्तेरुपसंहार-
 वाक्याभावेऽपि प्रवर्ग्यः प्रकृतिं गच्छेत्किमुताग्निष्टोमे प्रवृण-
 कीति विस्पष्टोपसंहारकवाक्यसद्भाव इत्युक्ते पुरस्तादुपसदामि-
 त्यनेन कृत्वन्वयाख्यसामान्यसंबंधाद्वगमाच्चोपसंहारः संभवतीत्या-

शक्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठाच्चतुर्द्धाकरणस्यावगतकृत्वन्वयस्या-
 प्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतित्यनेनोपसंहारदर्शनादविरोधमुक्त्वा प्रकृ-
 त्यर्थत्वे ऽनारभ्यवादस्यानर्थक्यशङ्कानिरासायोत्पत्त्यर्थत्वेनार्थवत्त्वं
 पूर्वोक्तं स्मारितं कौशीताकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीतप्रवर्ग्यवा-
 क्यसमानार्थत्वाप्यनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थतैवाभ्युपगंतव्येत्याह
 * एवं चेति । * सिद्धान्तैकदेशिनाऽनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वनि-
 रासेन चोद्यवादिनि निरस्ते परमसिद्धांतीचोद्यवाद्युक्तं पर्युदास-
 त्वमेकदेश्युक्तं चानारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वमभ्यनुज्ञायैवानारभ्य-
 वादाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वयोर्ह्युत्पत्तिविनियोगार्थत्वेनैकवाक्यत्वं वाक्य
 द्वयस्याप्यग्निष्टोमे प्रवृणक्तीत्येतन्मात्रार्थनिष्पत्तेर्न प्रथमयज्ञइत्यस्या-
 नारभ्यवादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे वा विशेषाभावादग्निष्टोम-
 वाक्यशेषत्वे ऽपि चाग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यापत्तिलक्षणविरोधाभावा-
 दविनियुक्तोत्पन्नमात्रप्रवर्ग्यपर्युदासे व पर्युदसनीयस्य कृत्वर्थत्वा-
 भावेन पर्युदासस्य कृत्वर्थत्वानापत्तेरानर्थक्यप्रसंगाद्विनियुक्तपर्युदा-
 सत्वाप्यग्निष्टोमवाक्यशेषत्वापत्तेरग्निष्टोमे नित्यमकरणापत्या विक-
 ल्पासिद्धेरग्निष्टोमवाक्यस्यैकदेश्युक्तं विनियोगार्थत्वं दूषयति
 * यदि तर्हीति * किमर्थत्वेन तर्ह्यग्निष्टोमवाक्यं विकल्पसिद्ध्यै
 वर्णयितुमाह * अत इति । * विनियोगार्थत्वेनार्थवत्वोपपत्तौ
 विकल्पापादिका प्रतिप्रशवार्थता न युक्तेत्याशक्य प्रकृत्यर्थाद्
 नारभ्यवाददेवाग्निष्टोमप्रवर्ग्योपसंहारसिद्धेश्चतुर्द्धाकरणवदनेकत्र
 प्राप्तस्यैकत्रोपसंहारप्रयोजनत्वायोगाद्विनियोगानर्थक्यसूचनायानन्य-
 प्रयोजनत्वोक्तिः । न प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रतिषेधत्वे ऽत्रिरात्रे प्रति-
 प्रसवाभावे ऽप्यतः सर्वथाऽतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमिति वार्तिके
 स्वयमेव विकल्पस्योक्तत्वादग्निष्टोमे चानारभ्यवादविहितप्रतिषे-
 धादेव विकल्पसिद्धेः प्रतिप्रसवानर्थक्यप्रसंगात्पर्युदासत्वे तु नित्य-
 मकरण प्राप्ते विकल्पसिद्ध्यै प्रतिप्रसवार्थत्वोपपत्तेरग्निष्टोमे च विक-
 ल्पे सत्यप्यतिरात्रे ऽतिदेशप्राप्तस्य पर्युदासस्य नित्यमकरणापादक-
 त्वेनार्थवत्वोपपत्तेः पर्युदस्तवाची प्रतिषिद्धशब्दः ॥ अकर्तव्यत्वोक्त्य-
 र्थनिषेधाविषयीकृतस्य कर्तव्यत्वोक्तः प्रतिप्रसवत्वेन प्रासिद्धत्वात्प-
 र्युदासस्य चाकर्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वलक्षणनिषेधत्वायोगस्य विधानामे-
 कदेशः स्यादिति दशमाधिकरणमिद्धांतसूत्रावयवनोक्तत्वात्पर्युद-
 स्तस्य प्रवर्ग्यस्य प्रतिप्रसवो न युक्त इत्याशंकते * नन्विति । प्रतिषे-

धोक्ते[कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वलक्षणार्थत्वाभावात् पर्युदासो कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थ इति दशमपर्युदासस्य विध्येकदेशत्वोक्त्योक्तमित्यर्थः । यद्यपि पर्युदासस्यापि प्रतिमभ्यनुज्ञायैव प्रवृत्तेः शास्त्रीयायाश्च प्राप्तैरत्यन्तवाधायोगान्निषेधवदन्याय्यधिकलपापादकत्वेनायुक्तत्वमाशङ्क्य विधिना कर्त्तव्यत्वोक्तेर्निषेधेन चाकर्त्तव्यत्वोक्तेः कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वयोश्च विरुद्धत्वेनैकस्मिन्काले समावेशायोगाद्विकल्पापत्तिः पर्युदासस्य तु पर्युदास्यमानव्यतिरिक्तार्थविषयतया विध्युपसंहारार्थत्वेन विध्यनुप्राहितत्वात्कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थविधिविरुद्धाकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वानुपपत्तेर्नैविकल्पापत्तिरित्याभिधानार्थपर्युदासस्याकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वायोगो विधिनामेकदेशः स्यादिति सूत्रावयवेनोक्तस्तथापि पर्युदास्यमानव्यतिरिक्तार्थविषयत्वोक्तेः पर्युदास्यमानवर्जनफलत्वात् फलतो कर्त्तव्यतोक्त्यर्थत्वावगतेरिह पर्युदासेन प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यस्याकर्त्तव्यत्वानुक्तावनारभ्यवादेनैव प्रथमप्रयोगे ऽपि कर्त्तव्यत्वसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात्तदर्थवत्त्वाय पर्युदासो ऽप्ययमकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थ इति ब्रूम इति परिहरति * अग्निष्टोमेति । * पर्युदासापेक्षितप्राप्तिसमर्पणार्थत्वेनाग्निष्टोमवाक्यार्थवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य न चासावग्निष्टोमवाक्यस्य शेषो भवतीत्यादिवार्तिकेनाग्निष्टोमवाक्यैकवाक्यतया पर्युदासत्वायोगस्य दर्शितत्वान्नैवमर्थत्वं संभवतीत्याह * न हीति । * अनारभ्यवादस्याग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वेन तच्छेषस्य पर्युदासस्याप्यग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वाद्भिन्नविषयस्याग्निष्टोमवाक्यस्य तत्प्रतिप्रसवार्थतानयुक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति । * तेन पर्युदासाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वैतरेण्यकेविषयत्वात्पर्युदासस्तप्रातप्रसवार्थता ऽग्निष्टोमवाक्यस्य युक्तेत्याशयः । पर्युदासाभ्युपगमे तस्य नित्यवर्जनफलत्वप्रसिद्धेरग्निष्टोमे तु विहितप्रतिषेधाद्विकल्प इति सिद्धांतवार्तिकोक्तो विकल्पो न युज्येतेत्याशङ्क्य पर्युदासत्वे ऽप्युभयोः पर्युदासप्रतिप्रसवयोः सामर्थ्याद्विकल्पासिद्धिमाह । * अतश्चेति । * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति । * पर्युदासत्वे सति भाष्ये वार्तिके च प्रतिषेधोक्तिः किमर्थेत्याशङ्क्य प्रतिषेधवत्पर्युदासस्याप्यस्य फलतो कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वादौपचारिका प्रतिषेधोक्तिः प्रतिप्रसवोपपत्त्यर्थेति सूचयितुमाह * ततश्चेति । * यद्विक-

हपभयेनान्यत्र पर्युदास आश्रीयते स विकल्पो ऽत्र पर्युदासे सत्यपि प्रतिप्रसवबलादापन्न इति कृत्वा प्रतिप्रसवस्याकर्तव्यत्वोक्तिं विनानुपपत्तेः प्रतिप्रसवसिद्धौ पर्युदासवृत्तेर्नञ्शब्दस्याकर्तव्यत्वोक्तौ तात्पर्याभावे ऽपि नञ्शब्दसामर्थ्यादकर्तव्यत्वप्रतीतेः प्रतिषेधोक्तिर्भाष्यकारादिभिराश्रितेत्यर्थः । मुख्यनिषेधस्यानभिमतत्वसूचनार्थं * वरमित्युक्तम् । * अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पसिद्धिमुपसंहरति * तेनेति । * अयं च विकल्पो वाक्यान्तरेण विकल्पकारिणः प्रतिप्रसववाक्यस्य प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगविषयतयोपसंहारात्तन्मात्रविषयः । अप्रकृष्टश्रोत्रियाणां ब्राह्मणानां प्रकृष्टश्रोत्रियाणामपि च क्षत्रियादीनां त्वग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे पर्युदस्तत्वात्प्रतिप्रसवाभावाच्च नित्यं प्रवर्ग्याभाव इत्याह * अत्रापीति । * श्रोत्रियशब्दस्य च्छेदोध्येतृवाचित्वादनधीतवेदस्य च कर्मण्यप्रवृत्तेः श्रोत्रियत्वस्य विशेषणत्वायोगं शङ्कते * कथं पुनरिति । * अनुष्ठानान्यथानुपपत्तिप्राप्तश्रोत्रियत्वमात्रविशेषणफलत्वे वचनस्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषणवचनसामर्थ्यात्पाठतो ऽर्थतश्चानिश्चयेन वेदज्ञानवाङ्मोत्रियोगम्यतइति परिहरति * सत्यमिति । * प्रकर्षेण गतिर्ज्ञानं यस्येति बहुव्रीहिविग्रहः । अर्थज्ञत्वसूचनार्थं गतिशब्देन * ज्ञ नमुक्तम् । * एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * यथेति । * अध्यापयितृवाचिनोऽनूचानविशेषणस्य प्रयोजनमाह * अनूचानेति । * एवं सत्यतिरात्रे ऽप्यतिदेशात्प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाद्यप्रयोगे विकल्पापत्तेरतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इति सिद्धान्तवार्त्तिकोक्तं नित्यमकरणं न युज्येतेत्याशङ्कते * तदिति । * अतिरात्रे न प्रथमयज्ञ इति पर्युदासेनातिदेशप्राप्तेन पर्युदासात्प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थत्वाभावेन च प्रतिप्रसवानतिदेशान्नित्यमकरणमुपपादयति * तत्रेति । * अग्निष्टोमसंस्थत्वस्य प्रतिप्रसवनिमित्तत्वे ऽतिरात्राद्विकृत्यन्तेरप्यग्निष्टोमसंस्थेषु पर्युदासप्रतिप्रसवयोरतिदेशाद्विकल्पशङ्कां निराकर्तुमाह * विकृत्यन्तरेष्विति * पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगेन पर्युदासस्यैव तत्रायोगादित्याशयः । इष्टाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमस्यैव विकृतिषु प्रवृत्तेराग्निष्टोमसंस्थासु विकृतिषु पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगात्पर्युदासायोगे ऽप्युक्त्यादिसंस्थासु विकृतिपूक्त्यादिसंस्थायाः प्रागनिष्टत्वेन सजातीयोक्त्यादिसंस्थापेक्षया प्राथम्यसंभवात्पर्युदासातिदेशोपपत्तेः प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थ-

त्वाभावाच्च प्रथमप्रयोगे ऽतिरात्रवन्नित्यमकरणापत्तेर्विकृत्यन्तरेष्व-
विशेषेण नित्यानुष्ठानोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते * नन्विन्ति । * एतदपे-
क्षया प्रथमयज्ञइत्यविशेषिताप्रथमशब्दात्सर्वप्रवर्ग्यान्वयार्हे सोम-
यागप्रयोगापेक्षप्राथम्यप्रतीतेस्तस्य च विकृत्यन्तरे कस्मिंश्चिदयोगा-
त्पर्युदासातिदेशो न युक्त इत्याशयेन परिहरति * नैतदिति । *
तत्र तु केषां चिदित्यादिवार्त्तिकोक्तस्याग्निष्टोमवाक्येन ज्योतिष्टो-
माद्यप्रयोगविषयेण बाधान्निषेधस्य क्रत्वन्तराद्यप्रयोगविषयत्वप्रतीते-
ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगेन प्रवर्जितव्यमित्युपसंहारो न युक्त इत्युप-
संहारभाष्याक्षेपस्य क्रत्वन्तरेषु प्रथमशब्दाप्रवृत्त्या निषेधाप्रवृत्तेर्निरासं
सूचयन् ज्योतिष्टोमातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यं न प्रवर्जितव्यं ज्यो-
तिष्टोमाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवमर्थाङ्गीकरणेनोपसंहारसम-
र्थनमतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इत्यादिवार्त्तिकोक्तमनारभ्य-
षादस्य प्रकृत्यर्थतायां सिद्धायामित्यादिवार्त्तिकोपपादितमुपसंहरति
* तस्मादिति । * आक्षेपवाद्युक्तक्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वनिरास-
सूचननार्था केवलोक्तिः ।

पौष्णपेषस्य विकृतौ निवेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ३४ ।

तत्र संदेह इत्यादिभाष्येणापूर्वन्यायव्युत्पादनार्थत्वेन प्राकृत्या
देवतायाः पूषशब्देनाचोदितत्वात्पूषान्वितं पेषणं प्रकृतौ न संभ-
वतीत्येवं सूत्रं व्याख्यायाऽथवेत्यादिना संदेहायोगेनापूर्वन्यायव्युत्पा-
दनार्थत्वायोगादुत्तरचिन्तावतारार्थप्राप्त्यर्थत्वेन व्याख्याते श्रुतिप्रक-
रणविरोधे प्रकरणनिवेशे श्रुत्यर्थस्यात्यन्तबाधापत्तेः प्रकरणबाधेनो-
त्कर्षो युक्तः इह तु भागशब्दस्य सेव्यवाचित्वे देवतायाः सेवि-
तृत्वायोगेन विकृतावपि पूषभागायोगाद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः पूषश-
ब्दस्य पूष्णो हस्ताभ्यामिति मंत्रे यजमानवाचित्वदर्शनाद्यजमान-
वाचित्वावगतैर्यजमानभागस्य च प्रकृतावपि सद्भावाद्विरोधानु-
पपत्तेर्देवतोद्देशेन त्याज्यद्रव्यवाचित्वस्य च देवतावाचिपूषशब्दस-
मभिव्याहारात्मकं वाक्यं विना ऽनवगतेः सन्निहितवाचिसर्वना-
मार्थबहुव्रीहिश्रुत्या वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्येव देवतान्वितद्रव्यप्रती-
तावपि वाक्येनैव प्रकरणस्य विरोधावगमात्प्रकरणाबाधेनापि च
पूषशब्दस्य गुणवृत्त्या प्राकृतदेवतावाचित्वाभ्युपगमेन वाक्योपपत्तौ

प्रकरणस्यात्यन्तबाधयोगात्कथं विकृत्यर्थत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्याह
 * संतर्दनादीति । * पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य पदार्थबाधे २०३।४
 वाक्यार्थबाधापत्तेर्यथा दीर्घसोमशब्दस्य कर्तृदैर्घ्यवाचित्वाभ्युपगमेन
 प्रथमशब्दस्य वा ज्योतिष्टोमवाचित्वाभ्युपगमेन वाक्यस्य प्रकरणा-
 विरोधोपपत्तावपि मुख्यपदार्थबाधेन वाक्यार्थबाधापत्तेः संतर्दना-
 वाक्येन प्रवर्ग्यनिषेधवाक्येन वा प्रकरणं बाधितं तथात्रापि वाक्येन
 प्रकरणबाधात् विकृतिषु पूषदेवत्ये कर्मणि विहितं पेपणं निविशते
 चरुद्रव्यकास्वेव वेत्युत्तरचिन्तोक्तिप्रसक्त्यर्थं प्राप्यत इति [इत्यर्थ-
 इत्यन्वयः १] कूलं पिपतिपतीतिवत्सना प्रत्यासत्तिवाचिना बुद्धिष्ण-
 त्वलक्षण [पंचमी २] प्रत्यासत्तिप्रसक्त्यभिधानाद्विवक्षाशब्देनाभिधान-
 प्रसक्त्युक्ते [कर्मधारयात्प्रत्यासत्तिरूपाप्रसक्तिरित्यर्थः ३] रर्थः ।

पौष्णपेषस्य चरावेव निवेशाधिकरणम् १४ ॥

तत्सर्वार्थमविशेषात् ३५ ।

यथाभाष्य स्पष्टार्थत्वात्पूर्वपक्षसूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

चरौ वार्थोक्तं पुरोडाशे ऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ३६ ।

चरादिति भाष्येण चरौ घेति सूत्रावयवं चरावेवेत्यवधारणार्थ-
 वाशब्दयुक्तत्वेन सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थतया व्याख्यायार्थप्राप्तत्वेन विध्य-
 योगात्पुरोडाशे न स्यादित्येवं हेतूक्त्यर्थत्वेनार्थोक्तं पुरोडाशे न स्यादि-
 ति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशे तावदित्यादिभाष्यं सामर्थ्यप्राप्त्यु-
 क्त्यर्थतया भासमानमयुक्तमाशङ्क्योपकारप्राप्त्युक्त्यर्थतया व्याख्यातु-
 माह * यदीति । * उपदेशात्प्राप्तिसंभवे ऽतिदेशात्प्राप्तिरयुक्तेत्याशङ्क्या
 विकृतौ पेपणसाध्यपिष्टसिद्ध्याख्योपकाराप्राप्तौ तत्साधनत्वेन पेप-
 णोपदेशायोगात्पिष्टसिद्ध्याख्योपकारप्राप्त्यै प्राक्प्रवृत्तेनातिदेशेनाप-
 र्थायप्रवृत्तित्वात्पेपणस्यापि प्राप्तेरुपदेशानर्थक्यसूचनार्थं पूर्वतरे-
 त्युक्तम् । पुरोडाशे ऽर्थप्राप्तत्वे ऽपि पेपणस्यानुष्ठेयत्वान्न स्यादिति
 सूत्रावयवमयुक्तमाशङ्क्य पेपणोपदेशनिरासार्थत्वेन व्याख्यायार्थस्त-
 दर्थं तावदिति भाष्यावयवः । प्रधानाख्यार्थविरोधापत्तेः पशौ पेप-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति २ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ३ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

शोपदेशो न स्यादित्येवमर्थेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पशौ चेत्याद्यव-
 दास्यतइत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * पशौ चेति * नन्वितिभा-
 ष्येण हृदयादिशब्दानां स्थानविशेषस्थमांसविशेषवाचित्वात्पेषणे ऽपि
 च ताद्रूप्यानपायात्प्रधानवैगुण्यानापत्तिरित्याशङ्क्य हृदयत्वादिजा-
 त्याख्याकारवाचित्वाज्ज्ञानेश्च संस्थानविशेषविशिष्टव्यक्त्याश्रयत्वेन पे-
 षणादाश्रयभूतव्यक्तिनाशे सामान्यान्यपि चैतानि नश्यंत्याश्रयनाशत
 इत्यनेन नाशाद्वैगुण्यापत्युपपादनार्थं नेतीति भाष्यं व्याचष्टे * तद्धी-
 ति । * स्वमतेन द्यवदानं जुहोतीत्यस्य यागे द्यवदानोपसंहारकत्वा-
 योमं मत्वा पशुत्वजातेरमूर्त्तत्वात्तद्यक्तेश्च विशसनेन नाशात्साधन-
 त्वायोगे ऽपि हृदयादीनामवयवानामवदानोद्धरणे ऽपि पुरोडाशव-
 त्प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानाशात्साधनत्वोपपत्तेर्हृदयत्वादिजातीयेन व्य-
 क्तिविशेषेण प्रधानं साधयितव्यमित्युक्ता भाष्यकृन्मतेनोपसंहारकत्वं
 मत्वा ततोवत्तेनावदानेनेत्युक्तम् । हृदयादेरप्यद्भुतावदानावस्थस्यैव
 साधनत्वान्न चेति पञ्चद्वयसाधारणम् । यद्यपीत्याशङ्कापरिहारभाष्यं
 व्याचष्टे * पुनरिति । * आकारा हृदयादय इत्याकारशब्दवत्तदाकृ-
 तिक इत्याकृतिशब्दस्यापि जातिवाचित्वशङ्का ऽऽकारोक्त्या निरस्ता ।
 पारिणामिकस्यैव हृदयादेर्हृयत्वादिजात्याश्रयत्वात्कृत्रिमाद्भुदयादे-
 रवदाने ऽपि वैगुण्यापरिहारसूत्रनार्थत्वेन तथापीत्यपिशब्दं व्याख्यातुं
 * मृद्भवयादिवदित्युक्तम् । * उत्सादनदेशमोहे ऽपि को दोष इत्या-
 शङ्कोत्सादनदेशादिति श्रुत्यर्थानिष्पत्त्याख्यं दोषमुक्तोक्तर्त्तनार्थत्वेनो-
 त्सादोक्तिव्याख्यानायोक्तृक्तोक्तिः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति । * अदन्तकत्वहेतूक्त्या पेषणस्य भोजनाहृत्व-
 सिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपचरितयागकालत्वावसायादयदानानन्तर्या-
 वसायात्तत्काले च न प्राप्तिर्विप्रतिषेधो वेति परिहारस्याविशेषादिति
 पूर्वपक्षसूत्रावयवेनादन्तकत्वहेतोः पशुपुरोडाशयोरप्यविशेषादित्येव-
 मर्थेन विवक्षितत्वात्सिद्धान्तोपसंहारो न युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति । *
 स्वमतेनावदानातिरिक्तस्यापि पुरोडाशस्य हृदयादेश्च यागाङ्गत्वं मत्वा
 तच्छेषाश्चेत्युक्तम् । पेषणस्य भोजनाहृत्वसिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपच-
 रितयागकालत्वद्योतनार्थतामदन्तकत्वहेतोः सूचयितुं * दास्यन्तइ-
 त्युक्तम् । * सिद्धान्तोपसंहारभाष्योपपादनार्थं प्राप्तिविप्रतिषेधपरि-
 हारशङ्कां दूषयितुमाह * उच्यतइति । * द्यवदानं जुहोतीत्यनेनावत्त-
 स्य होमविधानादवदानक्रियां च विनावत्तहोमाशक्तेरर्थादवदा-

नक्रियायाः प्राप्तेर्द्विर्हविषो ऽव्यतीत्यस्य च द्विरङ्ग्यासमात्रविध्यर्थ-
त्वोपपत्तेरविधेयत्वेन पृथक्पदार्थत्वाभावस्य पञ्चमे मुष्टिकपालावदा-
नाञ्जनाङ्ग्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेनेति सूत्रेणावदानोदाहरणे द्यव-
दानमात्रेणानुसमयं पूर्वपक्षयित्वा सर्वाणि त्वैककर्म्यादेतेषां तद्गु-
णत्वादित्यनेन द्यवदानादिना प्रदानान्तेनानुसमयं सिद्धान्तयितुमैक-
कर्म्योक्त्या वक्ष्यमाणत्वान्मध्ये व्यवधानं न युक्तमित्यर्थः । हेत्वन्य-
थानुपपत्त्या न्यायानुपेतमपि व्यवधानमाश्रयिष्यतइत्याशङ्क्य हेतु-
मात्रमदन्तत्वमित्यनन्तराधिकरणसूत्रे हेतूक्तेः स्तुतिमात्रार्थत्वस्य व-
क्ष्यमाणत्वान्न यागकालत्वद्योतनार्थतास्तीत्याह*हेतुवन्निगदस्य चेति*
तस्मात्फलीकरणानन्तरमेवेह पेपणस्य विधेयत्वान्न प्राप्तिविप्रतिषे-
धपरिहारः संभवतीत्युपसंहरति * तेनेति । * वैरूप्यापत्तेरपि न
सर्वत्र विधिर्युक्त इत्याह * उपनीतेति । * पुरोडाशसिद्ध्यर्थपिष्टा- ६०४।१
ख्यकार्यलोपाच्चरौ निवृत्तिः । पशुप्रकृतौ सायं दोहे विध्यभावेना-
तिदेशतोऽप्राप्तेः पशौ चानुपदेशादत्यन्ताप्राप्तिः । एवमपि पुरोडा-
शमात्रविषयत्वे पशुमात्रविषयत्वे ऽपि वैकरूप्यसंभवात्कथं चरु-
मात्रविषयत्वावधारणेत्याशङ्क्याह * तत्रेति । * अत्यन्ताप्राप्तविधा-
घट्टार्थत्वकल्पनागौरवापत्तेरनुवादे च वैयर्थ्यापत्तेर्नान्यविषयता
युक्तेत्याशयः ॥

चरावपीति चेत् ३७।

चरुशब्दस्यौदनवाचित्वादन्योन्यासंलभ्यत्वलक्षणवैशद्ययुक्ततण्डु-
लनिष्पन्नस्य चान्नस्यौदनत्वप्रसिद्धेः पेपणे वैशद्याभावेनाचरुत्वापत्ते-
श्चरावपि पाकात्प्राक्पेपणे ऽर्थविप्रतिषेधप्रसंगस्य तुल्यत्वाद्धेतुव-
शेन न्यायं वाधित्वा यागकालत्वाङ्ग्युपगमेन परिहारस्य च पशुपु-
रोडाशयोरपि साम्यात्पर्यनुयोगपरिहारसाम्येनैकस्यापर्यनुयोज्यत्वो-
क्त्यर्थत्वेन यथाभाष्यं स्पष्टत्वात्सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

न पक्तिनामत्वात् ३८।

ओदनशब्दस्यावस्त्रावितानवस्त्रावितयोस्तुल्यप्रयोगतया नवस्त्रा-
वितपाकनिमित्तत्वायोगेन विशदश्रवणनिमित्तत्वावसायाच्चरौ वै-
शद्यानपेक्षायामनोदनत्वापत्तेरोदनो वा प्रयुक्तत्वादिति दशमाधि-

करणसिद्धान्तसूत्रे चरुशब्दस्यौदनवाचिता वक्ष्यमाणा विरुद्धेतेत्या-
 शङ्कादिति मोदनेनेति वैशद्याख्यचरुविशेषविधिसूचनार्थं वाक्य-
 शेषे प्रयुक्तौदनशब्दवशेन चरुशब्दस्य स्थालीवाचित्वपूर्वपक्षनिवृत्त्यै
 तत्रौदनशब्दा नवस्त्रावितान्तरूपमपकत्वमात्रवाचित्वे वा सूपशाकादे-
 रपि चरुत्वापत्तेस्तन्निवृत्त्यै सूपादिव्यतिरिक्तत्वोपलक्षणार्थं न तु
 चरुशब्दस्यौदनवाचित्वोक्त्यर्थो ऽवस्त्रावितौदने चरुशब्दाप्रयोगादि-
 त्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं सत्यमित्यादिभाष्येण यद्यप्यौदने चरु
 शब्दः प्रयुज्यते विशदतण्डुलनिष्पन्नमेव चान्नमौदनत्वेन प्रसिद्धं तथापि
 पिष्टैरपि तण्डुलैर्निष्पन्ने चरुशब्दप्रयोगाद्वैशद्यानपेक्षत्वावगतेः पिष्टवि-
 शदसाधारणसूपादिव्यतिरिक्तान्तरूपमपकत्वाख्यचरुशब्दप्रवृत्तिनिमि-
 त्तोपपत्तेश्च पिष्टसिद्धे चरुशब्दस्य गौणत्वकल्पनायोगान्न वैशद्यापेक्षे-
 त्यस्मिन्नर्थे सूत्रयोजनपूर्वं नञर्थव्याख्यार्थं न चराविति भाष्यं व्याचष्टे
 *न चराविति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन पक्तिनामत्वादिति सूत्रावयवव्या-
 ख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यमाशयतो व्याचष्टे *कथमिति । * पिष्टौदन इति
 भाष्यावयवं पिष्टविशदसाधारणौदनमात्रवाची चरुशब्दो न तु विशद-
 लक्षणादौदनविशेषवाचीत्येवमर्थत्वेनाभासमानं पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽप्ये
 कचिदुपचारादौदनशब्दप्रयोगादर्शनादवस्त्राविते च विशदतण्डुलनिष्प-
 न्नौदने ऽपि चरुशब्दाप्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽप्येक
 चिदुपचारादौदनव्यपदेश्येमुख्ये चौदने विशदतण्डुलनिष्पन्नान्नलक्षणे
 चरुरिति प्रयोक्तारो भवन्तीत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयंछल्लोकं व्याचष्टे
 *ओदनेति *अनवस्त्रावितपाकेनेति भाष्ये नवस्त्रावि विशेषणनावस्त्रावि-
 तौदननिवृत्तावप्यन्तरूपमविशेषणमपि मण्डकादिनिवृत्त्यै विवक्षितमि-
 ति सूचनार्थं पिष्टौदनयोरनवस्त्रावितान्तरूपमपकत्वं सामान्यमित्यु-
 क्तम् । सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति । * पक्षोक्तमिति भाष्यं
 प्रयोजनाभावचोद्यस्य प्रयोजनसंदेहस्य वा पक्षोक्तत्वोक्तिव्यावर्त्य-
 स्याभावादयुक्तमित्याशङ्कते *पक्षोक्तमिति *पुरोडाशे पक्षद्वयेपि पेषण-
 सद्भावाच्चिन्ताप्रयोजनाभावमाशङ्क्य चिन्तायाः पशुपुरोडाशयोरविशेषे
 सत्यपि न पेषणस्य पुरोडाशार्थत्वं निवर्त्यत्वेन चिन्ताप्रयोजनं किं
 तु पश्वर्थत्वं निवर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्येवं प्रयोजनसमाध्यर्थत्वेन भा-
 ष्यमुपपादयितुमाह * एतावान्वेति । * पुरोडाशे ऽप्यवदानानन्तरम-
 प्राप्तमदृष्टार्थं पेषणं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु तन्नास्तीति विशेषसूच-
 नायापिशब्दः ।

पौष्णपेषणस्यैकदेवत्ये निवेशाधिकरणम् ॥१५॥

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ३९ ।

पौष्णमित्यादिभाष्येण प्रासङ्गिकसङ्गत्युक्तिपूर्वं संदेहमुक्त्वा सौ-
मापौष्णे विंशितो ऽर्द्धपेषणनिश्चयादुदाहरणाभावं किं द्विदेवत्य इति
भाष्येणाशङ्क्य राजसूयइत्यनेनैद्रापोष्णस्योदाहरणत्वमुक्तैकस्मिन्नेव
पौष्णि देवतायां पेषणं न सद्वितीय इति सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन
सूत्रव्याख्यार्थं किमिति भाष्यं देवताभागधर्मत्वं विना सर्वपेषणे
धर्मविप्रतिषेधसूत्रोक्तभागसंकरासिद्धेर्देवताभागधर्मत्वाभ्युपगमेन प-
दसाध्यावगम्यनिरपेक्षपूपसंयोगधर्मविप्रतिषेधाभ्यां सिद्धान्तोक्त्यर्थ-
त्वावगमात्तयोश्चापि वेति पूर्वपक्षसूत्रवक्ष्यमाणन्यायेन सुपरिहरत्वा-
द्युक्तमाशङ्क्योपक्रममात्रार्थतयोपपादयितुं सर्वं भाष्यं संक्षिप्य व्या-
चष्टे * इदानीमिति । * उपक्रमते तावदित्यन्वयादुपक्रममात्रत्वो-
क्तिः । तद्धितसमासवत्पदमात्रे ऽपि समर्थः पदविधिरिति साम-
र्थ्यापेक्षत्वस्मरणात्सापेक्षत्वे च व्यपेक्षालक्षणासामर्थ्यव्याघाताप-
त्तेर्निरपेक्षस्य पूष्णः प्रपिष्टभागसमासार्थत्वलक्षणात्संयोगादित्येवं
केवलचतुर्द्धाकरणदृष्टान्तोक्तिभ्यां हेतुव्याख्यासूचनार्थं केवलेति भाष्यं
व्याचष्टे * पूर्वेति । * तथाभूतोक्त्या निरपेक्षपूपसंयुक्ततोक्ता ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ४० ।

सूत्रव्याख्यार्थं द्विदेवत्य इत्यादि भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे । * इत-
श्चेति । * तत्र यद्यथाविरोधमिति भाष्यस्थयद्यथशब्दसूचितवि-
कल्पव्याख्यार्थं पूर्वार्द्धं स्पष्टत्वादव्याख्याय तत्रेत्यादिसविप्रतिषि-
द्धयेतेत्यन्तभाष्यावयवव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याचष्टे । * अर्द्धेति । *
पिष्टस्य तरण्डुलेषु विलयनादवैशद्येनानोदनत्वे ऽपि चरोर्वैशद्यानपे-
क्षत्वात्कथमचरुत्वापत्तिरित्याशङ्क्यान्योन्यासंलग्नत्वलक्षणस्वाभावि-
कवैशद्यानपेक्षत्वे ऽपि पाकविशेषापाद्यान्योन्यावयवान्तर्गतिलक्ष-
णवैशद्यापेक्षत्वादचरुत्वापत्तिं पाकनिमित्तञ्चेति भाष्यावयवोक्तां प-
रिहारत्वेन वक्तुं पाकवैशद्येन हीकृत्युक्तं अथेत्यनेनेपत्पक्षेषु स्था-
व्यां पिष्टनिक्षेपाद्वैशद्यसिद्धिमाशङ्क्य तत इत्यनेन पिष्टतरण्डुलभागयो-
र्द्वयोरप्येकयागसाधत्वेनैकहविष्ठात्कृत्स्नस्य च हविषो हवींषि श्रप-

६०५।१

यतीति युगपद्वृणविधानाद्वृणार्थस्य निश्चेपस्यापि यौगपद्यमिहा-
 तिदेशाद्भ्रम्यमानं * बाध्येतेत्युक्तम् । * अथेत्यादिक्रियेतेत्यन्तभाष्या-
 धयवव्याख्यार्थं चतुर्थं पादं व्याचष्टे * पूषेति । * अर्द्धपेषणवत्पृ-
 थक्करणाशक्तावपि बुद्ध्यानिष्कर्षसंभवादवैगुण्यमाशङ्क्य सर्वपेषणे
 ऽर्द्धपेषणवत्पिष्टापिष्टविवेकाभावाद्यावान्पिष्टो भागस्तावान्पूष्ण इ-
 त्येवं बुद्ध्या निष्कर्षायोगसूचनार्थं भागसङ्करोक्तिः । भाष्ये भागस्य
 प्रदेयावदानप्रकृतित्वात्प्रकृतिव्यत्ययोक्तावपि स्वमतेन कृत्स्नस्य भा-
 गस्य प्रदेयत्वं मत्वा भागव्यत्ययोक्तिः । द्विदेवत्ये हविषि देवताभे-
 दाद्भागकल्पनामापाद्य सर्वपेषणे संकरापादनेन व्यत्ययापादनाद्वै-
 गुण्यापादनमपेषणपक्षे ऽपि साम्यादेकस्मिन्पक्षे पर्यनुयोगानुपपत्तेर-
 युक्तमित्याशङ्कते * ननु चेति । * अपेषणे संकरानापत्तेः पर्यनुयो-
 गासाम्यमाशङ्क्य दानात्प्राग्धविषोऽपृथक्करणादानकाले च भिन्नदे-
 वतान्वयसिद्ध्यर्थमर्द्धमस्यै देवताया अर्द्धमस्या इति बुद्ध्या पृथक्क-
 रणात्संकरापत्तिमुपपादयति । * तथा हीति । * दानवेलायां बुद्ध्या
 निष्कर्षाभावे प्रागपृथक्करणे ऽपि संकरस्य व्यत्ययानापादकत्वेन
 तन्निमित्तवैगुण्यापादकत्वासिद्धेः पूर्वविशेषणसामर्थ्यलभ्यं पश्चा-
 त्पृथक्करणमपि विवक्षितम् । अतो ऽधिष्ठानभेदे ऽपि व्यासङ्घित्वेन
 देवतात्वस्याभेदादानकाले बुद्ध्या निष्कर्षहेत्वभावेन व्यत्ययापत्ति-
 द्वारवैगुण्यानापत्तिर्यथा पेषणशून्येषु द्विदेवत्येषु निर्दोषत्वात्संकरो-
 ऽङ्गीकृतस्तथा पेषणयुक्तेष्वपि निर्दोषत्वादङ्गीकार्य इति परिहार-
 साम्यं सूचयितुमाह * स चेति । * वैगुण्यं विरोधोक्तं मिश्रोक्त्या
 चापृथक्करणम् ॥ अपेषणवादमते धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्य
 चैकत्वात्तत्साधनकृत्स्नद्रव्याश्रितत्वेन पृथक्करणानपेक्षतया द्रव्यस्य
 पृथक्करणाभावात्कृत्स्नस्य युगपदानोपपत्तेर्भागाभावेन संकराभावा-
 द्वैगुण्यानापत्तिः पेषणवादमते तु देवताप्रयुक्तत्वाभावे द्विदेवत्ये पेष-
 णप्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनानवस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे
 [नापेषणपत्तेर्देवताप्रयुक्तत्वस्याभ्युपगमनीयत्वादेवताभेदाद्द्रव्यपृथ-
 क्करणापत्तेर्युगपदानविधानाच्च दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्ति-
 रितिवैषम्योक्त्या परिहरति * उच्यतइति * एवमिदंमशङ्काभ्यां
 मिश्रस्य युगपदानपरामर्शादिस्मत्पक्षे धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वा-
 दिदंदानमेवमिश्रस्य युगपदविरुद्धं भवेद्भ्रवत्पक्षे तु पेषणस्य देवता-
 प्रयुक्तत्वेन भिन्नदेवतान्वयार्थं द्रव्यपृथक्करणाक्षेपान्मिश्रस्य युगपदानं

विरुद्धमित्यर्थः । द्विदेवत्येष्वपेपणे ऽपि वैगुण्यं समानमिति यदुक्तं तदैन्द्रापौष्णविषयं द्विदेवत्यान्तरविषयं वेति विकल्पाकृकल्पे तावत्प्रयोजकाभावादेवापेपणसिद्धैर्वैगुण्यापत्तिसाम्योक्तिर्व्यर्था । द्वितीये तु प्रयोजकाभावात्पृथक्करणापत्या संकरानापत्तैस्तन्निमित्तवैगुण्यानापत्तिरिति सूचयन् पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे पुनरिति । * स-
द्वितीयपूषदेवत्ये तस्य पेपणस्य पूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनावस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे नै] वाप्रवृत्तिस्ततश्च वैगुण्यसाम्योक्तिर्व्यर्थेत्याशयः । इत्येवेत्यप्रवृत्तिशब्दादपकृष्यहेत्वर्थेनेतिकरणेनैवकारो ऽन्वेतव्यः । द्विदेवत्यान्तरेष्वपि यागापूर्वप्रयुक्तत्वप्रकारतैवेतिकृत्वा दे-
वताया गुणभूतत्वात्तदनुरोधेन प्रधानावृत्त्यनौचित्येन युगपत्सर्वहवि-
र्दानस्याभ्युपगमनीयत्वात्तदर्थं सर्वस्मिन्हविष्यादित आरभ्य सहकि-
यमाणे पृथक्करणाभावेन दोषतयोक्तस्य संकरस्य दानकालेऽनाश्रय-
णादङ्गीकृतत्वोक्तिरयुक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * भवता पुन-
रिति । * असंकीर्णमपेक्षत इति हेतोरसंकीर्णभागदानानुष्ठानौ-
चित्यान्मिश्रदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्याक्षिप्तयुगपत्कृत्स्नदानसिद्धौ दान-
काले संकरापत्तैर्वैगुण्यापत्तिरपरिहार्येत्याशयः । एवं द्विदेवत्ये
ऽद्धस्य कृत्स्नस्य वा पेपणं स्यादिति पक्षद्वयं तुल्यबलत्वेन विकल्प्य
दूषणोक्त्यर्थत्वेन तत्र यदीत्यादिभाष्यं व्याख्यायाधुनैतदेव भाष्यं
यदिपिष्येत तत्र तस्मिन्पक्षे पूष्ण एव भागः पिष्यते नेतरस्ततश्च
पाकवैषम्यापत्तिरित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * आदिश्चेति । * यदा ६०६।३
त्वसंकीर्णभागं देवतापेक्षते तदा तु सर्वपृष्ठायां रथचक्रमात्रैकपुरो-
डाशविधौ यावदेवतं चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदविहापि चतुर्मुष्टिनिर्वा-
पभेदापत्तैर्निर्वापवेलायामेव भागकल्पनादूर्ध्वपेपणमेवोचितं न स-
र्वपेपणमित्यर्द्धपेपणस्य पूर्वपक्ष्यभिमतत्वसूचनार्थश्चकारः । अथेति-
भाष्यमर्धपेपणौचित्ये ऽपि पाकवैषम्याख्यविरोधपरिहारार्थं कृत्स्नपे-
पणं पूर्वपक्ष्यनभिमतमप्याशङ्क्य वैगुण्यापादनेन निरासार्थमित्येव-
मन्यथा व्याख्यातुमाह * अथेति । * अपेपणवादिमते ऽपि संमोह-
शब्दोक्तसंकरसाम्येनैकस्य पर्यनुयोज्यत्वात्संकरे ऽप्यदोष इत्याशयेन
तत्र को दोष इति पृष्ठा ऽस्मत्पक्षे यागापूर्वप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां द्वि-
देवत्ये ऽपि च हविषि यागापूर्वक्येन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदायोगाद-

नुत्पन्नभागविवेकस्य हविषो विविक्तदेवतान्वयानवधारणात्संकरा-
 ख्यो दोषो न जायते भवत्पक्षे तु देवताप्रयुक्तत्वं विना द्विदेवत्ये
 पेपणप्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वाभावेन पेपणासिद्धेस्तत्सिद्धौ देवता-
 प्रयुक्तत्वाभ्युपगमाद्देवताभेदेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदनिबन्धनभागवि-
 वेककल्पनापत्तेश्चतुर्मुष्टिद्वयैकीकरणाक्षेपकवचनाभावाच्च रथचक्रमा-
 त्रपुरोडाशवन्निर्वापोत्तरमेककिरणानुपपत्तेरसंकीर्णभागदानौचित्या-
 द्बद्धावगतेरितरेतरयुक्तदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्याक्षिप्तसकृत्कृत्स्नदा-
 नसिद्धौ दानकाले संकरकरणाद्वैगुण्यापत्तिरित्यतुल्यपर्यनुयोगो-
 क्त्यर्थमन्यस्येति भाष्यमित्येवं ननु चैतत्सर्वमित्यादिवार्तिकाक्तयोः
 शङ्कापरिहारयोरेतद्भाष्यारूढत्वसूचनार्थं * यावदित्युक्तम् । * कृ-
 त्स्नपेपणानौचित्ये ऽपि देवताप्रयुक्तत्वेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदाद्धविर्मे-
 दावगतेर्भेदेनैव पाकान्नाद्धपेपणे ऽपि पाकवैषम्यापत्तिरित्याशङ्कते
 * पात्रेति । * विहितैकत्वविरोधिचरुभेदापादकत्वाद्भेदेन पाको
 न युक्त इति परिहरति * नेति * आचार्यप्रयुक्तद्वितीयान्यथानु-
 पपत्त्या शाखान्तरीयमैन्द्रापौष्णं चरुं निर्वपेदिति द्वितीयान्तचरुशब्द-
 युक्तं वाक्यं प्रकल्प्य तस्मादपीति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
 * अत इति * ॥

अपि वा सद्वितीये स्याद्देवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थमपि वेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सद्वितीयेपीति * वाश-
 ब्दस्य निरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधहेतुकसिद्धान्तनिवृत्त्यर्थत्वसू-
 चनार्थैवकारः । निरपेक्षपूषसंयोगधर्माविप्रतिषेधाभ्यां सद्वितीये
 पूष्णि देवतायां सत्यां चरावपेपणावगतेः कुतः पेपणं स्यादिति
 हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन देवतानिमित्तत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं
 देवतानिमित्तमिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेन तावद्याचष्टे * कुत इति । *
 पुरुषोद्देशेन त्यज्यमानत्वलक्षणपूषदेवत्यत्वाख्यस्य पौष्णत्वस्य सा-
 क्षात्प्रयोजकत्वे प्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वसाधनद्वारत्वे वा द्विदेवत्ये
 देवताभूतेन पूष्णा योगाभावात्पेपणं न स्यान्नत्वेन द्वयमप्यसीत्याशयः ।
 पौष्णत्वस्य साक्षात्प्रयोजकत्वे यागोक्तिलक्षितयागापूर्वसाधनत्वानपे-
 क्षस्य पौष्णस्य हविषः पेपणं प्रति शेषित्वापत्तेः पौष्णत्वस्य प्रयो-
 जकत्वसूचनार्था पौष्णाङ्गत्वोक्तिः । द्वारत्वे पौष्णस्य सतो यागापूर्व-
 साधनस्य शेषित्वापत्तेर्द्वारत्वसूचनार्था तस्य पौष्णस्य सतो-

यागापूर्वाङ्गस्याङ्गं यदि स्थादिति पौष्णपरामर्शना तच्छब्देन समा-
नाधिकरणेन पौष्णत्वस्य यागापूर्वसाधनाविशेषणत्वोक्तिः । अन्वय-
मुखेनैतदेव भाष्यं व्याचष्टे * पूर्वेति । * सीदतेस्तस्मिन्सीदत्यादौ
तिष्ठत्यर्थे प्रयोगात्तिष्ठतेश्चाधिपूर्वस्यास्मिन् ग्रामे देवदत्तो ऽधिष्ठा-
तेत्यादौ स्वाम्यवाचित्वदर्शनात्सीदत्यधितिष्ठति स्वामी भवती-
त्यस्मिन्नर्थे सीदतेः किंप्रत्ययमुत्पाद्य सदा ऽधितिष्ठतः स्वामिनो
भाव इति व्युत्पत्त्या सद्भावशब्देन स्वामित्वाभिधानात्सद्वितीय-
पूषोद्देशेनापि च त्यक्ते द्रव्ये गणोद्देशेनापि दत्ते ग्रामादौ तदंशे
प्रत्येकं यथेष्टविनियोकतृत्वलक्षणस्वाम्यदर्शनादङ्गे केवलस्य पूष्णः
स्वाम्योपपत्तेर्नवमे चापूर्वप्रयुक्तत्वे वक्ष्यमाणे ऽपि द्वारविशेषानपे-
क्षायां स्नुगादिष्वपि पेषणापत्तेर्द्वारविशेषस्यावश्याऽयुपगमनीयत्वा-
द्भागश्रुत्यालोचनया यत्पूषस्वामिकत्वाख्यपूषभागत्वद्वारापूर्वसाधनं
तत्पेषणीयमित्येवं पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूष्णो यः सद्भावो
ऽधिष्ठातृभावः स्वामिभावस्तन्निमित्तं तद्वारापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम्
पेषणमित्यर्थः । द्वारानपेक्षस्य पूर्वसाधनत्वमात्रस्याप्रयोजकत्वे-
नापूर्वसाधनत्वस्य प्रयोजकत्वे द्वारस्य निमित्तत्वावगमात्निमित्तो-
क्त्या देवतास्वामिकत्वस्य द्वारत्वाऽयुपगमे सद्वितीयाग्निदेवत्ये ऽपि
पुरोडाशे ऽर्द्धस्य केवलाग्निस्वामिकत्वाच्चतुर्द्धाकरणं स्यादित्याशङ्क्य
देवतातद्वितात्तत्राग्न्युद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारत्वावगम्यते ऽत्र तु भ-
ज्यते सेव्यतइति व्युत्पत्त्या भागशब्दस्य सेवनाहर्त्वावाचित्वादेवता-
याश्च भोक्तृत्वाभावेन मुख्यदेवतासेवनाहर्त्वायोगाल्लक्षणया स्वत्व-
वाचित्वावगतेः स्ववाक्योपात्तद्वारासम्भवे च द्वारान्तरकल्पना-
योगात्पूषस्वत्तैव द्वारमिति वैषम्यसूचनार्थैतच्छब्दः । अनेन च
सूत्रभाष्ययोर्देवताशब्दः स्वामित्ववाची न तु त्याज्यद्रव्योद्देश्य-
त्ववाचीति सूचितम् । चरौ पेषणविधेः प्राकृतपेषणप्रतिप्रसवार्थ-
त्वात्प्रकृतौ च यागोत्पत्तिवाक्यस्थदेवतानद्वितालोचनया देवतो-
द्देशेन त्याज्यस्य द्वारत्वावगमात्तस्यैवेहातिदेशाद्द्वारत्वावगतेरनपे-
क्षितद्वारान्तरकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य भागशब्दनैव पूषस्वताया द्वा-
रत्वस्याक्तत्वन कल्पनीयत्वाच्छ्रुतं न च द्वारेणातिदेशिकद्वारवाधानेह
पूषोद्देशेन त्याज्यताया द्वारता युक्तेति सूचयितुमाह * नेति । *
न पूषदेवत्यद्रव्यनिमित्तमिति वाच्यद्रव्यान्वयानपेक्षाया देवतायाः

पेषणीयत्वात्पेषणकाले ऽवश्यमस्मिन्द्रव्ये ऽर्द्धं पूष्णो ऽर्द्धमिन्द्रस्ये-
ति बुद्ध्या निष्कर्षणीयत्वापत्तेर्दानकाले ऽपि पुनरभ्युज्जीतवद्यत्पेषण-
काले पूषभागत्वेन निष्कृष्टं तत्पूष्णे यदिद्रभागत्वेन तदिद्रायेति
बुद्ध्या निष्कर्षसंभवान्न संकरापत्तिरिति प्रौढिसूचनार्थत्वेनापि भाग
इत्यपिशब्दव्याख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्येति । * अस्य भागः पेषव्य
इत्युपसंहारभाष्यस्थभागशब्दालोचनया सर्वपेषणस्यानभिमतत्व-
सूचनाय श्रुतोक्तिः । स्थाल्युपरिभागे वस्त्रादिना पिष्टधारणादि-
प्रकारणे केन चित्रैपुण्येन पचनाद्युगपन्निक्षेपपात्रैक्ययोः पाकगुण-
तया पाकानुरोधेन बाधाद्वा पाकदोषाभावं निरूप्योपपाद्य पेषणं
कार्यमेवेत्यर्थः ॥ न यथेत्यादि भाष्यं यथा चतुर्द्धाकरणइति पूर्वपक्ष-
भाष्योक्तदृष्टान्तवैषम्योक्त्यर्थत्वेन दृष्टान्तानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अ-
थेति । * समर्थयारेवेति भाष्यस्यैवकारसूचितस्याविघातस्य सापे-
क्षत्वदोषाभावहेतुत्वोक्त्यर्थया सामर्थ्याविघातादिति पंचम्या न त्व-
त्रेति भाष्यस्यस्य तुशब्दस्यातो नात्रेत्येवमतःशब्दार्थं व्याख्येयत्वं सू-
चितम् । पदमात्रे सामर्थ्यापेक्षत्वस्मृतेः प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थान्वय-
सिद्ध्यर्थत्वात्प्रथमान्तपदोक्तस्य च पूष्णो देवतात्वे ऽन्यापेक्षस्यापि
प्रत्ययार्थलिङ्गसंख्यान्वये स्वाभाविकनिरपेक्षान्वयावगमेनान्यापेक्षा-
योगादेकसंयोगादितिसूत्रावयवोक्तनिरपेक्षसंयोगाविरोधसूचनार्थं
* न किं चिदित्युक्तम् । * तस्मादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्थं
तस्माच्छब्दं सापेक्षत्वदोषाभावोक्तिसूचितस्य द्विदेवत्ये ऽपि पूष्णः
स्वामित्वेनपेषव्यद्रव्योपलक्षणत्वसंभवस्यार्द्धपेषणहेतुत्वेन पराम-
र्शार्थतया व्याख्यातुमाह * इतीति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

पेषणस्य भोजनार्हत्वापादनार्थत्वलिङ्गादपि भोजनार्हत्वोपचरि-
तादन्तकपूपस्वामिकत्वद्वारत्वावगतेर्द्विदेवत्ये ऽपि पेषणं गम्यतइत्ये-
वमर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गमपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अदन्तको
हीति । * पेषणमितीति भाष्यस्यमितिकरणमेतत्प्रभृतिस्तुतिर्दर्शयती-
त्येवं प्रभृत्यर्थत्वाद्विदेवत्ये ऽपि पेषणं दर्शयतीत्येवमर्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह * न चेति । * तथा सौम्या पौष्णं तथार्द्धमिति च
लिङ्गद्वयान्तरोक्त्यर्थं भाष्यद्वयमेकहेतुतया व्याचष्टे * तथेति * ।

वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्वादर्थभावाद्धि चरावपेषणं
भवति ॥ ४३ ॥

चोद्यपदोक्त्यर्थकस्मादिति भाष्यमनुवादत्वात्पूर्वपक्षलिङ्गत्वयो-
गोक्त्यै रूपवाक्येनैव द्विदेव्ये ऽपि पेषणविधौ सोमापौष्णे ऽपि तेनैव पे-
षणसिद्धेर्नेमपिष्टादिविधानार्थक्यप्रसङ्गादिति सद्धान्तलिङ्गतोक्त्यैवेत्येवं
द्विधा व्याचष्टे *विधित्वादिति । * अस्मात्पिष्टविधानादङ्गीकृतात्सर्वत्र चरौ पशौ पुरोडाशे च पेषणं प्रसज्येतेत्यनिष्टापादनरूपोत्तरत्वेन व-
चनादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिनेमपिष्टेत्यन्तं भाष्यं
व्याचष्टे * अत इति । * चरुमनूद्य सर्वत्र सोमापौष्णे ऽन्यदेवत्ये
च पेषणं विद्ध्यदित्यपि पुरोडाशे चेति चकारेण सूचिते चर्व-
नुवादेन पेषणविधावपि चरौर्नेमपिष्टान्वयवत्सोमापौष्णान्वयस्यापि
विधानादन्यदेवत्यं पेषणानापत्तिमाशङ्क्य सोमापौष्णेनेमपिष्टाभ्यां चरोः
सम्बन्धविधौ नेमपिष्टसम्बन्धे चेति चकारसूचिते च सोमापौष्णानु-
वादेन पेषणविधावपि सोमापौष्णस्य नेमपिष्टान्वयवच्चर्वन्वयस्यापि
विधानात्पशुपुरोडाशयोः पेषणानापत्तिमाशङ्क्य चरुनेमपिष्टाभ्यां
सोमापौष्णसम्बन्धविधौ वाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेन भाष्यं व्याख्यातुं * चरुं
वेत्याद्युक्तम् । * यो यः सोमापौष्ण इत्यनेन यो यश्चरुरित्यप्युपल-
क्षितमिति सूचयितुं सर्वत्र चरौ सर्वत्र च सोमापौष्णे पेषणं * प्राप्नो-
तीत्युक्तम् । * सर्वपेषणापत्तौ को दोष इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति *
विविच्यानर्थक्यं विवृणोति * तदिति । * तत्रेत्यस्मिन्नर्थे तदि-
त्यवयवं । आनर्थक्यस्यैकदेशानुवादत्वहेतुकत्वं पूर्ववच्छब्देनोक्तम् ।
सूक्तस्य सोमापौष्णस्यपि पेषणाशक्तेः पेषणविधौ हवि-
र्विशेषणानपेक्षसोमापौष्णोद्देशायोगेन मृष्यामहे हविषा विशेषण-
मिति वच्चर्वाख्यहविर्विशिष्टस्यैव सोमापौष्णस्योद्देश्यत्वावगमाद्धि-
ध्यानार्थक्यापत्तेश्चापूर्वसाधनत्वापादकदेवतान्वयानपेक्षचरुद्देशायोगे-
न सोमापौष्णशब्दोक्तदेवतान्वयविशिष्टस्यैव चरोरुद्देश्यत्वावगमान्न
सर्वपेषणापत्तिरित्याशङ्क्य पेषणार्हत्वालोचनयैव सोमापौष्णशब्दस्य
हविर्विषयत्वावगतेरुपधानार्थस्य च चरोर्देवतान्वयाभावे ऽप्यपूर्व-
साधनत्वसंभवेन देवतान्वयानपेक्षताया विशेषणानपेक्षत्वात् दुर्वारा
सर्वपेषणपत्तिरिति परिहारसूचनार्थत्वेन तं पेषणविधाबुद्देश्यं सो-

मापौष्णं चरुं वा सर्वं प्रतीत्योपलक्षणीकृत्योद्दिश्य पेपणस्य शास्त्र-
विषयत्वाख्यशास्त्रवत्वसंभवादित्येवं तं प्रतीतिसूत्रावयवव्याख्यार्थं
तं प्रतीतिभाष्यं व्याचष्टे * तं प्रति हीति । * भाष्यवार्तिकयोः सो-
मापौष्णशब्देन चरुप्युपलक्षितः । सर्वपरामर्शित्वेन तच्छब्दव्याख्यार्थ-
मात्रशब्दव्याख्यानायाविशेषितशब्दः । शास्त्रवत्वादिति पंचमी व्या-
ख्यातुं भाष्ये हिशब्दाध्याहारसूचनार्थं हिशब्दः । सोमापौष्णमा-
त्रमुद्दिश्यपेपणस्य शास्त्रविषयत्वसंभवेऽपि पुरोडाशेऽर्थादेव प्राप्ते
पशौ च हृदयाद्याकृतिकावयवोत्साददेशापादानकावदानसाध्यप्रभा-
नरूपार्थाभावापत्तेर्विध्ययोगेन पारिशेष्यात्केवलचरुविषयत्वमाशङ्क्य
पुरोडाशेऽर्थादासमन्तात्सर्वस्य पेपणभावापत्तेश्चरौ त्वन्धोन्याव-
यवानन्तर्गतिलक्षणपाकवैशद्यासिद्ध्या चरुशब्दवाच्यचरुत्वाख्यार्था-
भावापत्तेश्चरुशब्दोपलक्षिते च पशौ प्रधानाख्यप्रयोजनरूपार्थाभावा-
पत्तेर्हि यस्मादपेपणं भवति सर्वपेपणं न संभवति न त्वर्द्धपेपणं
न संभवति तेनेदमर्द्धपेपणवचनं सर्वत्र संभवतीति परिहारार्थ-
त्वेनार्थाभावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशइतिभाष्यमश्रुतपु-
रोडाशशब्दाध्याहारापत्तेरभावादभावादिति च दीर्घह्रस्वाकारयुक्तत्वे-
नार्थाभावशब्दस्याश्रुतावृत्त्यापत्तेश्चरुशब्दस्य चार्द्धपेपणव्यावृत्त्यै स-
र्वपेपणवाचित्वकल्पनापत्तेर्वचनात्सर्वपेपणमिति सूत्रावयवानुषङ्गा-
पत्तेश्चापरितोषादुपेक्ष्यस्वयमर्थाभावादिति सूत्रावयवमुत्तरावयवाद-
वच्छिद्योद्देश्यस्य विशेषणान्वये वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणरूपार्थाभावा-
त्सर्वं प्रति पेपणस्य शास्त्रवत्वमित्येतत्सूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन
व्याचष्टे * विशेषणेति । * तस्मान्नेमपिष्टत्वविधिपक्षे चरावेव-
पेपणं यदभिमतं तन्न भवतीति पेपणशब्दसमस्तस्यापि नञो वि-
वक्षितार्थत्वलाभान्यथानुपपत्त्या भवतिशब्दान्वयमभिप्रेत्य विधित्वे
सर्वपेपणपत्युपसंहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * एतस्मिन्निति । *
अस्मिन्व्याख्याने यस्मादेवं तस्मान्नास्य विधित्वाऽयुपगमेनालिङ्ग-
ता विपर्ययसाधनता च शङ्कनीयेत्येवं हिशब्दो योज्यः । नन्वङ्गनाश-
भयादित्याशङ्कापरिहारयोः पुरोडाशइति भाष्यव्याख्यातस्यार्थाभावा-
दित्यादिसूत्रावयवस्यैतच्छङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थत्वं सूचयितुं तत्रे-
त्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्यव्याख्यार्थं नन्वित्याशङ्काभाष्यं तावद्याचष्टे
* नन्विति । * शङ्काभाष्यस्योपलक्षणार्थान्वयसूचनायार्थप्राप्तत्वा-

दित्युक्तम् । अर्थोक्तमित्यादिपूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवारूढत्वं
शङ्काया वक्तुमुक्ततोक्ता । नेतीति परिहारभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * नेति । * पुरोडाशेर्धप्राप्यप्रसङ्गं तावदुपपादयति-
* सर्वेति । * अर्द्धपेपणे पिण्डानिष्पत्तेस्तत्साध्यपुरोडाशानिष्पत्तिमा-
शङ्क्य शिथिलपिण्डनिष्पत्त्यापि पुरोडाशनिष्पत्तिमाह * तावतापीति *
पशावर्थविप्रतिषेधाप्रसङ्गमुपपादयति * हृदयादीनामपीति । * उ-
त्सादस्योत्कर्त्तनस्य यो हृदयाद्येकदेशो देशस्तद्वर्जमेकदेशान्तरे ऽपि-
ष्यमाणानां हृदयादीनां तेषामाकारनाशः स्यादिति पूर्वाधिकरणभा-
ष्योक्तस्य संस्थाननाशस्यात्यन्तमनापत्तेर्हृदयत्वादिजात्याश्रयभूतायाः
संस्थानविशेषविशिष्टाया व्यक्तेरप्यत्यन्तमनाशेन जातेरनाशात्तस्यो-
त्साददेशं प्रति मुह्येयुरिति भाष्योक्तस्य मोहस्यानापत्तेर्हृदयत्वा-
दिजातिकावयवोत्साददेशापादानकावदानसाध्यप्रधानाख्यायविप्रति-
षेधाप्रसङ्गइत्यर्थः ॥ प्रसङ्गाच्चरोः सर्वपेपणे भागसंमोहः स्यादिति
धर्मविप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्योक्तस्य कस्या देवताया को भाग इति
मोहस्य तुल्यन्यायत्वात्पशौ प्राप्तस्यार्द्धपेपणे प्रसक्त्यभावमाह *
इतरेति * इतरस्य देवतान्तरभागस्य य उत्साददेशस्तस्य देव-
तान्तरभागावदानापादानतया स्पष्टत्वेन पूषभागः पिष्टो ऽपि सन्नयो
देवतान्तरभागोत्साददेशव्यतिरिक्तादुत्साददेशादवत्तः सपूषभाग इ-
त्येवमुपलक्षणसंभवात्त मोहापत्तिरित्यर्थः । अनेन चाङ्गनाशशब्दोवदा-
नप्रकृतित्वे नाङ्गस्य हृदयादेर्विनाशो ऽपादानत्वेन चाङ्गस्योत्साददेश-
स्य मोहो देवताङ्गस्य वार्द्धस्य मोह इत्येवं त्रेधा व्याख्यातः ।
पेपणस्य देवतानिमित्तत्वे पूषवाक्येनैव द्विदेवत्ये पेपणसिद्धेर्विध्या-
नर्थक्यप्रसङ्गाददृष्टार्थत्वावगतेः सद्धितीयपूषोद्देशेनाप्यपिष्टादूर्द्धाद-
वदानाविरोधात्रिविधो ऽप्यङ्गनाशो न प्रसज्यतइति परिहारान्तरा-
र्थमपिष्टादिति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति । * भाष्यकारीयामर्या-
भावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यामुपसंहरति * तस्मादिति । * वि-
धित्वे सर्वपेपणापत्तौ सूत्रेणोक्तायां सर्वपेपणापत्तावपि को दोष
इत्याशङ्कावतारादुत्तरत्वेन सोमापौष्णोद्देशे चरुशब्दानर्थक्यं चरुदे-
शे सोमापौष्णशब्दानर्थक्यमिति दोषोक्त्यर्थत्वात्तत्रेति भाष्यमिदानीं
व्याचष्टे * इतीति । * भाष्यवार्त्तिकयोश्चरुक्त्या सोमापौष्णोप्युप-
लक्षितः । पेपणेतिभाष्यं पेपणविध्वावनिष्टापर्युक्ते पूर्वपक्षलिङ्गपेप-
णानुवादोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * इति चरिति । * नेमार्द्धपिष्ट-

वाक्ययोःपेषणानुवादोपपादनस्य पूर्वपक्षलिङ्गत्वसिध्युपयोगोक्त्यर्थं
तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति । *

एकस्मिन् वाऽर्थधर्मत्वादैनद्राग्नवदुभयोर्न
स्यादचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥

एकस्मिन्वेति पूर्वपक्षनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थमेकेति
भाष्यं व्याचष्टे * एकस्मिन्नेवेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेनार्थधर्म-
त्वादिति सूत्रावयवस्य व्यतिरेकमुखेन व्याख्यानार्थं नैप इति
भाष्यं देवतानिमित्तत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवेन हविषः पेषणाख्य-
धर्मान्वये पूष्णो देवताशब्दोक्तस्य स्वामित्वस्य व्यधिकरणत्वेन
साक्षान्निमित्तशब्दोक्तद्वारत्वायोगात्पूषस्त्वत्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य
द्वारत्वोक्त्या पेषणस्य पूषभागभूतापूर्वसाधनधर्मत्वाभिधानाद्देवता-
धर्मत्वानुक्तेस्तन्निरासायोगादयुक्तमाशङ्क्य पूषभागधर्मत्वनिरासार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * न देवताधर्म इति यदता न देवता भाग-
धर्म इत्युक्तमित्यर्थः ॥ अन्वयमुखेन व्याख्यार्थं कस्येत्यादि यागइत्यन्तं
भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति । * यागस्य योऽर्थः प्रयोजनमपूर्वं तद्धर्मः
पेषणमित्युक्ते पूर्वधर्मस्याप्यपूर्वसाधनेऽनुष्ठेयत्वात्साधनस्य च द्वार-
विशेषानपेक्षायां स्तुगादिष्वप्यनुष्ठानापत्तेर्द्वारविशेषेऽवश्याभ्युपगम-
नीये भागश्रुत्यालोचनया पूषस्वामित्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य द्वार-
त्वावगतेः पूषभागधर्मत्वाविरोधमाशङ्क्य देवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य
प्रकृतौ द्वारतयाऽवगतस्येहाप्यतिदेशाद्द्वारत्वावगतेः पूषभागत्वस्य
द्वारत्वकल्पना न युक्तेति परिहारसूचनार्थं पूषदेवत्यस्य पूषोद्देशेन
त्याज्यस्य धर्मः सन् यागार्थस्यापूर्वस्य धर्मो न तु पूषभागधर्मः
सन्नपूर्वधर्म इत्युक्तम् । अपिष्टभागशब्दाद्यो भागः सप्रपिष्ट इति
भागोद्देशेन पेषणविधानात्पूषभागधर्मत्वप्रतीतिः पूषभागत्वस्योप-
देशतो द्वारत्वावगमादातिदेशिकपूषदेवत्यत्वद्वारवाधावगतेः कथं
देवताभागत्वस्य द्वारत्वनिरासार्थो देवताभागधर्मत्वनिरास इति
कथामिति भाष्येण पृष्ठोच्यतइत्यनेन पितृधने पुत्रस्येव स्वतः सिद्धे
भागे निरस्ते नन्वितिभाष्येण स्वतःसिद्धदेवताभागाभावेऽपि देव-
तायै दानात्तस्याभागो भविष्यतीत्याशङ्क्योच्यतएतद्धीत्यादिनास्ति-
पूष्णो भाग इत्यन्तं भागाभावोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति *

परिग्रहात्प्राक्स्वस्वामिसम्बन्धानापत्तावस्वपरिग्रहात्स्तेयापत्तेः प-
रिग्रहाख्यपरिग्रहीतृव्यापारानपेक्षातुद्देशत्यागाख्यादातृव्यापारमात्रा-
त्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तिमाशङ्क्य प्रतिग्रहीतृव्यापारानपेक्षत्वेऽपि दान-
स्य परेच्छाधीनविनियोगार्हत्वाख्यपरस्वत्वापादनपर्यन्तत्वात्परो यथे-
ष्टविनियोगं करोत्यित्येवं संकल्पपर्यंतान्योद्देशपूर्वस्वत्यागसंकल्पा-
ख्यादातृव्यापारात्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तेर्देवतायाश्च विग्रहादिराहित्ये-
न यथेष्टविनियोत्कृत्वायोगात्तद्विच्छाधीनविनियोगार्हत्वापादनपर्य-
न्तोद्देशत्यागाशक्तेर्न देवतास्वत्वापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं यश्चेत्या-
दि भाष्यावयवं व्याख्यातुं * कर्मसाधनो हीत्याद्युक्तम् । * नवम-
निषिद्धभोत्कृत्वाद्यभ्युपगमेन पूर्वपक्षायोगात्तन्निरासानर्थक्यापत्तेर्देव-
ताया यागसाध्यस्वर्गादिस्वाम्याभावात्स्वर्गादिदानाशक्तेर्यागाना-
राध्यत्वसिद्धये देवतोद्देशेनात्यक्तस्वर्गादौ स्वाम्ये नवमे निषेत्स्यमाने
ऽपि देवतोद्देशेन त्यक्ते हविषि स्वाम्यानिषेधाद्देवतोद्देशेन त्यक्तस्य
हविषो देवतास्वत्वाख्यं तद्भागत्वं भविष्यतीति पूर्वपक्षाशयनिरा-
सार्थत्वेनायं ग्रन्थो यथेष्टविनियोगं सेवनाख्यभजनत्वेनोपचर्य यथेष्टं
विनियुज्यतइति कर्मसाधनभागशब्दव्युत्पत्तेर्योऽयं यथेष्टं विनि-
युङ्क्ते स तस्य भागो न च देवता हविर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते नवमे
विग्रहादिनिषेधेन यथेष्टविनियोत्कृत्वानिषेधादित्येव योज्यः । देव-
ताया यथेष्टविनियोत्कृत्वाख्यस्वाम्यायोगेऽपि देवतोद्देशेन त्यक्त-
स्यान्येनाविनियोज्यत्वादन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापाद-
कत्वाख्यस्वाम्योपपत्तेः पूष्णो भागः संभवतीत्याशङ्क्यानन्यविनियो-
ज्यत्वाख्यपूषस्वत्वलक्षणपूषभागत्वसंभवेपि तद्भागत्वस्यार्वाणुपयो-
गित्वात्पेपणाख्यस्य धर्मस्य देवताभागधर्मत्वे निष्प्रयोजनत्वापत्तेर्न
देवताभागधर्मता युक्तेति परिहारार्थमथापीत्यादिभाष्यं व्याख्यातु-
माह । * अथापीति । * अन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणस्य
स्वीकारस्या स्मिन्ग्रन्थे भजनत्वोपचाराद्यद्यपि देवता हविरन्यं प्रति
यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादनात्स्वीकुर्यात्तथापि देवतायाः प्रयो-
जकत्ववारणार्थं नवमे फलदातृत्वकारणात्तद्भागधर्मत्वे पेपणस्य
निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्तद्धर्मत्वानुपपत्तेः पूषभागत्वस्य द्वारत्वायोगा-
द्देवतोद्देशद्रव्यत्यागाख्यो याग एवापूर्वस्य धर्मान्वये द्वारमित्यर्थः ।
प्रयोजकत्ववारणोक्त्या तद्धेतुफलदातृत्ववारणे देवताभागधर्मत्वे
पेपणस्य निष्प्रयोजनत्वोपपादनार्थं सूचितम् । भागोक्त्या देवताया

इति भाष्यस्था षष्ठी भागव्यतिरेकजनितत्वेन व्याख्याता यागो-
 क्त्या भागशब्दस्य त्याज्यद्रव्यवाचित्वे सूचिते तर्हि समास-
 श्रुत्या भागशब्दवाच्यस्य देवतोद्देशेन त्याज्यस्य साक्षात्पेपणा-
 न्वयावगतदेवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारमात्रत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्का-
 निरासायापूर्वधर्मत्वव्युत्पादनार्था नवमाद्यन्यायोक्तिः । नावमिके
 देवताधिकरणे देवतायाः प्रयोजकत्ववारणार्थं फलदातृत्ववारणा-
 त्पेपणस्य देवताराधनप्रयोजनत्वायोगाद्देवताभागधर्मत्वे देवतारा-
 धनार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वासिद्धावप्यपूर्वसाधने कृतस्यापूर्वार्थत्वा-
 श्रुपगमात्तत्र च सुगादौ पेपणप्रसक्तिपरिहारार्थं द्वारविशेषापे-
 क्षायां भागश्रुत्यालोचनया ऽनन्यविनियोज्यत्वलक्षणपूपभागतया
 यदपूर्वसाधनं तत्पेष्टव्यमिति पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूष-
 भागे ऽनुष्ठानलक्षणं पूषभागधर्मत्वं विना पेपणस्याविधेयत्वेना-
 पूर्वसिद्ध्यर्थत्वायोगात्पूपभागधर्मत्वे सत्येवापूर्वसिद्ध्याख्यप्रयोजन-
 वत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन
 चोदनेति दाशमिके देवताधिकरणे देवतायाः स्वरूपेण कर्मणि
 समवायनिषेधनान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणव्यापारायोगाद्दातृव्या-
 पारेणान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धे ऽपि देवताविनियोज्यत्वानापादना-
 त्पूपस्वत्वाख्यपूपभागत्वानिष्पत्तेस्तस्य द्वारत्वायोगेन पूषणमुद्दिश्य
 त्यक्तस्यापि पूषभागत्वद्वारा ऽपूर्वसाधनत्वायोगात्तस्मिन्कृतस्य पेप-
 णस्यापूर्वधर्मत्वासिद्ध्या ऽपूर्वसिद्धिप्रयोजनत्वायोगोक्त्यर्थस्यायागे-
 तिभाष्यावयवस्यापूर्वधर्मत्वासिद्धेरित्येवं व्याख्यासूचनार्थं दाशमि-
 कदेवताधिकरणन्यायोक्तिः ॥ पेपणस्यापूर्वधर्मत्वे कः पुनरर्थो
 यागइतिप्रश्नोत्तरभाष्ये यागधर्मत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यापूर्वाविवक्षयै-
 व वा नादराद्यागोक्तिरिति परिहारं तद्याख्यानन्तरं वाच्यमयागेत्या-
 द्यानामपि यागोक्तीनामनादरहेतुकत्वसूचनार्थं बहुयागोक्तिसन्निधा-
 वाह * भाष्येति । * पूषयागसाधनस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे
 पूषप्रधानबहुव्रीहिस्येन भागशब्देन पूषयागलक्षणाशक्तेर्दर्शपूर्णमा-
 सप्रकरणाभ्नातस्य च पेपणस्य पूषयागे प्राकरणिकविनियोगायोगा-
 त्पूषयागाङ्गत्वं न स्यादित्याशङ्कार्थं कथं तर्हीति भाष्यं
 व्याचष्टे * कथं तर्हीति । * यागोक्तेः पूषयागाख्यविशेषपरत्वसूचनार्थो
 ऽत्र शब्दः । पूषोद्देशेन त्याज्यस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे भागशब्दस्य
 यागलक्षणाशक्तिं तर्हिशब्दसूचितामुपपादयितुं * वाक्येत्युक्तम् । *

यागोक्तेरनाहत्यत्वसूचनाया * पूर्वेण वेत्युक्तम् । * देवतावाचिपूषश-
ब्दसमभिव्याहारात्मकवाक्यगम्यपूषोद्देशत्याज्यद्रव्यवाचित्वेन भा-
गशब्देन पूषयागलक्षणात्पेपणं यागधर्मो भविष्यतीति परिहारार्थमु-
च्यतइति भाष्यं देवतास्वेन पेपणस्य भागश्रुत्या संयोगाद्वाक्यलभ्यो-
यागसंयोगो न युक्त इति प्रश्नाशयविवरणार्थं च ननु चेति भा-
ष्यमुत्तराशयविवरणार्थं चोच्यते भागाभावादित्याद्युक्तमित्यन्तं भा-
ष्यमेकग्रन्थेन तात्पर्यतो व्याचष्टे * तत्रेति * भागाभावोक्तोक्तस्य
मुख्यदेवतास्वास्थ्यभागरूपार्थासंभवस्य देवताभागसंयोगायोगहेतोर्या-
गलक्षणार्थवोपपादने तात्पर्यसूचनार्थं * मुख्येत्युक्तम् । * भाष्ये दे-
वतायाः स्वामित्वान्वितेन भागेन पेपणस्य संयोगो देवतासंयोगो
विवक्षितः । देवताभागान्वयायोगे ऽपि यागान्वयः कथमिति तथापि
त्विति भाष्येणाशङ्क्य भागोक्त्या पूषोद्देशत्याज्यत्वलक्षणद्वारा याग-
लक्षणादिति परिहारोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिदेवतेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे
* परस्येति । * तच्छब्देन व्याख्येयभाष्यनिर्दिष्टपूषपरामर्शात्पूषोद्दे-
शेन त्याज्यतेत्यर्थः । उभयोरित्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं न चेत्यादि-
सम्बन्धइत्यन्तं भाष्यमुपेक्ष्य केवले त्वित्याद्येपेत्यन्तं भाष्यं सेव्यवाचिना
भागशब्देन कथं त्याज्यलक्षणेत्याशङ्क्यान्यस्मै संकल्पितस्योद्देश्यं प्र-
ति भागवत्त्वप्रसिद्धेः पूषोद्देशेन त्याज्यतया संकल्पितस्य भागशब्देन
लक्षणोपपत्त्युक्त्यर्थत्वादपकृष्य व्याख्येयमिति मत्वादौ व्याचष्टे * स
चेति । * असावित्यनेन तस्मै संकल्पित इति व्याख्येयो निर्दिश्यमा-
नसंकल्पितपरामर्शादेकदेवत्ये स त्याज्यो ऽर्थः पूषविशिष्टः संक-
ल्पितो भागो भवतीति पूषभागव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । उपेक्षितं
भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * द्विदेवत्ये पुनरिति । * ऐन्द्राग्नवादि-
ति भाष्योपेक्षितसूत्रावयवव्याख्यार्थं * यथैवेत्युक्तम् । * इह पुनः ६१०।२
पूषपदस्येतिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं वैषम्यं परिहरति * यद्यपि चेति । *
इह द्विदेवत्ये पूषभागशब्दाप्रवृत्तिरित्यर्थः । एकैकोद्देशं विना द्वयो-
द्देशायोगाद्द्विदेवत्ये ऽपि केवलपूषभागत्वापत्तिमाशङ्क्य येन कार-
णेन संकल्पो भागव्यपदेशहेतुस्तेनकारणेन यद्यपि पूषास्वशब्दोच्चार-
णेन[भाष्ये इन्द्रापूष्णोरुच्चारणमित्यन्वयः शब्दव्यतिरेकजनिता च षष्ठी
तेनेन्द्रापूष्णोर्वाचकस्येन्द्रापूषशब्दस्योच्चारणं कुर्वन्नित्यर्थः एकदे-
शभूतपूषशब्दोच्चारणस्य समस्तोच्चारणे हेतुत्वात् । उपकारकमिति
वोच्चारणविशेषणम् । अर्थाच्चोपकार्यद्विदेवत्यत्वसंकल्पलाभ इति

भावः १] इन्द्रात्पूषशब्दोच्चारणं द्विदेवस्य चरुसंकलपोपकारि कुर्वन् द्विदेवस्य चरुसंकलपोपकारी स्यात्तथापि पूष्णे द्विदेवस्य स्यासंकलपानात्र तस्य पूष्णः स द्विदेवस्यो भागव्यपदेशार्ह इति परिहारार्थं तनेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति । * यत्रैकः पूषा देवतेत्येवमेकस्मिन्निति सूत्रावयवयोजनार्थं केवल इति भाष्यं यत्रोभं देवते इत्येवं चोभयोरिति सूत्रावयवयोजनार्थं नेन्द्रापौष्णादिष्विति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ४५ ॥

यददन्तत्वं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तं तद्धेतुवन्निगदार्थवादमात्रत्वाद्यागापूर्वधर्मत्वपक्षे ऽप्युपपन्नमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमिति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति । *

वचनं परम् ॥ ४६ ॥

यत्परं नेमपिष्टार्द्धपिष्टवाक्ययोः पेषणानुवदनं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तं तत्पेषणविधित्वेनानुवादत्वादलिङ्गमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमथेत्यादिभवतीतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * नेमेति । * वचनात्सर्वपेषणमिति सूत्रे सोमापौष्णसम्बन्धे नेमपिष्टसंबन्धे चेति भाष्योक्तां वाक्यभेदशङ्कां नन्विति भाष्यान्ूदितां स्वयं तावन्नेमपिष्टवाक्ये सर्वविशेषणविशिष्टयागभावनाविधानादर्थपिष्टवाक्ये चार्धविशिष्टपेषणविधानात्परिहरति * विशिष्टेति । * विशिष्टविधौ च सति वचनादिति सूत्रोक्तमपरिहृत्य विधित्वाभ्युपगमेन लिङ्गपरिहाराशक्तेर्वचनमित्यनेन विशिष्टविधित्वस्यैवोक्तत्वाद्नेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदशङ्कानुपपत्तेर्नन्विति भाष्येण गौरवलक्षणवाक्यभेदशङ्कोक्त्यापाद्यागतौ गौरवस्यादोषत्वं वक्तुमगौरवपक्षसंभवे तदाश्रयणेन गौरवं परिह्रियते इह त्वगौरवपक्षासंभवादानर्थक्यपरिहारार्थं गौरवाभ्युपगमो न दोषायेत्येवं परिहारार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अविशिष्टेति । * तस्मादिति भाष्यं सूत्रार्थोपसंहारद्वाराधिकरणार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * ॥

इति श्रीमन्निकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमाधवभट्टोपाध्यायात्मजसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवयवकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय ॥

निर्वीतस्याऽर्थवादत्वे प्रथमाधिकरणम् १ ।

निर्वीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् १।

निर्वीतस्य मनुष्यधर्मत्वादिचिन्तायां प्रकरणस्य केन सह विरोधा-
विरोधचिन्तेत्याशङ्क्य श्रुत्या मनुष्यधर्मत्वस्य लिङ्गात्सर्वकर्मधर्मत्वस्य
वाक्याच्च मनुष्यप्रधानकर्मधर्मत्वस्यावगतेस्त्रयं सैर्होति दर्शयितुमा-
ह * स एवेति * । प्रासङ्गिकानन्तरचिन्ताद्वयेनासंगतिशङ्कानिरा-
सार्थप्रासङ्गिकसमाप्त्या यः प्रकृता बुद्धिस्थीकृतः स एवेत्युक्तं शुद्ध-
मनुष्यातिथ्याङ्गत्वपक्षयोर्वा प्रकरणादुत्कर्षात्पक्षान्तरेषु चानुत्कर्षादु-
त्कर्षानुत्कर्षफलत्वं स एवेत्यनेनोक्तम्॥प्राचीनावीतस्यापि पितृप्रधाने
कर्मणि विधावुत्कर्षापत्तेः सन्निधौ च निर्वीतोक्तेर्व्यवाहितोपवीतश्रुत्य-
र्थत्वसिद्धान्तायोगप्रसङ्गात्प्राचीनावीतमपि कस्मान्न चिन्तितमित्याश-
ङ्क्य शुद्धपितृधर्मत्वादिपक्षासंभवात्तस्यात्राचिन्तनीयतां सूचयितुमाह
* तन्निति । * अत्रैवैते सर्वे पक्षाः संभवन्ति न प्राचीनावीतं पितृ-
णामित्यत्रेति सावधारणं व्याख्येयं शुद्धकर्मयुक्तशब्दाभ्यां मनुष्यध-
र्मोक्तेः पक्षद्वयोक्त्यर्थतोक्ता । विध्यर्थवादचिन्तायां विरोधाविरो-
धचिन्तात्मकत्वाभावेनासंगतिमाशङ्क्याह * यौ त्विति । * नोपन्यस्य
याविति द्वितीयार्थवाचिना कृत्येन प्राधान्यं निरस्तं भाष्यकृतोपक्रमे
विध्यर्थवादचिन्तायाः कृतत्वात्प्राधान्यशङ्कां निराकर्तुमाह * यस्त्विति । *
कृत्वाचिन्तात्वमेवोपपादनपूर्वं विवृणोति * न हीति । * विधि-
विना सामान्यतोङ्गत्वासिद्धेस्तद्विशेषं मनुष्याङ्गत्वादिविधिश्रुत्या-
द्यव्यापारसूचनार्था मात्रोक्तिरिति हेतोः कृत्वाचिन्तात्वेन विधि-
रिति प्राक्प्रस्तुत्येतिचिन्तात्वेनेति शब्दाध्याहारेणेति योज्यम् । विध्य-
र्थवादचिन्तायाः प्राधान्याभावेऽपि प्राक्प्रस्तावोपपत्तिमूलनार्थौ प्रथ-
मपश्चाच्छब्दौ विधिवन्निगदानामपि शोभते ऽस्य मुखं य एवं

वेदेत्यादीनामर्थवादधिकरण एवावस्थितार्थवादत्वानामौदुम्बराधि-
करणे विधित्वशङ्कामात्रनिरासाद्विधित्वायोगोर्थवादत्वोक्त्या विव-
क्षितः यो भाष्यकृता विध्यर्थवादपक्षोपन्यासपूर्वको लक्षणानुरूप-
मनुष्यधर्मत्वादपक्षोपन्यासः कृतः स कृत्वा चिन्तारूपेणेति यदुक्तं
तद्विधिभागपरुषिदितपरकृतिपुराकल्पाधिकरणेष्वपि योज्यमिति प्र-
सङ्गादाह * परेष्वपीति ॥ * परकृतिपुराकल्पाधिकरणे मापपाको
मनुष्यमात्रधर्मो वृष्णिसगोत्रधर्मो वेत्येतावन्मात्रविचारेण कर्मयुक्त-
मनुष्यधर्मत्वाद्यविचाराद्यथासंभवमित्युक्तम् । निर्वीतमिति कीर्तनं
वचनं स च मनुष्यधर्म इत्येवं वचनं परमिति पूर्वाधिकरणान्त्यसू-
त्रस्थविधिवाचिवचनशब्दानुपङ्गेन विधित्वमनुष्यधर्मत्वपक्षद्वयप्रति-
ज्ञातार्थत्वेन निर्वीतमिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं किमिति पूर्वपक्ष-
भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय विधित्वप्रतिज्ञायां हेत्वपेक्षायामौदुम्ब-
राधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तहेतूत्तर्यं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *
तच्छब्देनाप्राप्तविधिताऽस्मिन् सूत्रे सूचिता । पष्ठचाख्यस्य शब्दस्य
मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं मनुष्यधर्मत्वहेतूत्तर्यत्वेन शब्दस्येति सूत्रा-
वयवव्याख्यार्थं विधिश्चेदिति भाष्यं व्याचष्टे * अहीनादीति * ।
प्रकरणानुरोधोक्तुतेरन्यथाव्याख्यानौचित्यसूचनायाहीनाद्यधिकरण-
न्यायोक्तिः । अहीनादेः प्रकृतकर्मानन्वयाद् द्वादशोपसत्त्वादेस्तद्युक्ता
हीनधर्मत्वायोगेपि मनुष्याणां प्रकृतकर्मान्वयसंभवादवाधकस्यापि
वाधायोगात् प्रकरणानुगृहीतया श्रुत्या प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्यधर्मत्व-
सूचनार्थश्चकारः । प्रश्नपूर्वं मनुष्यप्राधान्योपपादनार्थं कथमित्यादि-
भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेषां हीति । * पष्ठयुक्तसम्बन्धसा-
मान्यस्य विशेषापेक्षायां पष्ठ्या विध्यपेक्षिताऽङ्गाङ्गित्वाख्यसम्बन्ध-
विशेषसमर्पणेन विनियोजकत्वाद्विहितस्या विहितसम्बन्धङ्गत्वा-
वगतेरेकस्मिंश्च वाक्ये विधेयद्वयायोगान्निवीतस्यैव विहितत्वान्
मनुष्याङ्गत्वेनाविहितानां मनुष्याणां निर्वीताङ्गतेत्याशयः स्वत्वशब्दे-
नाङ्गत्ववाचिनोपकारकशब्दो भाष्यस्थोऽङ्गवाचितया व्याख्यातः
प्रकरणोप्याङ्गत्वेन साक्षात्कर्तृसमीहितसाधनत्वोपपत्तौ पारम्पर्य-

१ त्रिव्यानस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगतेः फलवत्त्वेन समीहितत्वावसायान्मनुष्या-
णामेव कुरन्तानिर्वीतशब्दयोगेन कर्तृवाचिन्या पष्ठ्याऽङ्गतां नन्विति भाष्येणाऽऽशङ्क्य
कर्तृत्वस्य स्वर्गकामास्वित्वाधान्येवनिरोधात्कर्तृभूतमनु इति त्रितीयपुस्तकेऽपि क-
पाठः ।

समीहितनिव्यानाङ्गत्वं कल्पनायोगात्कृतिबलेन निव्यानस्यैव मनु-
ष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थं प्रकरणाद्धीति भाष्यं स्पष्टत्वाद्-
व्याख्याय कर्तृवाचितृतीयाऽभावान्मनुष्याणां निव्यानाङ्गत्वानवगते-
रपि निव्यानस्यैव मनुष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थमपिचेति
भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति । * पृथगेव कृद्योगेन कर्तृवाचिनी ६१२।१
त्वादगुणविभक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सम्बन्धमात्रवाचिनीयं पृष्टी
न कर्तृवाचिनीति पृष्टीत्वितिभाष्येणोक्ते तदुपपादनार्थं तत्रेति
भाष्यं व्याचष्टे * अर्थादेव चेति । * अतो मनुष्यप्रातिपदिक-
श्रुत्यानर्थक्यपरिहारायापि तद्धर्मतेत्युपसंहरति* अतो पीति । *

अपदेशो वार्थस्य विद्यमानत्वात् २ ।

मनुष्यार्थस्य निर्वीतस्य लोके विद्यमानत्वादिति हेत्वर्थोप-
पादनार्थं निर्वीत हीति भाष्यं विधेयत्वेनाभिमतस्य गलवेणिकाबन्धा-
ख्यनिव्यानस्य युद्धादन्यत्राप्राप्तेर्विधिसंभवादयुक्तमाशङ्क्य परि-
करबन्धाख्यनिर्वीताशयत्वेन व्याचष्टे * निर्वीतमिति । * उपवी-
तश्रुतेश्चानुवादप्रयोजनस्यार्थवादो वेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वान्नान-
र्थक्यापत्तिरित्याह * स त्विति । *

विधिस्त्वपूर्ववत्त्वात्स्यात् ३ ।

अप्राप्तविधित्वे निरस्तेऽपि नियमविधित्वप्रतिज्ञार्थस्य विधि-
स्त्विति सूत्रावयवस्य व्याख्यार्थं विधिरेवेत्यादिभाष्यं संक्षिप्य
व्याचष्टे * विधिरेवेति । * पूर्ववत्त्वादपदेशः स्यान्न त्वयं निव्या-
ननियमः पूर्ववानित्येवं पूर्वसूत्रस्थापदेशोक्त्यनुपद्वेण व्यवधार-
णकल्पनायापूर्ववत्त्वात्स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पूर्ववानित्या-
दिभाष्यं पक्षेपि प्राप्तौ संभवन्त्यामश्रुतलिङ्गादिकल्पनया विधिक-
ल्पना न युक्तेत्याशयहेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुतइति । * नित्य-
वत्कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या पक्षे प्राप्तस्यापि कल्प्यो विधिरित्युत्तरा-
शयः । गलवेणिकाबन्धस्तु युद्धादन्यत्र पक्षेऽप्यप्राप्त इत्याह* कण्ठेति*

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ४ ।

नियमविधित्वे पक्षे प्राप्तस्य नियमविषयत्वात्कर्मार्थत्वेनैव च
पक्षप्राप्तेः समान्यतः कर्मधर्मत्वे नियमविधितोऽवगते विशेषापेक्षायां

दर्शपूर्णमासाख्यकर्मधर्मप्रदेशान्नेन दर्शपूर्णमासकथंभावस्पर्शावग-
मात्तद्धर्म इत्येवं तृतीयपूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * सतीति * । प्रायोक्तिव्याख्यार्था प्रदेशोक्तिः ॥

वाक्यस्य शेषवत्वात् ॥५॥

कर्माङ्गत्वे मनुष्योक्त्यान्तर्यक्यापत्तेः प्रकरणवाधभयाच्छुद्धमनुष्या
ऽङ्गत्वानश्रुपगमेपि प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य
कर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वे याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यनेन न्यायेन
यजमानत्वापत्तेर्निवीतवाक्यस्य चाध्वर्यवसमाख्यात्मकशेषसम्बन्धा-
न्निव्यानस्याध्वर्युकर्तृकत्वावगतेः कर्मयुक्तमनुष्याङ्गताप्ययुक्तेति परि-
हारार्थत्वेन वाक्यशेषसमासपरेण भावप्रत्ययेन सम्बन्धोक्तिमाभेप्रेत्य
सूत्रव्याख्यार्थं निवीतमित्यादिभाष्यसमाख्यानुरोधेन श्रुतिवाधा-
योगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यश्रुतेर्विधित्वेनानुवादत्वेन वा द्विधा संभवे
समाख्याया विधित्वानुवादत्वयोरसंभवादत्यन्तवाधानयुक्त्येवमाश-
योक्तिपूर्वं व्याचष्टे*द्विधेति ॥ * मनुष्याङ्गत्वे तु लोहितोष्णीषादिव-
दगुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यादिति वक्ष्यमाणेन न्यायेन समा-
ख्याया नियामकत्वायोगादत्यन्तवाधः स्यादित्याह *मनुष्येति*कर्मा-
ङ्गत्वेन केवलं बाधाभावः कित्वन्यतोऽध्वर्युकर्तृकत्वानवगमादनुग्रह
एवेत्याह * इतरथेति । * पूर्वसूत्रस्थप्रतिज्ञानुपङ्गेन सूत्रं योजयितु-
माह * तस्मादपीति * ।

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥६॥

उच्यत इत्यादिभाष्येण शुद्धकर्माङ्गत्वनिरासं सूत्रानारूढत्वादयुक्त-
माशङ्क्योक्तपक्षनिरासं विना पक्षान्तरपरिग्रहायोगात्प्राकरणिकमनु-
ष्यप्रधानान्वाहार्यपाकादिकर्माङ्गत्वपक्षापरिग्रहार्थाक्षिप्तशुद्धकर्माङ्गत्व-
निरासार्थत्वेनोपपादयितुमाह * प्रथमं तावदिति । * उपपादितं
भाष्यं व्याचष्टे * श्रुत्या हीति । * प्रकरणे यन्मनुष्यसंयुक्तं कर्म तत्र
निवीतं निविशते न शुद्धे प्रकृते कर्मणि सर्वेषां श्रुतिप्रकरणसमा-
ख्यानामविरोधाच्छुद्धप्रकृतकर्मनिवेशे श्रुतिविरोधापत्तेरित्येवं सप्त-
म्यर्थं तदित्यव्ययाङ्गीकरणेन सूत्रव्याख्यार्थं नेतीत्यादि भाष्यं संक्षिप्य
व्याचष्टे * तदिति । * सर्वोक्त्या प्रकरणं चेति चकारस्य समा-

ख्याग्रहणार्थत्वं सूचितं कथमस्माद्वाक्यान्मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * मनुष्याणामिति । * एवं सत्यातिथ्ये निवेशः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * तदपि चेति । * अन्वाहार्यदानेन यत्स्वसिद्धयर्थमादीयते गृह्यतेऽन्वाहार्यपाकादि तत्सर्वमन्वाहार्यदानादिशब्देनोक्तं । अतो यदिह दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्याणां कर्म तत्र निव्यातव्यमिति वाक्यार्थो भवतीत्युपसंहरति * अत इति । *

तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसंख्यानादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रस्थतत्संयुक्तशब्देनोक्तमनुष्यप्राधान्यपुनर्वचनस्य प्रकरणविशेषणपरिसंख्यार्थत्वेन तत्प्रधानकर्मनिवेशप्रतिज्ञा व्याख्यार्थं नैतदित्यादि भाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन तुल्यवदिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * । उपव्ययतइत्यनेनैव देवप्रधाने दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मण्युपवीतप्राप्तेरुपवीतं देवानामित्यस्य विधित्वायोगात्तुल्यानि चैतानि वाक्यानीति बहुवचनायोगमाशङ्क्य तुल्यवत्कीर्तनादेवोपवीतं देवानामित्यस्यापि देवप्रधानकर्ममात्रे प्राप्त्यै विधित्वोपपत्तिसूचनार्था त्रयोक्तिः । भाष्ये तु दर्शपूर्णमासमात्रेऽपि विध्यभ्युपगमे पष्ठ्यन्तोक्तप्रधानस्य कर्मणः प्रकृतकर्मान्तरान्वयानपेक्षत्वस्यात्तुल्यवत्कीर्तनाविरोधोक्त्यै प्रौढिसूचनार्थं दर्शपूर्णमासयोरित्युक्ता देवानामिति सामान्यश्रुतौ कथं विशेषपावगतिरित्याशङ्क्य * प्रकृतयोरित्युक्तम् * । तुल्यवत्कीर्तनादेव च मनुष्यशब्दस्य पितृदेवतुल्यसनकादिमनुष्यवाचित्वावगतेर्दर्शपूर्णमासयोश्च पितृप्रधानवद्देवतुल्यमनुष्यप्रधानस्यापि कर्मणोऽभावात्प्रकरणसमाख्यानुग्रहानुपपत्तेरातिथ्ये प्रकरणानपेक्षं विदधातीत्युक्ताङ्किष्ठोऽपि चायं पक्षो मनुष्यदेवत्ये कर्मणि निवीतस्मृतेः पितृदेवत्ये च प्राचीनावीतस्मृतेर्मूलान्तरादर्शनेन तच्छ्रुतिमूलत्वसिद्ध्युपयोगितया स्मृत्युपबृंहितत्वाद्वलीयस्त्वेनोपन्यस्तः । श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति । * कथमिति भाष्यं शङ्कार्थं मनुष्याणामित्युत्तरार्थं मनुष्याणामेवेति पुनः शङ्कार्थमित्येवं परमतेन तावद्व्याचष्टे * कथमिति * । मनुष्यश्रुत्या मनुष्याङ्गत्वावगमाच्छ्रुत्यादरे वा प्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमादुभयादरे वा प्रकरणस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वावगमात्प्रातिथ्ये विधिर्युक्त इत्येतच्छङ्कोत्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रवियवव्याख्यार्थत्वेन कथमिति शङ्कायामनुष्याणामित्युत्तरानुपपत्तेरे-

तद्याख्यानापरितोषात्स्वमतेन कथमित्यादि नमनुष्यप्रधानइत्यन्तं
 ६१४।१ भाष्यमेकग्रन्थत्वेन व्याचष्टे * समस्त एव चेति * । एतच्छङ्को-
 त्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रावयवस्य फलकल्पनापत्तेर्मनुष्यग्रहण-
 स्वार्थान्वयायोगेन मनुष्यप्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वान्न मनुष्याङ्ग-
 निव्यानं मनुष्यशब्दस्य चालौकिकसनकादिमनुष्यवाचित्वेन
 तत्तत्प्रधानस्य कर्मणो लौकिकत्वायोगादलौकिकस्य च पितृय-
 ज्ञादिवदपूर्वैकान्तिकत्वेनापूर्वान्वयसिद्धौ दर्शपूर्णमासैकवाक्यत्वान-
 पेक्षणां दर्शपूर्णमासस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्गतेत्येवं व्याख्यार्थमुच्यत
 इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * निवीतसम्बन्धार्थत्वादिति
 भाष्ये निवीतेन सम्बन्धो यस्य तत्प्रधानस्य कर्मणस्तन्निवीत-
 सम्बन्धमिति बहुव्रीहिणा तदर्थत्वादिति तच्छब्दपरामृष्टं तत्प्रधान-
 कर्मोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनैव च कर्मणः शब्दप्रयोजनत्वात्तत्प्रधानप्रति-
 पत्तिप्रयोजनतोक्तेतिसूचयितुं * तत्प्रधानेत्युक्तम् * । नचेत्यनेन तदुक्त-
 मित्यादिवाक्यशेषो मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वे सत्यलौकिकसनकादिमनु-
 ष्यप्रधानस्य कर्मणो पूर्वैकान्तिकत्वेनानपेक्षितप्रकृतकर्मेकवाक्यत्वक-
 ल्पने प्रकरणस्याव्यापाराद्वाक्येनैव निवीतस्य मनुष्यार्थकमन्व-
 यकरणान्तस्य च दर्शपूर्णमासान्वयकरणाद्वा वाक्यभेदापत्तेः समेषु
 वाक्यभेदः स्यादिति क्लृप्त्यधिकरणन्यायेन विभज्यमानसाका-
 ङ्क्षत्वाभावाद्भिन्नवाक्यत्वमुक्तमिति भिद्येत हि तथा वाक्यमित्य-
 न्तेनोक्ता तदेवेतरस्येति सूत्रावयवयोजनपूर्वं विवरीतुं मनुष्यशब्दस्या-
 लौकिकमनुष्यवाचित्वसूचनार्थत्वमितरशब्दस्याभिप्रेत्यालौकिकार्थ-
 स्य मनुष्यग्रहणस्य तत्प्रधानकर्माप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तेनैवातिथ्याख्य-
 कर्मप्रतिपत्त्यर्थेन प्रत्यक्षेण मनुष्यशब्देन निवीतशब्दस्यैकवाक्यत्वा-
 वगतेस्तन्मात्रेण चापूर्वैकान्तिककर्मान्वयान्निव्यानस्यानर्थक्यपरिहार-
 सिद्धेर्न प्रकृतैकवाक्यता युक्तेतीतरस्येत्यादिनोक्तमित्येवं व्याख्यातः ।
 तदुक्तमिति तच्छब्दस्य सप्तम्यर्थाव्ययत्वसूचनार्थं * तस्मिन्
 सतीत्युक्तम् * ।

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥८॥

श्रौदुम्बराधिकरणसिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेनास्य सूत्रस्य विधित्वश-
 ङ्कानिरासार्थत्वाद्विधित्वायोगसिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थं

नवेत्यादिभाष्यं प्रकरणादुक्तव्येत संभवंस्तत्रेति प्रकरणवाधापत्त्या-
ख्यहेतूक्त्यर्थत्वेन प्रकरणोक्तिव्याख्याभाष्यालोचनयातिथ्याङ्गत्वमा-
त्रनिरासार्थतया भासमानं प्रकरणानुग्रहायातिथ्याङ्गत्वे निरस्ते दर्श-
पूर्णमासान्वाहार्याङ्गत्वपक्षयोर्निरस्तयोरपि प्रकरणबलेनोज्जीवनापत्तेः
सर्वप्रकारविधित्वनिरासायोगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यप्रधानेनान्वा-
हार्येण दर्शपूर्णमासाख्यकर्मयुक्तेन सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वे निव्या-
नस्य मनुष्यप्रधानकर्मान्वयकल्पनान्मनुष्यप्रधानस्य च कर्मणो
दर्शपूर्णमासान्वयकल्पनाद्वाक्यभेदापत्तेर्दर्शपूर्णमासाख्येन वा कर्मणा
सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वे मनुष्यश्रुतिवाधापत्तेर्ननुष्याङ्गत्वे च फलक-
ल्पनापत्तेः प्रागेवोक्तत्वादातिथ्याङ्गत्वे तु निव्यानस्मृतेरेतच्छ्रुतिमूल-
त्वसिद्धौ कर्मव्यातिरेकजनितपट्टिकल्पनेन तदन्वयकल्पनसंभावनाया-
मपि निष्कारणप्रकरणोक्तकर्षापत्तेर्विधिरयं स च मनुष्ये तत्प्रधाने वा
तिथ्याख्ये न्वाहार्याख्ये वा कर्मणि दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मणीति यदुक्तं
तत्रास्तीति यथार्थयोगविभागेन सर्वपक्षनिरासार्थतया व्याख्यातुमाह
* सर्वथेति * । अनुपात्ताः सम्बन्धिनो येषां सम्बन्धाख्यानां व्यति-
रेकाणां तैरनुपात्तसम्बन्धिभिव्यातिरेकैरिति विग्रहः । संभवन्निति
भाष्योक्तविशेषणफलोक्त्यै * सति चेत्युक्तम् * । प्रकरणसंभवोपपाद-
नार्थवादोक्तिव्याख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति । *
विधित्वशङ्कानिरासेन दृढीकरणं सिद्धोक्त्या विवक्षितम् ।

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥९॥

न केवलं सर्वविधिप्रकारायोगान्नविधिः किंतु विध्येकवाक्यत्वा-
दपीत्येवं सूत्रव्याख्यामिति श्रुत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * उपव्ययत
इति । * प्राचीनाधीतिविधिव्यवधानादुपवीतिविध्येकवाक्यत्वायोग-
माशङ्क्य प्राचीनाधीतकीर्तनस्यापि विधित्वनिराससूचनार्था प्राची-
नाधीतोक्तिः । यदीतिभाष्यं विध्येकवाक्यत्वस्य विधित्वनिरासहेतु-
त्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * न हीति । * द्वयोः स्वातन्त्र्येण विधीयमा-
नयोरङ्गाङ्गित्वराहित्यनान्योन्यानन्वायनैकवाक्यतेत्यर्थः एकवाक्य-
त्वयोगोपपादनार्थं वचनेति भाष्यं पाठपूर्वमुपपादयति * वचनेति *
भाष्यस्थभेदोक्तिव्याख्यानायान्यतोक्ता किमपेक्षयेत्यपक्षाया * म- ६१५।१
न्या चेत्युक्तम् * नास्त्यत्र विधायक इत्यादि न किञ्चित्कल्पनीयमि-

त्यन्तं भाष्यं प्राप्तानुवादत्वाख्यैकवाक्यतारूपोपपादनार्थत्वेनापकृष्य
 व्याख्येयमिति सूचयितुं प्रश्नपूर्वमनुवादप्रयोजनोक्त्यर्थं प्राप्तस्य किम-
 र्थेनेत्यादिभाष्यमव्याख्यायैव व्याचष्टे * न चेति । * ब्रह्मयज्ञा-
 ङ्गभूतमनुष्यतर्पणग्रहणायादिशब्दः । एतच्चातिथ्यप्रयोगवचन-
 मिति भाष्योक्तायाः शङ्कायाः स्वयं निरासायोक्तम् । आतिथ्या-
 नङ्गस्यातिथ्यप्रयोगविध्यग्रहणमङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्येत न
 चाविहितमङ्गं भवतीति कर्त्राधिकरणभाष्येण द्वितीयप्रतीकोदा-
 हतेन द्रढयितुमाह * वक्ष्यति हीति । * प्रयोगविधिविहितत्वादेवा-
 ङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्काह * तत्रेति । * अनङ्गस्य प्रयोगविध्यग्रहणे
 सत्यङ्गत्वात्प्रयोगविधिना विधिः प्रयोगविधिना चाङ्गतेत्यर्थः ॥
 नैतदेवमिति भाष्योक्तं शङ्कानिरासं व्याख्यातुं प्रत्यक्षोपवीतवि-
 ध्येकवाक्यत्वसम्भवे परोक्ष्चातिथ्यप्रयोगविध्येकवाक्यत्ववोगादपि
 नातिथ्यगतस्य विधायकस्य निवीतसम्बन्धित्वकल्पनं युक्तमित्याह
 * प्रत्यक्षेण चेति ॥ * इह पुनरिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेनानेकेषामन्यो-
 न्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानामहृष्टानां कल्पनापत्त्या परोक्षैकवाक्यत्वा-
 योगोपपादनसूचनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तथा सति चेति । * हि
 शब्दार्थं चशब्दः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं स्वाभिम-
 तं श्रुतिप्रकारं दर्शयन् व्याचष्टे * तस्मादिति ॥ * निवीतमयोग्यमि-
 त्यव्याख्यातभाष्योक्तं स्तुतिप्रकारं व्याचष्टे * विपर्ययेण वेति * यज्ञो-
 पवीत्येवाध्यायीताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेति कठशाखाविहितस्य नव-
 तन्तुकत्रिवृद्ग्रन्थिकस्य यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतनिवीतत्वाख्य-
 योर्विन्यासविशेषयोः स्मृतिप्राप्तं पितृमनुष्यप्रधानकर्मविषयत्वं यज्ञो-
 पवीतविन्यासस्य विधेयोपवीतवद्वासोविन्यासत्वाभावेऽपि विन्या-
 सत्वसाम्यात् श्रुत्यालम्बनवासोविन्यासविशेषलक्षणस्योपवीतस्य दे-
 वप्रधानकर्ममात्राङ्गत्वापादकमुपवीतं देवानामित्यस्य विधित्वं निरा-
 कर्तुं स्तुतिप्रकारोक्त्यर्थमुपवीतं तत्र योग्यमिति भाष्यमिति सूचनार्थं
 दर्शपूर्णमासाख्यविशेषणं चिन्ताप्रयोजनं विधित्वे वासोविन्यासवि-
 शेषलक्षणं निवीतमातिथ्ये कार्यमर्थवादत्वे न कार्यम् ।

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥१०॥

भाष्यकृतः सूत्रपट्कोपेक्षणे कारणमाह * अत इति । * अनार्थ-
 यत्ववादिनामुपपत्तिमाह * तथा चेति । * यज्ञोपवीती हीत्यस्य नवत-

न्तुकत्रिसूत्रत्रिवृद्ग्रन्थिकब्रह्मसूत्रविषयत्वेन वासोविन्यासविशेषरूपस्योपवीतस्य सर्वधर्मत्वे लिङ्गत्वाशङ्कायोगादुपव्ययत इत्यस्य च विधित्वाभावे समस्तवाक्यानर्थक्यापत्तेरनुवादत्वाशङ्कायोगात्सर्वकर्माार्थाचारप्राप्तोदगग्रत्वानुवादोपपत्तेश्च ये पुर इत्यस्य विधित्वशङ्कायोगाद्गण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीति वाक्यप्राप्तोपरिधारणानुवादोपपत्तेश्चोपरि हित्यस्य विधित्वसिद्धान्तायोगादनत्यन्तसारभूताख्योपपत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः ॥ वृत्त्यन्तरेषु व्याख्यानादनाप्येयतां निरस्य निवृत्त्यन्तरेति चकारसूचितामुपपत्तिं निरस्यति * सन्ति चेति । * कठोक्तान्निरस्यति * व्यञ्जितेति । * अतो जैमिनीयत्वाद्याख्या कार्येत्याह * तस्मादिति । * व्याख्यानात्सारत्वशङ्कां निवर्त्तयितुं मात्रशब्दः । उपव्ययतइत्यनुवादत्वात्सर्वदैवकर्मार्थं विधित्वाद्वा दर्शपूर्णमासमात्रार्थमिति सूत्रद्वयेनैकमधिकरणमुदत्कं चेति सूत्रस्थचशब्दसमर्थनार्थं विधिवैत्यस्य यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणान्तरविषयत्वव्याख्यानेपि तृतीयचतुर्थसूत्राभ्यां विधेरित्येकरूपपूर्वपक्षकरणात्पञ्चमसूत्रेण चानुवादइत्येकरूपसिद्धान्तकरणादधिकरणद्वयस्यैक्यमङ्गीकृत्य सूत्रत्रयेण द्वितीयं षष्ठेन सूत्रेणोपरिहीत्यनुवादे विधिवैति तृतीयमित्येवं कैश्चित्रीण्यधिकरणानि रचितानि अन्यैर्विधिवैति सूत्रेणोपव्ययत इत्यनुवादे विधिवैत्यधिकरणान्तरकरणाच्चत्वार्येति द्विधा षट्सूत्रां व्याख्यातुमारभते * तत्रेति । * विधिवैत्यधिकरणान्तरे सिद्धविधित्वाभ्युपगमेनाद्याधिकरणचिन्तामधिकरणचतुष्टयवादिमतेनाह * प्रथमं तावदिति । * अधिकरणत्रयवादिमतेनाह * येत्विति । * एतन्मताभ्युपगमनैव तावदाद्यसूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति । * उपवीतस्य सर्वार्थत्वाभावेपि कर्मान्तरे ब्रह्मसूत्रानुवादोपपत्तिमाशङ्क्य दक्षिणोत्तरवासोविन्यासलक्षणप्राचीनावीतसाहचर्याद्यज्ञोपवीतशब्दस्य सद्व्योत्तरदक्षिणाधरवासोविन्यासवाचिसूचनायास्येत्युक्तम् । सर्वार्थतां विनोपवीतस्य जीवदग्निहोत्रे ऽनुवादायोगाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थेन च वाक्येन विधौ सर्वार्थत्वायोगादुपव्ययतइत्यस्यानुवादत्वावगतेः प्रकरणायोगेन तद्वाधोक्त्ययोगमाशङ्क्याभ्युपेत्य तादत्वसूचनार्थं*मेतामित्युक्तम् । * यद्यप्यनुवादात्मिका प्रक्रिया तथाप्येषा कर्मान्तरे ऽनुवादो ऽन्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यरूपतया लिङ्गत्वाद्वाधितेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे*तृतीयेति ॥ * अन्यथानुपपत्तिमुपपादयितुमाह । * न चेति * । आनर्थक्यमुपपादयति * यदि

हीति । * इतश्च दर्शपूर्णमासस्थोपवीतानुवादो न युक्त इत्याह
 न चेति । अग्निहोत्रेपि सायमग्निप्रजापत्योः प्रातर्वा सूर्यप्रजापत्यो-
 र्द्वयोरेव देवतात्वाद्बहुवचनायोगमाशङ्क्याह * अग्निहोत्रे त्विति । *
 पूर्वपक्षसूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ।

६१७।३ न वेति सूत्रावयवमनुपङ्गेन पूरयति * न वेति । * प्रकरणा-
 दिति सूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * तस्येति
 सूत्रावयवं लिङ्गदर्शनपरिहारार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे
 * अथेति * प्राप्तिशून्यस्य लिङ्गस्या साधकत्वादुपवीतं देवानां देवल-
 क्षमेव तत्कुरुत इत्यनयोश्चार्थवादत्वेन प्रापकत्वाभावात्सुपरिहर-
 त्वसूचनार्था परिहृतमिति निष्ठा । विप्रकृष्टत्वाददर्शपूर्णमासस्थोपवी-
 तानुवादायोगं परिहरति * सन्निकृष्टेति । * बहुवचनायोगं द्वेधा
 परिहरति * वद्विति । * जीवदग्निहोत्रे विधिः कस्मान्न भवतीत्या-
 शङ्क्य प्राचीनावीतीति विध्यन्तरैकवाक्यत्वाद्विधित्वायोगं सूचयितु-
 माह * ततश्चेति । *

विधिर्वास्यादपूर्वत्वात् १२ ।

अधिकरणचतुष्टयवादिमतेनैतत्सूत्रमस्मिन्नेवोदाहरणे विध्यनुवा-
 दचिन्तार्थत्वेन व्याख्यातुमारभते * तदेवेति ॥ * अस्मिन्मते पूर्वाधि-
 करणे पक्षद्वयेपि विधीयमानस्यैवोपवीतस्य दर्शपूर्णमाससर्वार्थत्व-
 विचाराद्विधित्वे नवधारिते विचारायोगं शङ्कते * कथंपुनरि-
 ति ॥ * एतदधिकरणसिद्धविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वाचिन्तेति परिहर-
 ति * सिद्धेनेति । * पूर्वपक्षमाह * किमिति * यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्य-
 मित्यादिस्मृतिविहितस्य ब्रह्मसूत्रस्यैवोपव्ययतं इत्यनेन विन्यासवि-
 शेषः कीर्त्तयत इति पूर्वपक्षाशयः । श्लोकं व्याचष्टे * नित्येति । * पुरु-
 षार्थस्यापि ब्रह्मसूत्रस्य प्रौढ्या पुरुषं हि परित्यज्य नानृतं प्राप्यते
 क्रतौ पुरुषे तन्निषिद्धं चेन्निषिद्धन्तत्क्रतावपीति वार्त्तिकवक्ष्यमाण-
 न्यायेन क्रतावपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिं वक्तुं पुरुषार्थब्रह्मसूत्रस्मृतिरु-
 दाहता दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञोपवीतीति स्मृत्यापत्तेर्मूलमूलिभावयोगसू-
 चनार्थं * सर्वदेत्युक्तम् * नचेत्यनेनोत्तराद्धव्याख्या ॥ अनुवादकैम-
 थ्याकाङ्क्षायामन्यार्थप्रशक्तैरप्येवमादिभिः क्रतुः प्रयुज्यमानो

बहुङ्गत्वेन प्रशस्त इति कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षवार्तिकवक्ष्यप्रा-
णन्यायेन दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थत्वसूचनायाह * एवं चेति । * स्तु-
त्यर्थत्वमात्रसाम्येनावैलक्षण्योक्तिः । सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन सूत्रं व्या-
ख्यातुमाह * एवमिति । * दर्शपूर्णमासविध्यसन्निधानेनास्य तत्स्तु-
त्यर्थत्वायोगान्निवीतप्राचीनावीतकीर्तनस्याप्यविधीयमानोपवीतस्तु-
त्यर्थत्वायोगादानर्थक्यापक्तिरित्येवं तृतीयपादं व्याचष्टे * नहीति । * ६१८२
वर्त्तमानापदेशश्च न विधानुपपद्यतइत्येतत्परिहारार्थत्वेन निवीतं मनु-
ष्याणामित्यादेः श्रुतित्वनाभासमानस्य श्रुतित्वनिर्वाहान्न्यथानुपप-
त्या प्रयोगवचनेन च प्रकरणपठितस्य सर्वस्याङ्गत्वसिद्धौ विध्य-
पेक्षणादुपव्ययत इत्यस्य पञ्चमलकाररूपविधित्वकल्पनेत्येवं चतुर्थ
पादं व्याख्यातुमाह * वर्त्तमानेति । * प्रयोगवचनार्थवादयोः
पञ्चमलकारत्वनिश्चायकत्वात्तद्द्वारा विधित्वज्ञानोपयोगे भिहिते
विध्येकवाक्यत्वं धिनार्थवादत्वानवगतेस्ततः पञ्चमलकारत्वनिश्चया-
योगमाशङ्क्य वर्त्तमानापदेशस्याप्यप्राप्तार्थत्वेनानुवादत्वायोगादान-
र्थक्यपरिहारार्थं विधिवदाभासनात्तदेकवाक्यत्वेनाभासमानस्या-
र्थवादत्वस्य निर्वाहार्थं विधित्वनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं तदाभास-
त्वादित्युक्तम् ॥ नन्वेवं सति वर्त्तमानापदेशेष्वनाकाङ्क्षणादर्थ-
वादाने संबद्धेरन्तित्याशङ्क्यैवमेतत्तथापि तु प्रमाणान्तरप्राप्त्यभा-
वात् क चित्प्रयोगवचनेन क चित्पञ्चमलकारेणाथवा श्रुतवर्त्त-
मानान्यथानुपपत्त्या कल्पिते विधित्वेर्थवादानां संगतिरित्यर्थवादा-
धिकरणवार्तिकेर्थवादान्वयस्य विधित्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेरर्थवाद-
मात्रेण विधिशक्त्यवधारणायोगादङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते न चा-
विहितमङ्गं भवतीति कर्त्रधिकरणभाष्ये च प्रयोगवचनग्रहणस्य विधि-
त्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेः प्रयोगवचनेन विधिशक्त्यवधारणायोगात्प्रयो-
गवचनार्थवादयोर्विधित्वद्योतकमात्रत्वं गत्वा प्रयोगवचनादिभ्यो वि-
धिशक्तिर्व्याख्यातेत्युक्तम् ॥ स्मृतिभिः प्राप्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाषणपू-
र्वं परिहरति * यस्त्विति * नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य
पुरुषधर्मत्वेपि यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमिति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य
कर्मार्यत्वादानुवादोपपत्तिमाशङ्क्योपव्ययतइत्यस्य वासोविन्यासवि-
शेषविधायित्वसूचनायापूर्वोक्तिः । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादि-
ति । * यदापि शिष्टाकोपाधिकरणभाष्यभङ्गवार्तिकोपव्ययतइत्यस्य

ब्रह्मसूत्रविधायिताऽऽयुपेयते तदाप्यस्य विधेर्दर्शपूर्णमासधर्मभ्रेषे या-
जुर्वेदिकं प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनस्य कर्त्रधिकरणे तुल्यन्यायतया
वक्ष्यमाणत्वान्नानर्थक्यमित्याह * अस्य चेति ॥ * परमार्थतस्त्वन्य-
थोपवीतमन्यथायज्ञोपवीतमुपवीतं हि कर्तुर्वासोविन्यासो यज्ञोपवीतं
तु सूत्रस्य विन्यासविशेषस्तत्समाचारतः सर्वकर्मार्थं प्राप्तमुपवीतं
तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरेव यज्ञोपवीतेन चास्याविरोधात्समुच्चय-
इति दुष्टटीकायां वार्तिकिकृतोक्तत्वात्सन्दिग्धे तु व्यवयाद्वाक्यभेदः
स्यादित्यत्र च कर्तुश्च वासोविन्यासमात्रं गुणो भवत्युपवीतं
नामेति भाष्यकृतोक्तत्वान्नानेन ब्रह्मसूत्रं विधीयते शिष्टाकोपाधि-
करणे तु यज्ञोपवीत्येवाधीर्याताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेत्यनेनैव च ब्रह्म-
सूत्रस्य श्रौतत्वसिद्धावप्यऽयुच्चययैतदुदाहृतम् । अधिकरणत्रयवा-
दिमतेनैतदेव सूत्रं यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणे पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वेन व्या-
ख्यातुमारभते * एवं चेति । * सूत्रस्य पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वसूचनायाह
* तत इति ॥ * उपव्ययत इत्यस्याप्राप्तवासोविन्यासविषयत्वा-
द्विधित्वोपपत्तावपि यज्ञोपवीतीत्यस्य स्मृतिप्राप्तब्रह्मसूत्रविषयत्वा-
न्न विधितेत्याशङ्क्यास्यापि वासोविन्यासरूपप्राचीनावीतसाहच-
र्याद्वासोविन्यासविषयत्वसूचनायैतद्वाक्योक्तस्य यज्ञोपवीतस्य ब्रह्म-
सूत्रत्वाभावेनापूर्वत्वादप्राप्तत्वादित्येवं सूत्रं व्याख्येयमित्याह * पूर्व-
वदेवेति । * विधित्वे च प्रकरणस्थानामग्निहोत्रदेवतानां सायम्प्रा-
तःकालीनानामग्निःसूर्यप्रजापत्याख्यानां देवेभ्य इत्यनेनोक्तेः प्रकर-
णबहुवचनयोरनुग्रहोऽनुवादत्वे त्वप्रकृतैकसान्नाय्यदेवतोक्तेर्वाध इ-
त्याह * एवं चेति । * हिशब्दयोगेनानुवादसारूप्याद्विधित्वायोग-
माशङ्क्याह * तस्मादिति । * विधित्वासिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेनैतत्सूत्र-
व्याख्याने विधित्वापवादायोत्तराधिकरणारम्भो युज्यते पूर्वपक्षो-
क्त्यर्थत्वेन त्वेतत्सूत्रव्याख्याने नुवादत्वसिद्धान्तमनुक्तोत्तराधिकर-
णान्तरारम्भो न प्रयुज्येतेत्याशङ्क्य दोहयतीत्याख्यातयुक्तस्यापि
प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यानुवादत्वे सिद्धान्तिते ये पुरउद-
ञ्चइत्याख्यातशून्यस्य प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यापि कथं चि-
त्प्राप्तिसम्भवाद्विधित्वपूर्वपक्षकरणाशक्तेराख्यातशून्यस्य च विधि-
त्वनिरासं विनाऽऽख्यातयुक्तस्य विधित्वनिरासाशक्तेरन्तरागर्भि-
णीत्वान्मध्येधिकरणान्तरोपपत्तिं सूचयितुमाह * एतस्मिंश्चेति । *

उदत्तत्वं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

उदाहरणं तावदाह * तस्मिन्नेवेति । * उदाहरणनिष्कर्षपूर्वस-
न्देहमाह * तत्रेति । * सूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति । * अतिदेशोपपा-
दनायाधिकां शङ्कां दर्शयितुमाह * न चोति । * विधिप्रत्ययशून्य-
त्वाद्विधित्वायोगशङ्कां निरस्य तत्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ६१६।१

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे * आचारेति । * प्राप्तस्यैतद्दर्शनं कीर्त्त-
नमित्युक्ते श्रुत्यपेक्षाचारप्राप्तस्य निरपेक्षया श्रुत्यनुवादायोगमाशङ्क्या-
चारमूलभूतश्रुत्यन्तरप्राप्तानुवादिनीयं श्रुतिरिति सूचनार्थप्राप-
कस्य श्रुत्यन्तरस्येदं प्राप्त्यपेक्षत्वाल्लिङ्गं द्योतकमिति दर्शनोक्तिसमा-
नाधिकरणया लिङ्गोक्त्योक्तम् । सौत्रप्रतिज्ञासूचितं हेतुं प्रश्नपूर्वमाह
* कुत इति * लिङ्गादिरहितोक्त्याधिका शङ्कोक्ता । श्लोकं व्याचष्टे
* यच्छब्देति * । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रा-
यच्छदित्यविधायकस्याव्याख्यातस्य तिङान्तिङो भवन्तीति व्य-
त्ययकल्पनया विधित्वं स्यान्नत्वत्राख्यातमात्रमप्यस्तीत्याख्यातो-
क्त्योक्तम् ॥ आचारदाढ्यार्थं यान्यग्रवन्ति दर्भसमित्स्नुगादीनि द्रव्या-
णि तानि प्रागग्राण्युदगग्राणि वा कुर्यादिति स्मृताबुदाहृतायामु-
दक्संस्थत्वविधानार्थं तर्ह्यप्राप्तार्थत्वात्पुरउदञ्चो दर्भा इतिवाक्यं
भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्यापि प्राप्तिं दर्शयितुं यान्येकदेशे क्रमेण निधे-
यत्वात्समाप्तिमन्ति दर्भपात्रादीनि तानि प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि
वेति स्मृतिरुदाहृता । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
स्मृतिपरामर्शी तच्छब्दः । निर्वीतवच्च विपर्ययेण श्रुतिरनुवाद-
प्रयोजनमित्याह * तथैव चेति * जीवदग्निहोत्रं पुराशब्देनोक्तम् ।
यज्ञोपवीतीत्युदाहरणस्थितात्पूर्वपक्षादपि दर्शपूर्णमासयोः सतः
प्राप्तस्यैवोपवीतस्य दर्शनं कीर्त्तनं हिशब्दोक्तहेत्वाख्यलिङ्गयुक्तत्वेन
प्राप्तापेक्षत्वादित्येवमेतदेव सूत्रं लिङ्गयुक्तदर्शनमिति मध्यमपद-
लोपिसमासाङ्गीकरणेनोत्तरमित्याह * स्थितादपीति * एवं लिङ्ग-
दर्शनशब्दव्याख्यार्थहिशब्दवतेत्यादिवार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रकारेणैतदेव-
सूत्रमुत्तरमित्यर्थः । अग्निहोत्रप्रकरणे वासोविन्यासरूपयज्ञोपवीत-

प्राप्त्यभावादनुवादायोगमाशङ्क्य हिशब्दप्रतिविधिशक्तेर्विधित्वक-
ल्पनातो यत्रतत्रस्थप्राप्त्याश्रयणमेवानुवादत्वावगमेनापेक्षितत्वाद्यु-
क्तमिति संप्रधारणपूर्वमाह * प्रकरणे चेति * । अनुवादापेक्षितप्र-
करणप्राप्त्यलभलक्षणप्रकरणबाधचोद्ये सन्निकृष्टासंभवे विप्रकृष्टानु-
वादो ऽप्याश्रीयत इत्युत्तरं देवेभ्य इति बहुवचनबाधचोद्ये च प्रकृति-
विकृतिदेवतालोचनेनोपपत्तस्यत इत्युत्तरमुक्तमित्याह * प्रकरणेति * ।
यच्चोपव्ययत इत्यस्य विधित्वे सर्वानुवादो व्यर्थो हीति कारणमुक्तं
तद्यज्ञोपवीतीत्यत्र प्राचीनावीनीति विध्यन्तरसद्भावात्तत्स्तुत्यर्थत्वे-
नार्थवत्त्वोपपत्तेर्नास्तीत्याह * अस्येवेति * । अत्रापि सिद्धान्तमुप-
संहरति * तस्मादिति * । अंतरागर्भिणीविचारे विधौ यजुर्वेदविहि-
तत्वात्तद्वध्रपे यदि यजुष्टो भव इति दक्षिणे जुहुयादिति प्रायश्चित्तं स्मृ-
त्याचारप्राप्तानुवादे तयोरज्ञातवेदविशेषमूलत्वाद्यद्यविज्ञाते भूर्भुवः
स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीये जुहुयादिति प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनं
स्पष्टत्वादनुक्तैतदधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनमाह * इतीति * ।

विधिस्तु धारणे पूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

६१०११ पूर्वाधिकरणसंगतिमाह * इदानीमिति * । उदाहरणमाह * तत्रै-
वेति * । दिष्टं विधिप्राप्तमायुः पर्यवसानं तत्प्राप्तो दिष्टगतो मृतस्तस्या-
ग्निहोत्र इत्येवं व्याख्यासूचनार्थं * तत्रैवेत्युक्तं * । उदाहरणानिष्कर्षपूर्वं
संदेहमाह * तत्रेति * । पूर्वपक्षमाह * हिशब्देति * । स्नुग्दण्डे समिधमु-
पसंगृह्यानुद्रवतीति वाक्यात्स्नुग्दण्डे समिधमभ्युद्गृह्णन्नुद्रवतीत्य-
स्माद्वा स्नुग्दण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीत्यस्माद्वा स्नुग्दण्डोपरिधार-
णप्राप्तावपि हविरुपरिधारणात्प्राप्तेराचारतः प्राप्तिरुक्ता । प्रश्नपूर्व-
माचारतः प्राप्तिमुपपादयति * कथमिति * । श्लोकं व्याचष्टे * देव-
तार्थस्येति । * आचारस्य च श्रुते मूले संभवत्यश्रुतमूलकल्पनायो-
गात् स्नुग्दण्ड इति सप्तम्या दण्डस्याधारत्वोक्तेस्तदुपरिधारणावगमे
ऽपि वितस्तिमात्रया प्रादेशमात्रया वा समिधा दण्डस्योपरि हवि-
राधारभूतस्नुग्विलसमीपे धृतमूलयांगुष्ठमात्रया करपुष्करमात्रस्नु-
ग्विलस्थसमस्तहविःप्रच्छादनशक्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनसंभ-
वात्स्नुग्दण्डइति विधेरपि हविरुपरिधारणप्रयोजनत्वावगतेर्वाक्यादपि
प्राप्तिः संभवतीति सूचयितुमाह * स्नुग्दण्डइति । * पूर्वपक्षमुपसंह-

रति * तस्मादिति । * पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रमेव तदधिकरण-
पूर्वपक्षे वाशब्देन समुद्रो वा महासत्त्व इतिवदिवार्थेन यज्ञोपवीती
हि ये पुर उदञ्च इतिदृष्टान्तोक्त्यानुवादत्वप्रतिज्ञासूचनादर्शनश-
ब्दोक्तादाचारान्तन्मूलभूताच्च द्योतकशब्दापरपर्यायलिङ्गशब्दोक्ता-
त्प्रापकाद्वाक्यात्सतः प्राप्तस्योपरिधारणस्यानुवाद इत्येवं कर्मधार-
यीभूताल्लिङ्गदर्शनशब्दात्परायाः प्रथमायाः पञ्चमीरूपविपरिणामाङ्गी-
कारेण व्याख्यातुं *प्राप्तस्यैवेत्युक्तम् । * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इती-
ति ॥ * उत्तरार्द्धे व्याचष्टे * सत्यमिति ॥ * समिधः समस्तहविः
प्रच्छादनासामर्थ्येनाचारतोप्राप्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनशक्तेरीष-
दानतिशक्तस्य सोमचमसस्याश्वशफस्य वा सोमचमसो दक्षिणेत्या-
दिवचनसामर्थ्यादानत्यर्थत्वावगमवत्सुगदण्ड इति वचनसामर्थ्या-
त्प्रच्छादनार्थत्वेन प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति । * हविः-
समीपे समिद्ग्रहणविधानेपि प्रच्छादनसंयोगाश्रुतेस्तादर्थ्यायोगाद-
प्राप्तिरिति परिहरति * भवेदिति । * समस्तायाश्च समिधोद-
ण्डोपरिधारणविधानाद्धविषोर्वागधारणीयत्वेनेषत्प्रच्छादनेऽप्यशक्तेः
सुतरामप्राप्तिरित्याह * श्रुगदण्डइति । * हिशब्दयोगाद्वर्त्तमा- ६२१२
नापदेशाच्चानुवादतां पूर्वपक्षोक्तां परिहर्तुमाह * न चेति । * हिश-
ब्दावगतेनैकवाक्यत्वेनोक्तमनुवादतां हिशब्दत्यागरूपव्यवधारण-
कल्पनयैकवाक्यत्वापादकंहिशब्दानुवादसारूप्यभङ्गाद्विन्नवाक्यत्वा-
वगतेः परिहरति * अत इति । * व्यवधारणकल्पनां दर्शयति
* पित्रच इति । * सुगदण्डदेशत्वनियमात् श्रुगदण्डस्यैवाधस्तादुपरि
वा धारणमिह विधीयते न तु हविष इति सूचनार्थं सुगदण्डस्येत्यु-
क्तम् ॥ वर्त्तमानापदेशत्वेनाभासमानस्याप्याख्यातस्याप्राप्तार्थ-
विषयत्वेन पञ्चमलकारत्वकल्पनया विधित्वोपपत्तिमाह * विधिं-
त्वे चेति । * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति । *

द्विग्विभागस्यानुवादत्वम् । अधि० २

द्विग्विभागश्च तद्वत्सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

निवीताधिकरणातिदेशार्थत्वेनाधिकरणद्वयस्य तुल्यत्वात्सहा-
रम्भार्थं परुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदित्यधिकरणान्तरसूत्रमप्य-
नेन सह प्रठितम् । मनुष्याणां प्रतीचीदिकसम्बन्धस्यानुष्ठानसौक-
र्यरूपप्रयोजनभूतार्थं हेतुभूतत्वाद्विधिं विनापि प्राप्तेर्विधित्वायो-

गोक्त्यर्थश्च सम्बन्धस्येति सूत्रः वयवोऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति नि-
 वीताधिकरणद्वितीयसूत्रावयवोक्तार्थस्मृतिमात्रार्थत्वेन मन्दप्रयो-
 जनत्वान्न पठितः सूत्रे समासनिर्देशेऽपि यत्परुषिदितमिति वाक्या-
 नुकरणत्वात्परुषीतिविभक्तेर्लुङ् कृतः । द्वन्द्वैकवद्भावाच्च विदग्ध-
 मित्येकवचनम् । अधिकरणद्वयस्य निवीताधिकरणातिदेशत्वं दर्श-
 यितुमाह * दिग्विभागेति * दिशो विविच्य भजनं द्विग्विभागः
 पञ्चणि लवणं परुषिदितं मनुष्यसम्बद्धेषु रौद्रे च संदेह इति
 भाष्याद्यदन्तरा तन्मनुष्याणामित्यस्यैव निष्पन्नं मनुष्याणामित्य-
 स्यैव च मनुष्यधर्मत्वादिपक्षविपर्ययेऽपि विध्यर्थवादसंदेहे देव-
 पितृसम्बद्धानामप्युदाहरणत्वात्परुषिदितं घृतादीनामित्युक्तम् । विद-
 ग्धवाक्ये मनुष्यधर्ममनुष्यप्रधानप्राकरणिकाप्राकरणिककर्मधर्मप-
 क्षाणां रचनायोगादावृत्तेन दिशब्देन घृतादेरादिरिति पृष्ठासमासी
 भूतेन पूर्णवाक्यग्रहणं भाष्यं रौद्रे चकरान्नैर्ऋते च संदेहः किं
 मन्तरा मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पन्नं मनुष्याणां यो विद-
 ग्धः स नैर्ऋतो यो श्रुतः स रौद्र इत्येते विध्यस्तदा च मनु-
 ष्यसम्बद्धाः किंमनुष्याणां शुद्धानां प्रकृतकर्मयुक्तानां वा धर्मा
 उत सर्वे प्रकृतकर्मधर्मा अथ प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्म तत्र
 मनुष्यसम्बद्धा निविशेरन् रौद्रत्वं नैर्ऋतत्वं चाश्रुतविदग्धत्व-
 योर्निमित्तयोः प्रकरणे निविशेयातामथवा यत्किं चिद्रौद्रं नैर्ऋतं
 च हविस्तत्राश्रुतविदग्धत्वे निविशेयातामुतातिथ्ये मनुष्यसम्बन्धा
 निविशेरन्नथवा सर्वेऽर्थवादा इत्येवं व्याख्येयम् । दिग्विभागपरु-
 षिदितादौ काऽधिका शङ्का यन्निवृत्त्यै निवीताधिकरणातिदेशे
 धिका शङ्का संभवे वा दिग्विभागपरुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदि-
 त्येकत्रैवाधिकरणे सर्वोदाहरणोपपत्तेरधिकरणभेदोऽनर्थक इत्या-
 शङ्कते * का पुनरिति * द्विविधामप्याशङ्कान् निराकर्तुं दिग्विभा-
 गस्य तावन्निवीतेन परुषिदितादिभिश्चतुल्यतामाह * तदिति *
 दिग्विभागस्याभजन्तेत्याख्यातान्वयाद्विधेयत्वप्रतीतेर्निवीतेन तदुप-
 लक्षितैश्चपरुषिदितादिभिरतुल्यत्वावगतिरित्याशङ्काद्वयनिरासार्थं नि-
 वीतोक्तेरुपलक्षणाथत्वाभ्युपगमेन वाच्ये पुराकल्परूपत्वे नास्या-
 ख्यातस्य विध्यशक्तिमाशङ्क्योपाख्यानमात्रानर्थक्यापत्तेर्यस्मात्पूर्वं
 मनुष्याः प्रतीचीमभजन्त तस्मादिदानीन्तना अपि तां भजेरन्नित्येवं

विध्यनुमानाच्छ्रुतस्यैव वाऽऽख्यातस्य भजेरन्निति विपरिणामकल्प-
नया पुराकल्पाभासत्वेपि विधिपरत्वसूचनार्थं पुराकल्पसारूप्यो-
क्त्याख्यातमुपलक्षितम् । लङ्काच्यभूतत्वाविवक्षासूचनार्थं भजातिधा-
त्वर्थमात्रमर्थोऽस्याख्यातस्येति बहुव्रीहिणोक्तम् । मनुष्यसम्बद्धस्य
कैमर्थ्यचिन्तोदाहरणस्याख्यातभावमाशङ्क्यानुपङ्गिणेत्युक्तम् ॥ भज-
त्यर्थवादोऽनुपङ्गि चेति विग्रहः । दिग्विभागस्याख्यातान्वयादतुल्यत्वे-
प्युत्तराधिकरणादाहरणानामाख्यातान्वयाद् विदग्धव्यतिरिक्तानां
च पृष्ठ्यन्तशब्दान्वयाधिक्याच्च निर्वीतस्य साम्यप्रतीतेः कथं तद-
तुल्यत्वाशङ्केत्याशङ्कां निरस्यन् तेषामतुल्यतामाह *इतरेषां त्विति*
पर्वादेर्लूयमानवर्हिः प्रदेशस्य लवनक्रियां प्रत्यधिकरणत्वेन पूर्णादेश्च
ग्रहणक्रियाविशेषणस्य ग्रहणप्रयाजनभूतां ग्राह्यद्रव्यपरिमाणक्रियां-
प्रति साधनत्वादतिशयविवक्षायां करणत्वेन घृतादेश्च स्नेहनक्रियां
प्रति करणत्वेनाद्यपरिस्पन्दप्रभृतिपक्त्वाख्यफलसिद्धिपर्यन्तक्रिया-
क्षणप्रचयात्मिकायाश्च श्रपणक्रियायाः प्रचयसाधनीभूतश्रपणक्रिया-
क्षणबहुत्वसंख्यासाध्यत्वेन यावद्भिःक्षणैःफलसिद्धिस्तावद्भ्यो-
ऽधिकसंख्यक्षणानुष्ठानाख्यविदहनस्य न्यूनसंख्यक्षणानुष्ठानाख्य
स्य चाश्रपणस्य श्रपणक्रियां प्रति साधनत्वादितरेषां पर्वादीनां
लवनादिक्रियाख्यफलोत्पत्तेः स्पष्टत्वेन विधावपि फलकल्पन-
क्लेशाभावान्निर्वीतातुल्यत्वमतिरित्युक्ते कर्मधर्मसिद्धेरेव फलत्वात्फ-
लकल्पनाभावेऽपि मनुष्याणामिति पृष्ठ्यन्तसम्बन्धात्कर्मधर्म-
त्ववाधेन मनुष्यधर्मत्वप्रतीतेः पुरुषं प्रति फलकल्पनापत्तेर्निर्वीत-
तुल्यतामाशङ्क्य पुरुषानुष्ठेयासु लवनादिक्रियासु पर्वादीनां कारक-
त्वेनान्तर्गतस्वरूपत्वाक्रियाफलेनैव फलवत्वसिद्धेः पुरुषार्थभोजन-
कारकस्यौदनादेरिव पुरुषं प्रति फलोत्पादकत्वव्यपदेशोपपत्तेर्नाह-
ष्टफलकल्पनापत्तिरिति सूचनार्थं मनुष्यसम्बन्धे यः पुरुषं प्रति कलो-
दयः सोऽपि पुरुषक्रियान्तर्गतात्मत्वाद्धि स्पष्ट इत्युक्तम् । विधिश-
क्तिप्रतिबन्धकभूतार्थवाच्याख्यातयोगिपुराकल्पशून्यत्वेन दिग्विभा-
गाधिकरणादधिका शङ्कापीतरोक्त्या सूचिता । श्लोकं व्याचष्टे
*स्वाभाधिकमिति । * दिशोऽप्यधिकरणकारकत्वेन सर्वक्रियाङ्ग-
त्वात्तद्विधावपि फलकल्पनक्लेशाभावसाम्योक्तैश्च दिग्ग्रहणम् ॥
आख्यातयोगनिमित्तविधिज्ञातव्यस्य तु दिश्यसाधारण्यादधिकरण-

भेदोपपत्तिः । सर्वशब्दो दिङ्मात्रविषयः विध्यनपेक्षोक्त्यै स्वाभाविकोक्तिः । निर्वीतादेस्त्वविघ्नसमाप्तिप्रतिबन्धकवैयग्र्यापादकशीतादिवारकत्वेन क्रियाङ्गत्वसंभवेऽपि शीताद्यभावे निर्वीतादिना विनाप्यवैयग्र्योपपत्तेः स्वाभाविकक्रियाङ्गत्वाभावाद्द्वैषम्यसूचनार्थं न निर्वीतवदित्युक्तम् । एतावतेतरेषां फलोदयो विस्पष्ट इत्येतावद्याख्याय मनुष्यधर्मत्वपक्षेऽपि फलकल्पनक्लेशानापत्युत्तर्यत्वेनैतावदावृत्या कृत्स्नश्लोकव्याख्यार्थं तत्रेत्यनेन दिगादेः सामान्यतः क्रियासाधनत्वेऽपि प्रतीच्यादिविशेषनियमस्य फलकल्पनापत्तेः क्लेशमाशङ्क्या दिगादिसामान्यसाध्यस्य क्रियासिद्ध्याख्यस्य फलस्य कृत्स्नत्वाद्विशेषनियमफलमात्रकल्पनेऽप्यल्पकल्पनात् क्लेशाभावमुक्त्वा तदपि चेत्यनेन नियमे फलस्याप्यविघ्नक्रियासमापनस्यात्यन्तादृष्टत्वाभावात्क्लेशश्लेशोऽपि नास्तीत्युक्तं वैदिकक्रियासाधननियमादृष्टार्थत्वात्तद्यावृत्यै लौकिकोक्तिः । लौकिकक्रियासाधननियमावधित्वमेव वचनव्यक्तिभिः स्पष्टयितुमाह * तेनेति । * वैदिकीनामपि क्रियाणां वैधत्वानपेक्षेण लौकिकत्वाद्द्वैधत्वानपेक्षासूचनार्था यावच्छब्देन सर्वलौकिकवैदिकक्रियाव्याप्युक्तिरविरुद्धा ॥ प्रतीच्यादेर्मनुष्यप्राधान्यसिद्ध्यै तन्नियमफलस्याविघ्नसमापनस्य मनुष्याभिमतत्वसिद्ध्यर्थं कर्मणः स्वार्थस्य विशेषणं स्वाम्यर्थस्यापि कर्मणो भृतिलाभार्थत्वात्स्वार्थत्वोपपत्तिः । बहिर्लवनप्रक्रमाद्भविष्यत्वावगतिः । पूर्णस्य क्रियाङ्गत्वसिद्ध्यै प्रस्थादौ घृतादिग्रहणस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमाणार्थत्वप्रसिद्धेरविहितामपि परिमाणक्रियामध्याहृत्य मातव्यमित्युक्तं वेदभाव्यस्थौ निष्पक्रायुतशब्दौ व्याख्यातुं * विलीनेत्युक्तम् * । विदग्धाश्रुतत्वयोर्निमित्तयोर्नैर्ऋतरौद्रत्वविधायश्रुदितेष्ट्वनैमित्तिकया देवतयोत्पत्तिशिष्टनित्याग्न्यादिवाधापत्तेर्यो नैर्ऋतः स विदग्धो यो रौद्रः सो श्रुत इति व्यवहितान्वयकल्पनां मत्वा विदहनाश्रयणविध्युक्तिः । अतो तुल्यत्वाशङ्कोपपत्तेर्युक्तोऽतिदेश इत्युपसंहरति * तेनेति * । तत्र विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वा दमात्रं ह्यनर्थकमित्यनेनैव तावद्विधिरिति निर्वीताधिकरणवार्त्तिकोक्ताया वचनं परमिति पूर्वपादान्यसूत्रस्थवचनशब्दानुपङ्गेण विधित्वप्रतिज्ञायाः परेष्वप्यधिकरणेष्वेतद् योजयितव्यमिति वार्त्तिकोक्तस्य दिग्विभागपरुषिदितादिवाक्यमपि विधिरित्यादियोजनस्य सम्भवेऽपि प्रतीचीं मनुष्या इत्यत्र

षष्ठीश्रुत्यभावादिविभागो मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादिति योजनायोगमाशङ्क्य मनुष्या अभजन्तेति सामानाधिकरण्यश्रुत्याशयत्वेन मनुष्यधर्मपक्षे दिग्विभागसूत्रं योजयितुमाह * तत्रेति * । विदग्धं तदुपलक्षितं चाश्रुतं सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टनैर्ऋतरौद्रधर्मः सामानाधिकरण्यश्रुतिलक्षणस्य शब्दस्य नैर्ऋतरांद्रप्रधानत्वादित्येवं विदग्धं च तद्वदित्युत्तरसूत्रावयवयोजनाप्यनेनैव सूचिता । अन्तरादितं मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पन्नं मनुष्याणामिति मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्येवं वाक्योपलक्षणार्थः परुषिदितादिशब्दैर्मनुष्यधर्मादिपक्षेषु मनुष्यसम्बद्धतत्तद्वाक्यावयवोदाहरणं मत्वा परुषिदितपूर्णघृतं च तद्वदित्युत्तरसूत्रावयवं योजयितुमाह * इतरेषु त्विति * तादर्थ्यमित्यनुषङ्गः । दिग्विभागादिरपि निर्वीतवदपदेशः प्रतीच्यादिसम्बन्धस्य सौकर्यादिरूपार्थहेतुत्वेन विधिं विनापि विद्यमानत्वादित्येवं निर्वीताधिकरणद्वितीयसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह * तथेति * यथा तद्वच्छब्देनातिदेशान्मनुष्यधर्म इत्यभिधीयते तथापदेशो वेत्यपीति तथाशब्दार्थः । अर्थस्य विद्यमानत्वादित्यतिदिष्टसूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं प्रत्यङ्मुखा इति भाष्ये प्रांशुपदार्थानुष्ठानोक्तिमनुष्ठानशैत्र्ये दिशोऽकारणत्वादयुक्तामाशङ्क्य सौकर्याशयत्वेनोपपादयितुं सौकर्याक्तिः सम्बन्धस्येति सूत्रावयवस्यार्थस्येति सूत्रावयवोक्तापदेशहेतूपपादनार्थत्वसूचनार्थं तद्वद्विद्यमानशब्दोक्तप्राप्तिहेतुत्वं पंचम्योक्तं पृष्ठतइति भाष्यावयवमुदङ्मुखस्य प्रायशः पृष्ठत आदित्यकरणसंभवेऽपि प्रत्यङ्मुखस्यापराह्णे पृष्ठत आदित्यकरणासंभवादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वाह्णविषयत्वेन कृत्वा शब्दाध्याहारेण च व्याख्यातुं पूर्वाह्णे हीत्युक्तम् । पूर्वाह्नस्यैव च प्रायेण व्यापारकालत्वात्कालान्तरे प्राप्त्यभावेऽप्यविरोधः । सम्बन्धस्येत्यस्यैव सूत्रावयवस्य परुषिदितसूत्रे चशब्देनानुक्रुष्टस्यान्तरादितोदाहरणे मूलपर्वान्तरालसम्बन्धस्य सूक्ष्मप्रदेशविशेषनियमाभावेन प्रयत्नगौरवानपेक्षतया लाघवरूपार्थहेतुत्वादित्येवं व्याख्यार्थमुपरीतिभाष्यं पूर्णोदाहरणे च पात्रसंमिताख्यपूर्णसम्बन्धस्य प्रयत्नगौरवाभावेनान्यूनानतिरिक्तसुष्ठुमानलक्षणसाधनलाघवाख्यार्थहेतुत्वादित्येवं व्या

ख्यार्थं पूर्णं पीति भाष्यं तुल्यप्रायव्याख्यार्थत्वाद्विदग्धाश्रुतोदाहरणयोः
 सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमश्रुतमिति भाष्यं मध्येपठितमुपेक्ष्य
 व्याख्यातुं *तथेत्युक्तम् । * मूलपर्वणोरन्तरादर्भलवने साति लवनस्या-
 यत्नसाध्यत्वात्पूर्णग्रहणं च सति ग्रहणप्रयोजनभूतस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमा-
 णस्यायत्नसाध्यत्वादान्तरालवनपूर्णयोः प्राप्तिरित्यर्थः । विदग्धोदाहरणे
 ऽनुवादपक्षेस्वरसतो रौद्रनैर्ऋतयोरुपादेयतयावगतयोरप्यनुवादसं-
 भवेन विपरीतवचनव्यक्त्याश्रयणायोगाद्यो विदग्धः स कृष्ण इति
 विवक्षिते र्थे कृष्णवर्णनिर्ऋतिशब्दवाच्यपृथिवीसम्बन्धस्य हेतुत्वादित्ये-
 वं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यां कारणगुणप्रक्रमेण कार्य-
 गुणारम्भप्रसिद्धयैव ज्ञातुं शक्यत्वाद्भाष्यकृतोपेक्षितां दर्शयितुं
 *तथाविदग्धइत्युक्तम् ॥ * अश्रुतोदाहरणं ऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्नि-
 र्न्यादिनि यास्कस्मृतेर्द्धात्ववयवस्यापि धात्वर्थवाचित्वकल्पनया
 व्याख्यावगमाद्गोशब्दस्य रुजत्यर्थरोगवाचित्वं दकारस्य च ददात्यर्थ-
 दानवाचित्वं कल्पयित्वा रोगदानाख्यावयवार्थसम्बन्धरूपस्य रोग-
 दत्वस्यास्मृतत्वरूपार्थहेतुकत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयव-
 व्याख्यार्थमश्रुतमिति भाष्यमुपेक्षितं व्याख्यातुं *मश्रुते चेत्युक्तम् । *
 निष्पन्नसम्बन्धस्य सुखरूपार्थहेतुत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावय-
 वव्याख्यार्थमायुतमिति भाष्यं विलीनेति वार्त्तिकावयवेन निष्पन्नायु-
 तशब्दसामानाधिकरण्योक्त्या निष्पन्नशब्दव्याख्यार्थतया सूचितस्या-
 युतशब्दस्य व्याख्यानान्न व्याख्यातम् । विधिस्त्विति सूत्रार्थातिदेशा-
 र्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह * नियोगनस्त्विति । * सप्रायादिति
 वाक्येति च सूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन विदग्धवर्जं सूत्रद्वयं योजयितु-
 माह *प्रकरणेति । * भाष्यकृतात्वप्राप्तिविधिपक्षो दिग्विभागसूत्रयो-
 जनार्थेनार्थवत्त्वाद्विधिरिति भाष्येण परुषिदितसूत्रयोजनार्थेन चार्थव-
 त्वान्मनुष्यसम्बन्धाच्चेति भाष्यान्निष्कृष्टेनार्थवत्त्वाद्धिधय इत्यवयवेन
 विधिस्त्विति सूत्रोक्ते नियमविधिपक्षे प्यर्थात्सूत्रद्वययोजनसिद्धेर्मनु-
 ष्यश्रुतिविरोधेन चातितुच्छशुद्धकर्मपक्षे स प्रायाद्वाक्येति सूत्रद्वयो-
 क्ते योजनस्य मन्दप्रयोजनत्वान्न सूत्रत्रयार्थातिदेशार्थत्वेन योजितम् ।
 तत्प्रकरणे यदितिसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * सर्वेति । *
 वाक्यप्रकरणानुग्रहायेति भाष्ये वाक्यप्रकरणानुग्रहादिति भाष्ये च
 प्रकरणोक्त्या कर्मधर्मत्वप्रमाणत्वसाम्यात्समाख्याप्युपलक्षितेति

सूचनार्थः सर्वशब्दः । एतत्सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन परुषिदितसूत्रयो-
जनार्थमन्वाहार्य इति भाष्यं दर्शपूर्णमासदक्षिणाभूतान्वाहार्याङ्गभूता-
स्तरणगर्भेष्वन्तरालवनसम्भवेऽपि ज्योतिष्टोमदक्षिणासु च ग्रीहियव-
तिलमाषरूपासु प्रस्थादिसंमितत्वरूपपूर्णत्वसंभवेऽपि ज्योतिष्टोमद-
क्षिणायां कस्यांचित्स्नेहकार्याभावेन निष्पकासंभवादयक्तमाशङ्क्य
दक्षिणासु चेतिचकारोक्ते नवनीतेनाभ्यङ्ग इति विहिते ऽभ्यञ्जने
यजमानसंस्कारार्थत्वान्मनुष्यप्रधाने घिलीनत्वगुणविधानेन निष्पक्क-
त्वापन्नस्य नवनीतस्य निवेशोपपत्तिसूचनार्था मनुष्यप्रधानोक्तिः ॥
तत्प्रधाने वेति सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * वाक्येनेति * ।
भिन्नत्वाद्वाक्यानामिति दिग्विभागसूत्रस्थेन परुषिदितसूत्रस्थेन च
वाक्यभेदप्रसंगादिनि भाष्यावयवेनोक्तस्य दक्षिणादौ निवेशे वाक्य-
भेदप्रसङ्गस्य प्रकरणसमाख्याबाधार्थत्वसूचनार्थ * प्रकरणेत्युक्तम् *
पष्ठ्यन्तसम्बन्धापन्नमनुष्यप्राधान्यशङ्कानिरासार्थ * फलेत्युक्तम् ॥ *
अर्थवादो वेति विधिना चेति च सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन
योजयितुमाह * तेनापि सहेति । * पर्वप्रदेशत्वग्रहचमसपात्रविला-
धिकत्वनवनीताविदहनविधिशेषत्वं चकारेणोक्तम् ॥ कीदृशी स्तुति-
रित्याशङ्क्य यथा प्रतीच्युदीची वा दिङ्मनुष्याणां पितृणां वा दक्षि-
णोचिता तथा प्राची देवानां यथा च मूलपर्वान्तराले दर्भलवनं
मनुष्याणां समूलं च दर्भलवनं पितृणामुचितं तथा पर्वणि देवानां
यथा च पात्रविलसमितं ग्रहणं मनुष्याणां पात्रविलाञ्चाधो ग्रहणं
पितृणामुचितं तथा देवानां पात्रविलादधिकग्रहणमित्यौचित्येन
प्रतीच्यादिदक्षिणादि च मनुष्याणां पितृणां च यथाक्रममुचितं न-
देवानां प्राच्या देवे तु तेषामुचितमिति विपर्ययेण वा स्तुतिरिति
प्रकारद्वयमाह * सम्यगिति । * यत्प्रतीच्यादियन्मनुष्यादिसम्बन्ध-
त्वेन श्रुतं तत्तत्सम्बन्धित्वेन सम्यगुचितमित्येवं सम्यक्कृतोक्तयौ
चित्योक्तेर्यथाविदितो नुवाद्यो मनुष्यादिविषयो यस्य प्रतीच्यादेस्त-
द्विधेयस्य प्राच्यादेर्विषयो देवाख्यादन्यमनुष्यादिविषयमित्येवं च
यथाविदितान्यविषयोक्त्या बहुव्रीहिद्वयगर्भकर्मधारयभूतया विपर्य-
योक्तेः सम्यक्कृतत्वेनौचित्येन यथाविदितविषयान्यविषयत्वेन विप-
र्येण वा स्तुतेर्निवीतोदाहरणे यद्यौचित्येन स्तुतिस्ततोत्राप्यौचित्येन
तत्र विपर्ययेण स्तुतावत्रापि विपर्ययेणैत्येवंविवेकेनातिदेशात्सिद्धि-

रित्यर्थः । विदग्धोदाहरणे वा विदग्धाश्रुतत्वयोः काष्ण्यरोगदत्त्वा-
पादकत्वेनाप्राशस्त्यादविदहनश्रपणमेत प्रशस्तमित्येवं रूपत्वेनौ-
चित्यविपर्ययरूपत्वाभावाद्विदग्धोदाहरणाद्विवेकेनोदाहरणान्तरेष्वी-
दृश्याः स्तुतेः सिद्धिरिति विवेकोक्त्या सूचितम् ।

पुरुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

अनृतवदननिषेधस्यक्रतुधर्मत्वम् । अधि० ३

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ १८ ॥

निर्वीताद्यधिकरणवदिहापि प्रकरणत्रयेणसह प्रकरणस्य विरो-
धाविरोधचिन्तेति शङ्कानिरासायास्मिन्नधिकरणे श्रुत्या सहोत्तर-
स्मिंल्लिङ्गवाक्याभ्यां तदुत्तरयोर्वाक्येन सहैति लाघवायाधि-
करणचतुष्टयस्य प्रकरणसङ्गत्युक्तिपूर्वं प्रस्तुताधिकरणाविपर्य-
६२३।१ विविनक्ति * तेनैवेति * ॥ अकर्मक्रतुसंयुक्तमित्कदाहरणो
क्त्यर्थे सौत्रे पदद्वये प्रतिषेधादर्शपूर्णमासादिप्रकरणगता इति
पदाभ्यां व्याख्याते निषेधैर्दमर्थ्यनिर्णयान्निषेधैर्दमर्थ्यनिर्ण-
यसिद्धेः सन्देहायोगात्तेषामुदाहरणत्वायोगमाशङ्क्यैतदधिकरणका-
र्यप्रवृत्तिकैमर्थ्यविचारात्प्रागनवधारितैर्दमर्थ्यपदार्थविषयतयोदाहर-
णे विशेषितैर्नार्थैर्न वृणीते नानुयाजेषु येयजामहं करोतीतिवद्विधि-
प्राप्ते विकल्पापत्तेर्निषेधायोगान्निषेधे कैमर्थ्यनिर्णयस्य निषेधै-
र्दमर्थ्यनिर्णयाधीनत्वानुपपत्तेस्तन्निमित्तसन्देहायोगाशङ्कानिरसायो
दाहरणविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यानृतवदनादीनां विधिं विना प्य
पूर्वानपेक्षलौकिकक्रतूपकारार्थत्वेन पुरुषोपकारार्थत्वेन वा तत्सा-
धनसामर्थ्यात्प्राप्तानां निषेधोपपत्तिरुक्ता ॥ तत्रेति भाष्येण किमयं
निषेधो दर्शपूर्णमासाङ्गभूतस्यानृतवदनस्य ततश्च प्रकरण एव
निषेधनिवेशो यं प्रायेण वाचोऽनृतवादिनीत्वात्पुरुषार्थत्वेन प्राप्तस्या-
नृतवदनकर्मणो यं निषेधस्ततश्च पुरुषधर्म इति वदता निषेध्यनि-
षेधयोरपि कैमर्थ्यसन्देहमुक्तम् । हेतुहेतुमद्भावेनोपपादयितुमाह * ते-
ष्विति * निषेधकैमर्थ्यनिर्णयस्य प्रवृत्तिकैमर्थ्यावधारणाधीनत्वोपपा-

दनार्थं यदर्थं चेति प्रतिज्ञाय निषेधेन निषेध्यस्यानिष्टहेतुत्वज्ञापना-
दिष्टविपरीतस्य वानिष्टत्वेनात्मापकारे च्छया निषेध्यक्रियायां प्रवृ-
त्तावात्मापकारस्यानिष्टत्वाक्रतूपकारेच्छया तु प्रवृत्तौ क्रत्वपकारस्या-
निष्टत्वात्पुरुषोपकारार्थक्रियावाचिना शब्देनोपकारार्थितया पुरुषमुप-
स्थापयता पुरुषापकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन क्रत्वपकारस्य
शब्दस्पर्शायोगादात्मापकारार्थिनश्च क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञाप-
नेपि निवर्तयितुमशक्यत्वात्पुरुषार्थक्रियानिषेधेन निवृत्तिसिद्धौ
क्रत्वार्थायाः क्रियायाः क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेः
क्रतूपकारार्थक्रियावाचिना वाशब्देनोपकारार्थितया क्रतुमुपस्था-
पयता क्रत्वपकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन [पुरुषापकारस्य शब्द-
स्पर्शायोगात्क्रतूपकारार्थिनश्चात्मापकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञापनेपि नि-
वर्तयितुमशक्याक्रत्वर्थक्रियानिषेधेन] पुरुषार्थायाः क्रियायाः पुरु-
षापकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेरन्यार्थक्रियानिषेधस्यान्यार्थ-
त्वायोगे नहीत्यनेनोक्तेस्त्युपायमांसभक्षणादिपुरुषार्थक्रियानिषेधस्य
क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमाद्यभिचारमाशङ्क्य तस्याभिनिषिद्धानुष्ठाना-
पादितवैगुण्यात्क्रतोः फलानुत्पत्तेः पुरुषस्य क्रतुसफलकामस्येष्टफ-
लालाभाख्यानिष्टप्रसंगात्तत्परिहारार्थत्वेपुरुषार्थसिद्धेरव्यभिचारसू-
चनार्थं *सर्वेष्वेत्युक्तम् * ॥ अतोनिषेधकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वात्प्रवृत्ति-
कैमर्थ्यचिन्तापि युक्तेत्युपसंहरति * तस्मादिति * सर्वेष्वेवाख्याते-
ष्वित्यादिसिद्धान्तभाष्ये वक्ष्यमाणस्य कर्तुराख्यातानभिधेयत्वस्य
प्रवृत्तिकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वाद्भक्तव्यतामुपपादयितुमाह *प्रवृत्तीनाम-
पि * अतारभ्याधातानां निषेधानां निषेधैर्दमर्थ्यावधारणं विनैदम-
र्थ्यावधारणाशक्तेर्निषेधैर्दमर्थ्यावधारणायाख्यातचिन्ता युक्ता प्रकर-
णाधीतानां त्वनृतवदनादिनिषेधानां स्त्रीगमनमांसभक्षणादिवत्प्रकर-
णादेवैदमर्थ्यावधारणोपपत्तेर्निषेधैश्चसाक्षात्सैवैदमर्थ्यावधारणायाख्या-
तानां कर्तृवाचित्वावाचित्वेन चिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्याह * ताव-
च्चेति * एवंपदार्थवाक्यार्थसंग्रातैरुपकल्पितां विशिष्टां भावनां प्राप्य-
वृत्तिर्विधिनियेधयोरिति न्यायेन विधिवन्निषेधस्यापि विशिष्टभावना-
विषयत्वादनृतादिनिषेध्यवदनभावनादिविशेषणवत्पुरुषार्थत्वक्रत्वर्थ-
त्वयोरपि विशेषणयोर्निषेधविषयत्वावगतेराख्यातानां च कर्तृवा-

चित्त्वावाचित्वान्यतरूपेण निर्णयं विना स्त्रीगमनमांसभक्षणादि-
वदनृतवदनादीमैकान्तिकपुरुषार्थत्वाभावेनानुयाजादिवच्चैकान्ति-
कक्रत्वर्थत्वाभावेन तत्क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयायोगान्निषेधानां स्ववि-
षयभूतविशिष्टभावनाप्राप्त्यर्थमाख्यातापेक्षोपपत्तेस्तच्चिन्ता युक्तेत्या-
शयः । आख्यातचिन्तायाः संदेहभाष्यारूढत्वोक्त्यै येन कारणेन
क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयं विना भावनायाः साध्यांशस्यैवापूर्णत्वेना-
पूर्णतया विधिनिषेधविषयत्वायोगादन्यतो नवधारितैकान्तिकक्रत्व-
र्थपुरुषार्थत्वायाश्च भावनायाः पुरुषवाचिकमिपदाद्यन्वयं विना पुरु-
षार्थत्वानवधारणाद्वलवत्प्रमाणविरोधपरिहारं च विना प्रकारेण
क्रत्वर्थत्वानवधारणात्कर्तृवाचित्वावाचित्वेनाऽऽख्यातं निर्णयं विना
क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयसिद्धिस्तेन कारणेनाख्यातशब्दाः किंपुरुषार्थी
भावनामभिदधति क्रत्वर्थी वत्येतत्संदेहभाष्येनार्थादुक्तं भवतीत्याह
तेनेति अनुवादकस्याख्यातस्य कर्तृवाचित्वेपिपुरुषार्थत्वात्तेपाश-
क्तेर्विधायकत्वविशेषणसूचनार्थं विध्युक्त्याख्यातोपलक्षणम् । विधा-
यकाख्यातचिन्तायां समिदादिवाक्यस्थानामप्याख्यातानामुदाहार्य-
त्वापत्तेः प्रतिषेधाउदाहरणमितिविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य प्रवृत्ति-
कैमर्थ्यचिन्ताकाले सर्वेषामुदाहरणत्वेपि तस्याः प्राधान्याभावा-
द्विशेषणार्थवत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * ततश्चेति * प्रधानचि-
न्ताकाले विधीनामुदाहरणत्वनिरासायैवकारः एतस्मिन्नधिकरणे
प्रयाजादीनामाख्यातगम्यपुरुषार्थत्वनिरासेऽपि प्रकरणाधिकरणे
विश्वजिदादिवत्फलकत्वनया पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य निरासादपौ-
नरुक्त्यम् ॥ विधायकाख्यातवशेन प्रवृत्त्यैतदमर्थ्यनिरूपणेनानृतं वदे-
दित्यस्या विधायकत्वान्न तद्वशेन प्रवृत्त्यैदमर्थ्यं निरूप्येतेत्याशङ्क्या-
वान्तरवाक्यार्थविवक्षायां विधायकत्वोपपत्तिसूचनार्थं प्रवृत्तिकैमर्थ्य-
चिन्तां विवृणोति * तथेति * यथा प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ताकाले समि-
दादौ चिन्ता तथान्नापीति तथाशब्दार्थः । अनृतस्यैव निषेध्यत्वेनेद-
मर्थ्यस्य निरूप्यत्वादनिषेध्यवदनकैमर्थ्यचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्यानृतै-
दमर्थ्यनिर्णयार्थत्वं वदनैदमर्थ्यनिर्णयस्य सूचयितुमाह * यदर्थं चे-
ति * अवान्तरवाक्यार्थविवक्षया विधायकत्वोपपत्तावपि महावाक्ये
वान्तरवाक्यार्थस्याविवक्षितत्वादविधेयत्वेनानृतवदनस्य प्रयो-
जनानां काङ्क्षत्वात्कैमर्थ्यचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य निषेधरूपमहा-

वाक्यार्थवेलायां विधेर्निषेधपरत्वेनानृतवदनस्याविधेयत्वेऽपि शेषस्य निषेधात्परिशिष्टस्य निषेध्यस्यानृतवदनस्य निषेधान्वयायावश्य-
मनुवादितव्यत्वाद्प्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च विना प्राप्त्य-
योगात्प्रापकस्य च लौकिकस्यापि रागादिरैदमर्थ्यावधारणापेक्षत्वा-
दनुवादसिद्ध्यै प्रापकोक्तयेऽवान्तरवाक्यार्थस्यावश्यविवक्षणीत्वं सू-
चयितुमाह * प्रतिषेधेति * निषेधोपलक्षितमहावाक्यार्थवेलायां
यद्यपि निषेधपरो विधिरविधिर्वाविधिविरुद्धो नञ् तथापि
यत एव निषेधपरो ऽत एव शेषस्य निषेध्यस्यानुवाद्यत्वादवधारि-
तैदमर्थस्यैव च विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति
न्यायेन निषेध्यत्वात्तादृशस्यैवानुवाद्यत्वावगतेरनुवादसिद्ध्यर्थं
प्रापकोक्तये ऽवान्तरवाक्यार्थं विवक्षित्वानृतवदनकैमर्थ्यचिन्ता
कार्येत्यध्याहारेणावृत्तविधिशब्दाकारप्रस्थेपेण च व्याख्येयम् । सकृ-
च्छ्रुतस्याख्यातस्य निषेधनिषिध्यरूपार्थद्वयविधायित्वायोगमाशङ्क्य
नञोभावमात्रवाचित्वेन निवर्तनाख्यनिषेधार्थत्वायोगाच्छ्रुतस्य विधि-
र्नञ्नुरक्तस्य निषेधपरत्वपक्षे निषेध्यानुवादान्यथानुपपत्तिगम्यं प्रा-
पकमङ्गीकृत्य यत्पुरुषार्थं कर्तव्यं वानृतवदनं तन्न कुर्यादिति
वचनव्यक्तिरभावमात्रवाचिनोपि विधिप्रत्ययोक्तकर्तव्यत्वाभा-
वाख्यानिवर्तनार्थत्वोपपत्तेर्नञ्मात्रस्य निषेधपरत्वपक्षे तु यत्कर्तव्यं
पुरुषार्थं वानृतवदनं कुर्यात्तत्रेतिश्रुतविधिप्रत्ययसंहितेन प्रापकसं-
हितं निषेध्यमनूय नञ्मात्रेण निषेधोक्तौ वचनव्यक्तिरित्याह
* ततश्चेति * उभयत्रोपलक्षणार्थं पुरुषार्थकर्तव्योक्ती । शेषानु-
वाद्यत्वपरामर्शार्थं स्ततः शब्दः । एकत्र विधेर्निषेधपरत्वपक्षेऽ पर-
त्रत्वविधेर्नञोनिषेधपरत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ यतश्चावधारितैदमर्थमे-
वशेषमनुवाद्यं ततः सर्वस्य निषेध्यैदमर्थस्य निषेध्यैदमर्थस्य
च विधेर्निषेधपरत्वे साक्षादाख्याताधीनत्वान्नञोपि निषेधपरत्वे कर्त-
व्यत्वाभावाख्यनिषेधप्रतियोगिकर्तव्यतोक्तेराख्याताधीनत्वेनाख्या-
ताधीनत्वादाख्यातेन कर्त्तव्यते नचेत्याख्यातगता चिन्ता सर्वेष्वे-
वाख्यातेष्वित्यादि सिद्धान्तभाष्ये भविष्यतीति कर्त्तुराख्यातानभि-
धेयत्वस्य वक्तव्यतामुपपादितामुपसंहरति * ततश्चेति । *
पेदमर्थ्यनिरूपणस्याख्यातायत्तत्वमुपपादयितुमाह * तत्रेति ॥ * ९२४।१
कर्त्तुराख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तामानर्थक्येनाक्षिप्तुमाह * ननु चे-

ति । * वैयाकरणेन कर्त्रभिधानाभ्युपगमात्प्रयाजादीनां क्रत्वर्थत्वा-
 भ्युपगमाच्चेहाक्षेप्ता धात्वर्थातिरिक्तभावनानभ्युपगमेपि धात्वर्थसा-
 मान्यं भावनामभिप्रत्य भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतिमूलत्वसूच-
 नार्थं भावनाप्रधानाख्यातवादिमिमांसकं प्रति बोधनार्थं च भावनाप्र-
 धानत्वोक्तिः । अनिष्पादितायाः क्रियायाः क्रत्वर्थत्वायोगान्निष्पाद-
 ककर्त्रन्वयस्य प्रकरणानुगुणत्वोक्तिः ॥ आख्यातवाच्यं कर्त्तारं प्रति
 भावनायाः श्रौतेन प्रधानतया त्रयेण सह प्राकरणिकस्य क्रतुं प्रत्यङ्ग-
 ऽतयाऽन्वयस्यातुल्यकक्षत्वेनाविरोधं समागं भावनाया ग्रहदशापवि-
 त्रान्वयाविरोधदृष्टान्तपूर्वमन्वयमुखेन तावद्विवृणोति *तद्यथेति ॥*
 द्वावपि प्रत्यङ्गतयान्वये द्वयोः शेषिणोरेकशेषसमवायलक्षणो विरोधः
 प्राधान्येन त्वन्वये द्वयोः शेषयोरेकशेषिसमवायलक्षणो विरोधः
 स्यान्नत्वेतद्वयमप्यस्तीति व्यतिरेकमुखेन विवृणोति *यदि त्विति ॥*
 क्रतुप्राधान्येन सह कर्त्तुः प्राधान्यस्योभयोः शेषिणोरेकशेषसमवा-
 यलक्षणो विरोधः स्वादित्यर्थः । अतः श्रुतिप्रकरणयोर्नानाविषयत्वे-
 नैकविषयत्वाख्यसमवायाभावाद्विरोधानुपपत्तेः श्रुत्या प्रकरणवा-
 धायोगात्कर्त्तुराख्यातवाच्यवाच्यत्वचिन्तानर्थिकेत्याक्षेपमुपसंहरति
 * अत इति । * अङ्गत्वेन कर्त्तुर्वाच्यतामाक्षेप्ताऽभिमतमभ्युपेत्यैवता-
 वत्प्राधान्यमुपपादयति * नैतदिति । * श्लोकं व्याचष्टे * पद्यपी-
 ति । * पाकादिशक्तस्यापि काष्ठादेर्ज्वलनादिव्यापारं विना पाका-
 दिसाधकत्वाख्यकारकत्वाभावप्रसिद्धेः सव्यापारस्यैव कर्त्तृरूपका-
 रकत्वेनाख्यातवाच्यत्वावगमापरोद्देशेन व्याप्रियमाणत्वस्यैव चाङ्ग-
 त्वात्कर्त्तृशक्त्यतिरिक्तव्यापारवत्वाख्याङ्गत्वरूपेणाख्यातवाच्यत्वोपप-
 दनार्था साधकापेक्षोक्तिः । एकपदोपादानेऽप्यनृतवदनादिक्रियायाः
 श्रुत्या कर्त्तारं प्रति प्राधान्यावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामप्यङ्गत्वेन
 कर्त्रन्वयानिष्पत्तेर्विप्रकृष्टस्यापि यागं प्रत्यङ्गत्वेनान्वयस्याविरोधाद्-
 ग्रहणेऽपपत्तिमाशङ्क्य यथाग्नीषोमीयमिति तद्धितश्रुत्या प्रकृत्यर्थ-
 भूतयोरग्नीषोमयोर्द्रव्यद्वारा द्रव्यदेवतान्वयकल्पयामाङ्गत्वोक्तावपि
 यागस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां तयोरेव संस्कार्यत्वाख्यप्रयोजनत्वलक्ष-
 णप्राधान्यावगतेः सन्निपत्योपकारिणश्च संस्कारातिरिक्तापूर्वकल्प-
 नाभावेन गौरवानापादकत्वात्तत्संभवे कल्पनागौरवापादका-
 दुपकारकत्वकल्पनानुपपत्तेः सर्वपाकादिसम्बन्धे द्वयाकारा-

स्तण्डुलादय इत्यनेन च न्यायेन पूर्वावगतस्याङ्गत्वस्योत्तरकालाव-
 गतेन प्राधान्येनाविरोधात्पशुयागाङ्गभूतस्य पुरोडाशयागस्य पशु-
 यागसमवेताग्नीषोमसंस्कारार्थत्वं दशमे वक्ष्यते तथाख्यातश्रुत्या
 कर्तुरनृतवदनाङ्गत्वोक्तावप्यनृतवदनस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्तुरे-
 व क्रतुसमवेतस्य संस्कार्यत्वलक्षणा प्रधानता न विरुद्धेत्याह * नचे- ६२५।१
 ति ॥ * प्रकर्षसेचनक्रियायामव्याप्रियमाणत्वेनानङ्गभूतास्वप्यप्सु
 करणरूपकारकत्ववाचिप्रोक्तुणिशब्दप्रयोगादेवतायां च कारकत्वाभा-
 वेप्यङ्गत्वाभ्युपगमादङ्गत्वातिरिक्तशक्तिमात्ररूपेण कारकत्वावगतेः
 काष्ठादेश्चाव्याप्रियमाणावस्थायां कारककार्यकरत्वाभावात्पुत्रे न
 ममैष पुत्र इतिवत्कारकत्वाभावापत्तेरङ्गत्वानपेक्षस्य कर्तृत्वमात्र-
 स्याख्यातवाच्यत्वादङ्गत्वानुक्तेः प्राधान्याविरोध इत्यन्यथाक्षेपं परिह-
 रति * अथ वेति * कर्तृत्वमात्रोक्तावङ्गप्रधानत्वान्यतरनिर्ण-
 यायोगमाशङ्क्यार्थविध्यपेक्षितं प्रयोजनमालोच्य गुणप्रधानत्वं
 भविष्यतीत्युक्ते द्वेधापि प्रयोजनाविशेषो योग्यत्वानुसाराद्योग्यत्वा-
 विशेषे च विवक्षानुसारादित्युक्तम् । कर्तुर्वाच्यत्वे प्राधान्येनैवो-
 क्त्वापत्तिरित्यन्यथाश्लोकद्वयेन परिहरति * यद्वेति * प्रत्ययार्थत्वा-
 विशेषाद्भावनां प्रति प्राधान्यायोगमाशङ्क्याख्यातवाच्यकर्तृवादि-
 नाख्यातवाच्यभावनानाभ्युपगमाद्धात्वर्थ एव भावनाप्रधानत्वादि-
 त्याक्षेपवार्त्तिकस्थेन भावनाशब्देनोक्त इति सूचनार्था प्रकृत्यर्थो-
 क्तिः ॥ क्रमवशोक्तिसूचितस्य नागृहीतविशेषणन्यायस्योभावि-
 त्यादिसूचितस्य च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत स्तयोः प्रत्य-
 यार्थः प्राधान्येनेति स्मरणस्याख्यातेप्यपवादाभावोक्त्यर्थत्वेनावि-
 शेषोक्तिं व्याचष्टे * नहीति * कृद्ग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वेन व्या-
 ख्यापूर्वद्वितीयं श्लोकं व्याचष्टे * तेनेति * पाचकः पठतीति कृ-
 दुक्तस्य कर्तुः प्रधानभूतस्य पाकविशिष्टस्यैव पठनान्वयवदा-
 ख्यातोक्तस्यापि प्राधान्ये सति पठनविशिष्टस्यैव पाकान्वयाव-
 गमापत्तेः पाचको गृहे पठतीत्यादिप्रयोगे च गृहादीनां सन्निध्य-
 विशेषे ऽप्याख्यातपदोक्तेनैव धात्वर्थेनान्वयावगमात्सामान्यरूपेण
 न्यायेनावस्थितं प्रत्ययार्थप्राधान्यमाख्यातेप्युत्सर्गतः प्राप्तं प्रतीति
 वैलक्षण्यरूपेण न्यायान्तरेणापोद्यतेत्याशङ्कते * ननु चेति * न्याया-
 न्तरं विवृणोति*तथा हीति*चतुर्थपादपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे*द्वयो-

९२६।३ स्तावदिति*प्रतीतेरपवादकर्तृपदादनार्थ * नचेत्युक्तम् * आ-
ख्याते कर्तृरुपसर्जनत्वोक्तिर्द्धात्वर्थप्राधान्यसिद्ध्यर्था प्रत्ययार्थप्राधा-
न्यविषयौत्सर्गिकन्यायापवादार्था चेति विकल्प्य कर्तृरुपसर्जनत्वेप्या-
ख्याते भावनायाः प्राधान्यात्तस्याश्च स्वपदस्थधात्वर्थविशिष्टाया
एव पदान्तार्थान्वयाभ्युपगमेनानिष्टापत्यभावादगृहादीनां चाभि-
करणादिकारकाणां कारकभूतेन कर्त्रान्वयाहत्वाक्रियात्मिकां
भावनानां प्राधान्येनाख्यातोक्तामुक्ता कृदन्तपदस्थधात्वर्थान्नि-
ष्टोपसर्जनभूतभावनान्वयायोगात्कदाख्यातसन्निध्यविशेषेप्याख्याते -
नैवान्वयोपपत्तेर्द्धात्वर्थप्राधान्यापवादकहेत्वभावात् तावदाद्यः कल्पः
आख्याते च अतपत्ते भावनायाः प्रत्ययार्थभूतायाः प्राधान्यानपवा-
देनौत्सर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यविषयन्यायापवादयोगात् द्वितीयो-
पपत्तिरिति परिहर्तुमाह * उच्यतइति * पूर्वार्द्धे व्याचष्टे * भावेति *
कर्तुः प्राधान्याभावेऽपि प्रधानभूतां भावनां प्रति धात्वर्थस्योपस-
र्जनत्वप्राधान्यानापत्तौ भावप्रधानत्वोक्त्या सूचितायां तथापि
प्रतीतिवशाद्धात्वर्थस्य प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य भावनाकाङ्क्षा-
वशेन धात्वर्थान्वयात्तस्याश्च प्रयत्नात्मकत्वेनैच्छायाोनितयेच्छाव-
षयत्वाहंपुरुषार्थरूपभाव्याकाङ्क्षत्वाद्धात्वर्थस्यापुरुषार्थत्वेन भाव्य-
त्वानुपपत्तेर्नित्यं कर्तुः प्राधान्ये गुणत्वे वा करणत्वात् कदा चि-
त्प्राधान्यमिति सर्वत्र स्थितमितीह जन्मनीति व्याख्यानायोक्ते
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत इति धात्वर्थस्यैव
भावशब्दवाच्यत्वेन स्मृतस्य भावप्रधानमाख्यातमिति प्राधान्य-
स्मृतेर्द्धात्वर्थप्राधान्यशङ्कानिरासायान्यदेव हि धात्वर्थसामान्यं क-
रणात्मकं अन्यच्च भावनानामसाध्यत्वेन व्यवस्थितमित्यत्राख्याते
प्रधानतया स्मृतस्य भावनाख्यस्य भावस्य धात्वर्थान्दन्यतोक्तेत्यु-
क्तम् । धात्वर्थस्य भावत्वस्मृतिस्तु नपुंसके भावे क्त इत्यादौ शुद्धः सा-
मान्यरूपो धात्वर्थ एव भावो भिधीयते नतु तस्य भावस्त्वतलावि-
त्यादाविश्व शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्येवं व्याख्येयेत्याशयः । द्वितीयकल्प-
निरासार्थत्वेनोत्तरार्द्धे व्याख्यातुं शङ्कते *नन्विति* ततश्चौत्सर्गिक-
न्यायापवादार्थं कर्तृरुपसर्जनत्वोक्तिरित्याशयः । कर्तृरुपसर्जनत्वेऽपि
मत्पक्षे प्रत्ययार्थभूताया भावनायाः प्राधान्यानिवृत्तेः कर्तृप्राधान्यनिवृ-
त्तादपि नौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्यति कर्तृप्रत्ययार्थत्वरूपे तु

त्वत्पक्षे कर्तृप्राधान्यानिवृत्तेरेव नौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्यतीत्येवं
 व्याचष्टे * सत्यमिति । * मीमांसकपक्षे कर्तृप्राधान्यं चेन्नवृत्तं
 कथं नौत्सर्गिकन्यायनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह * यो हीति । * कर्तृप्र-
 त्ययार्थपक्षे तर्हि न्यायप्रतीत्योर्विरोधात्प्रतीतिबलीयस्त्वेनौत्सर्गिको-
 न्यायो निवर्त्यतीत्याशङ्क्य स्मृत्युपबृंहितस्यौत्सर्गिकस्यापि न्यायस्य
 लौकिकप्रतीतिबलेन निवृत्ययोगात्प्रतीत्यतिक्रमेण कर्तुः प्राधान्यम-
 ष्युपगन्तव्यमित्याह * यस्य त्विति । * कर्तृप्रत्ययार्थवादी चेद्भाव-
 नामपि प्रत्ययार्थं वदेत्ततः प्रत्ययेन भावनापादानात्कर्तृसंख्यादिप्र-
 त्ययार्थवत्कर्तृरप्युपसर्जनत्वे प्रत्ययार्थप्राधान्यलक्षणस्य भावनाप्रा-
 धान्यानुगमविषयत्वात्प्रतीतिरपि प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृत्युपबृंहिता
 स्यान्न त्वसौ भावनां प्रत्ययार्थं वदतीति कर्तृवैत्यनेनोक्ते धात्वर्था-
 ख्यस्य भावस्य विशेषरूपेण धातूपात्तस्य सामान्यरूपेण वा धात्व-
 र्थसामान्यवाचिकरोतिसमानाधिकरणाख्यातप्रत्ययोपात्तस्य भाव-
 प्रधानाख्यातलक्षणेन प्राधान्यस्मृतेस्तदुपबृंहिता प्रतीतिर्भविष्यती-
 त्याशङ्क्य धात्वर्थविशेषस्य भावनाया वैयाकरणेनाप्यनिष्टत्वाद्धा-
 त्वर्थसामान्यस्यापि भावार्थाधिकरणे भावत्वनिरासाद्वैयाकरणेना-
 प्याख्यातस्य करोत्यर्थवाचित्वानप्युपगमेन धात्वर्थसामान्यवाचि-
 त्वानप्युपगमान्न केन चिद्धातुना प्रत्ययेन वा भावोपादानमिति
 कृत्वा कर्तृप्रत्ययार्थपक्षे भावप्राधान्यानुगमविषयं लक्षणमेव न
 स्यादित्युक्तम् ॥ प्रत्ययार्थप्राधान्यलक्षणस्य भावनाप्राधान्यानुगमवि-
 षयत्वाभावेपि कर्तृसंख्याकालोपग्रहविशेषविध्यादीनामपि प्रत्यया-
 र्थत्वात्प्राधान्योपपत्तेः सर्वप्राधान्यस्य चान्योन्यानन्वयापादकत्वे-
 नायोगात्कर्तृप्राधान्यानिर्णयमाशङ्क्य संख्यादीनां स्वाभाविकैकान्ति-
 कोपसर्जनत्वात्प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्विधेरपि प्रमाणत्वेन प्रमेयं प्रत्येका-
 न्तिकोपसर्जनत्वात्कर्तृप्राधान्यनिर्णयसूचनार्थं यथा चेदं लक्षणं भाव-
 नाप्राधान्यानुगमविषयं न भवति तदास्मादेव लक्षणात्कर्तृप्राधान्यं-
 प्राप्नोतीत्युक्तेप्रतीतिविरोधाच्चकारसूचितेन चाख्यातोक्तस्य कर्तुः कृ-
 तुक्तकर्तृवैलक्षण्यरूपेण न्यायेन विरोधात्कर्तुः प्राधान्यनिवृत्तिं तच्चेत्य-
 नेनाशङ्क्य प्रतीतिमूललक्षणाप्युपगमे तद्विपरीतलक्षणप्रणयनायोगा-
 त्प्रतीतिविपरीतलक्षणप्रणेतृभिः कर्तृप्रत्ययार्थवादिभिः प्रतीतिमूल-
 त्वानप्युपगमावगतेः प्रमाणान्तरमूलस्य च लक्षणस्य तद्भावं विना

बाधायोगाल्लक्षणान्यथानुपपत्तिकल्पितमूलभूतप्रमाणान्तरोपबृंहितल-
क्षणबलेन लौकिकीं कर्तुरूपसर्जनत्वप्रतीतिं बाधित्वा प्राधान्यमभ्यु-
पगन्तव्यमिति तत्रेत्यादिनोक्ता त्रिविधमप्याक्षेपपरिहारमुपसंहरु-
* मित्युक्तम् । * आक्षेप्ता परिहारत्रयमप्ययुक्तं मत्वानन्तरमेव ताव-
त्परिहारं यद्वै तद्विशेषणेति श्लोकद्वयोक्तं दूषयितुमारभते * आहे-
ति । * सम्बन्धोक्तेर्गुणप्रधानभावाशयत्वात्तादर्थ्योक्तेश्च भावप्रत्य-
यान्तसमासत्वेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धवाचित्वाद्यत्र ग्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादाव-
ङ्गाङ्गित्वलक्षणं गुणप्रधानभावं श्रुतिरूपादत्ते तत्रैकस्य प्राधान्यो-
क्तावितरस्य तादर्थ्यं प्रसज्यते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्वङ्गाङ्गित्वानपे-
क्षविशेषणविशेष्यत्वमात्ररूपं गुणप्रधानत्वं प्रकृतिप्रत्ययान्वयात्म-
कपदश्रुत्या प्रतीयते एवं च सति प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वलक्षणप्रा-
धान्योक्त्या धात्वर्थस्य विशेषणत्वलक्षणोपसर्जनत्वावगमेऽपि ताद-
र्थ्यनियमो नास्तीत्यर्थः । राजपुरुषदृष्टान्तं विवृणोति * तथाही-
ति । * आदिशब्दगृहीतं दृष्टान्तं विवृणोति * अपि चेति *
निःसंदिग्धं प्रधानत्वमस्येति बहुग्रीह्यर्थः । पदश्रुत्याङ्गाङ्गि-
त्वानुक्तावपि श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वनियमा-
शङ्कानिरासायाङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वानुसारित्वनियमाभा-
वे चतुर्थाधिकरणभाष्यसंमतिमाह * तथा चेति ॥ * तदेव भाष्यमू-
हेन प्रकृते योजयति * तेनेति । * एवं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्विशे-
षणविशेष्यत्वाख्यगुणप्रधानत्वाशयत्वाङ्गीकारेण क्रियायाः कर्त्रर्थ-
त्वप्रसङ्गाभावमुक्ताधुनाङ्गाङ्गित्वाख्यगुणप्रधानत्वाशयत्वेऽप्याभिधा-
निकाङ्गाङ्गित्वाशयत्वाच्च वास्तवः क्रियायाः कर्त्रर्थत्वप्रसंगः
प्रत्युत प्राधान्याख्येन तात्पर्येण कर्तृत्वाभिधानात्कर्तृत्वेऽपि क्रियार्थत्वप्र-
सङ्ग इत्याह * अपि चेति ॥ * यद्यपीह व्याकरणे प्रसिद्धेनाभिधानिकेना-
ङ्गित्वाख्येन प्राधान्येन कर्तृत्वमभिधीयते तथापि कर्तुः प्राधान्येना-
भिधानाक्रियायास्तादर्थ्यप्रसङ्ग इति यदुक्तं तन्नास्तीत्युक्ते कथमि-
त्यपेक्षायां तदुपपादनार्थं यस्मात्प्राधान्याभिधानस्मृत्या तात्पर्यतः क-
र्तृत्वस्य वाच्यत्वावधारणाद् गुणत्वं वाच्यमवधारितं भवतीति योज्यं
ततस्तात्पर्यत इति तु पाठः स्पष्टार्थः । श्लोकं व्याचष्टे * प्राधान्ये-
ति । * व्याकरणे च स्वत्वर्थमनपेक्ष्यशब्दार्थेन व्यवहारात्प्रकृत्या
स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थं प्रतीत्यर्थं स्वार्थाभिधानात्तात्पर्येण प्रत्यया-

र्थपरत्वेन प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वार्थाभिधानात्मकमाभिधानिकेन शेषि-
त्वेनाभिधानं प्राधान्याभिधानं विवक्षितं नतु वास्तवेन शेषित्वेना-
भिधानं प्राधान्याभिधानोक्त्या विवक्षितं तस्मादिह व्याक्रियाया-
माख्यातस्य कर्तृत्वपरत्वाभ्युपगमे गुणताऽऽख्यातेनोक्ता भवतीत्युक्ते
कथं तात्पर्येण कर्तृत्वोक्त्या भवतीत्याशङ्क्य नहीत्युक्ता नतदिति
श्लोकावयवव्याख्यार्थः * तेनेत्युक्तम् * प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं
प्रतीत्यर्थत्वाभावेनाभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधानात्मकेनौदासीन्येन
कर्त्रभिधानपक्षेऽप्याख्यातेन कर्तृगुणतोक्ता भवति, आभिधानिकप्रा-
धान्याभिधानपक्षे तु सुतरामिति तरवर्थसूचनायैतद्गुणत्वाभि-
धानमौदासीन्याभिधानात्मकद्वितीयपरिहारपक्षेऽप्यतिदेष्टव्यमित्याह
* एतदिति । * एतदेवोपपादयितुं द्वितीयं परिहारमनुभाषणपूर्वं
दूषयति * यत्त्विति । * तत्राप्याभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधा-
त्मकौदासीन्याख्यकेवलाभिधानपक्षेऽपि वास्तवाङ्गाङ्गित्वानपेक्ष्यव-
स्तरूपेण कर्त्रभिधाने सति वास्तवौदासीन्यरूपेणावस्थानाद्यथेष्टं
यथायोग्यं वा वास्तवमङ्गाङ्गित्वं कर्त्ताप्रतिपद्येत तस्य तु कर्तृत्वरू-
पेणाभिधानात्कर्तृत्वस्य च वास्तवगुणत्वैकान्तिकत्वाद्वास्तवोदासी-
न्याभिधानं नास्तीत्यर्थः । यद्यप्यादौ गुणत्वेनेति श्लोकोक्तमाद्यं
परिहारमनुभाषणपूर्वं दूषयति * यदपीति ॥ * श्रुतिविरोधं विवृ-
णोति * आख्यातेन हीति । * पशुपुरोडाशे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्य-
त्यागात्मकस्य यागस्योद्देश्यदेवतासाध्यत्वाद्देवतायास्तद्धितश्रुत्यु-
क्तस्य द्रव्यद्वारा यागाङ्गत्वस्य यागप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामुद्देशा-
शेन संस्कार्यत्वाख्यप्राधान्यावगमेऽप्यव्यावृत्तेरिह त्वंशभेदाभावा
द्रव्यावृत्यापत्तेर्वैषम्यसूचनार्थः * व्यावर्त्तयतइत्युक्तम् ॥ * श्रुतिवि-
रोधेऽप्यान्वर्थक्यापत्तौ बलावलवैपरीत्यात्सन्निधिनोपकार्यत्वाख्यप्र-
धान्योपपत्तिमाशङ्क्य सन्निधितो बलवता प्रकरणेनानर्थक्यपरिहार-
संभवे सन्निधिनानर्थक्यपरिहारयोगमाह * नचेति * श्रुत्यविरोधात्स-
न्निधिनैवानर्थक्यपरिहारोपपत्तिमाशङ्क्य प्रकरणस्याप्यविरोधमा-
ह * यथैवेति * गुणत्ववत्प्राधान्यस्याव्याख्यातश्रुत्यैव विधिरूपयोक्ते-
र्वलावलविशेषाभावमाशङ्क्योभयोक्त्यशक्तेः प्राधान्योक्तौ गुणत्वत्या-
गापत्याख्यातवाच्यगुणत्ववादिना गुणत्वातिरिक्तकर्तृत्वानभ्युप-
गमात्कर्तृत्वत्यागापत्तेः स्वामित्वाख्यप्राधान्यायोगात्कर्मत्वाख्यप्रा-

६२८२ धान्यापत्तेः कर्मणि लकारोत्पत्तौ यगात्मनेपदसंप्रसारणशीयुष्कर-
णादुद्येतेत्यन्यरूपशब्दः स्यान्नतुवदेदित्येवंरूप इत्याह *नचेति* कर्त्र-
न्तराभावेन कर्त्रीप्सिततमत्वाख्यकर्मत्वायोगादाप्यमानत्वोक्तिः ।
कर्तृत्वस्य ह्यात्मत्वादुभयोक्त्युपपत्तिं शङ्कते * अथेति ॥ * कर्तृ-
त्वस्य क्रियावेलायामेव सिद्धत्वात्स्वामित्वस्य तु भोगकालभा-
वित्वात्साधकरूपमेव कर्तृत्वं न स्वामिरूपमिति न तावद्द्वयात्मकं
कर्तृत्वं यदि तु स्वाम्यं विना कर्तृत्वायोगात्कर्तृत्ववाचिनास्वाख्यातेन-
स्वाम्योक्तिः शङ्क्यते ततो नन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वाद्विपरीतसा-
धनो हेतुः स्यादिति परिहरति * एतदिति* ॥ कर्तृत्वमात्राभिधानो-
पपादनार्थत्वेन प्रामाणान्तरगोचरोक्तिं व्याचष्टे * यद्यपीति *
तदेवाभिधीयतइत्येवकारार्थं तच्चेति चशब्दव्याख्यसूचनार्था मात्रो-
क्तिः ॥ स्वाम्योक्त्यर्थस्वर्गकामादिशब्दानर्थक्यापत्तेरपिनाख्याते-
न स्वाम्योक्तिरित्याह * तथा चेति * । श्लोकार्थमुपसंहरति * नस्मा-
दिति* । काष्ठादौ फलोद्देशाभावेन स्वाम्याभावोपि काष्ठानि चल-
न्तीत्यादिप्रयोगे कर्तृत्वोक्तेरपि द्वयात्मकमेव कर्तृत्वमित्यवधारणायो-
गादगुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वमित्याह * अतश्चेति * ॥ इतश्चेत्यर्थः ॥
श्लोकं व्याचष्टे * व्यापिहीति * ॥ परिहारत्रयदूषणमुपसंहरति
* तस्मादिति * । परिहर्ता तृतीयं परिहारं समाधातुं तत्रैतत्प्रसज्ये-
तेत्यादिवार्त्तिकोक्तं तावद्दूषणं परिहरति * अत्रेति * । विशेष-
णत्वरूपेणोपसर्जनत्वेन प्रकृत्या स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थाभिधानार्थ-
स्वार्थाभिधानमित्येवंरूपस्याभिधानधर्मतया धर्मधर्मिणोरत्यन्तभे-
दाभावेनाभिधानात्मकस्य तादर्थ्यस्योपात्तत्वादभिधानस्य चा-
नुष्ठानार्थत्वात्प्रकृत्यर्थानुष्ठानस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थानुष्ठानार्थ-
त्वात्प्रकृत्यर्थोऽङ्गं प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यनुष्ठानविषयमपिशब्दात्स्व-
रूपविषयमपि तादर्थ्यं तादृगेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । वस्तुधर्मभूतस्या-
ङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधर्मभूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्ये राजपुरुषदृष्टान्तस्य
६२८३ विशेषणतया राजेतिवार्त्तिकोक्तस्य साध्यविकलतामाह * राजेति*
राजाभिधानस्य राजविशिष्टपुरुषाभिधानार्थत्वलक्षणशब्दार्थवृत्त्या-
लोचनया राजाख्यस्य वस्तुनोपि पुरुषाख्यं वस्तु प्रत्यङ्गतैवप्राप्तेति
कृत्वा साध्यविकलो दृष्टान्तइत्याशयः । राजपुरुषमानयेत्यादौ राजा-
ज्ञसमुद्दिनगहाद्यर्थे राजपुरुषानयने राजाज्ञाकरत्वे पुंसो राजाङ्ग-

त्वावगमाद्राज्ञोऽङ्गता न युक्तेत्याशङ्क्य तत्रापिशब्दार्थवृत्यालो-
चनया राज्ञोऽङ्गत्वावगमेपि राजाप्तानुष्ठानार्थानयनान्वयान्यथानुप-
पत्तिलक्षणप्रमाणान्तरवशात्प्राधान्यकल्पनेत्याह * प्रमाणान्तरेणोति * ।
विशेषणसमासश्रुत्युक्ताङ्गत्वविरोधाद्वाक्यलभ्यानयनान्वयान्यथानु-
पपत्त्या विपरीतकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्यसत्कृतां द्वितीयाश्रुत्युक्त-
प्राधान्यविरोधेपि वाक्यलभ्यहोमान्वयान्यथानुपपत्त्याङ्गत्वकल्पनव-
द्विपरीतकल्पनोपपत्तिं सूचयितुं शब्दार्थविपरीतकल्पनं सरकधिक-
रणे दर्शितमित्याह * तच्चेति * । व्यभिचारात्तर्हि विशेषणसमास-
श्रुतेर्नाङ्गत्ववाचिता युक्तेत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरवशाद्विपरीतकल्प-
नामात्रेण शब्दार्थत्वाभावां न भवतीति तत्रैवोक्तमित्याह * न चेति * ।
राजपुरुषशब्दस्याङ्गाङ्गिभाववाचित्वे राज्ञोऽङ्गत्वाभावात्प्रयोगे न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * यश्चेति * । राज्ञः प्राधान्ये प्रसिद्धेर्गुणत्वं
नास्तीत्याशङ्क्य प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति । * अस्ति चेति *
गुणत्वप्राधान्ययोर्हेतुहेतुमद्भावेनाविरोधसूचनार्था तावत्पश्चाच्छब्दा-
भ्यां पौर्वापर्योक्तिः । इयात्मकत्वे प्राधान्यमपि कस्मान्नविवक्ष-
तइत्याशङ्क्यविवक्षाविति यदुक्तं तद्याचष्टे * तत्रेति * । उपका-
रकोपकार्योक्तिभ्यामङ्गप्रधानत्वे लक्षणयोक्ते पुरुषस्य राजान्वय-
विवक्षया राजपुरुषोयमिति प्रयोगे निर्विशेषान्वयांक्त्यानर्थक्त्यापत्ते-
र्विशेषाकाङ्क्षायांमभिधानगतस्याङ्गाङ्गित्वाख्यस्यान्वयविशेषस्य बु-
द्धिस्थत्वेनाभिधेयगततयापि कल्पनाद्वस्तुतोपि राज्ञोऽङ्गत्वं पुंसश्चाङ्गि-
तास्तु राजपुरुषमानयेत्यादिप्रयोगे त्वानयनादिक्रियान्वये संयुक्तस्य
पुरुषस्योपलक्षणार्थं राजान्वयांक्तेः सामान्यमात्रेणाप्युपलक्षणोपप-
त्तेर्विशेषानाकाङ्क्षात्वात्तत्र शब्दार्थवृत्यालोचनया वस्तुतो राज्ञोऽङ्गत्वप्रा-
प्तिरित्याशङ्क्याह * प्रयोगेति * । निर्विशेषस्याप्यन्वयस्योपलक्षण-
त्वोपपत्तावपि निर्विशेषसामान्यायोगादभिधानगतस्य चाङ्गाङ्गि-
त्वाख्यास्यान्वयविशेषस्याभिधेयगतान्वयसामान्यविशेषायोगाद्वा-
स्तवाभिधेयगतान्वयसंभवे चाभिधानगतस्यान्वयविशेषस्याभिधे-
यसमारोपायोगाद्वास्तवस्य चाङ्गाङ्गित्वस्य पदवेलायामेव प्रतीतेः प्रा-
थम्यादाभिधानिकस्य त्वङ्गाङ्गित्वस्य पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगं
पुरुषस्यापेक्ष्यालोच्य तदुपलक्षणार्थं राजान्वयोक्तेराभिधानिकेना-
पि चाङ्गाङ्ग्यन्वयेनोपलक्षणोपपत्तेर्वास्तवाङ्गाङ्ग्यन्वयानाकाङ्क्षा-

द्वाक्यवेलायां प्रतीतेर्जघन्यत्वाद्वाज्ञा भृतिदानेन पुरुषस्योपकार्यत्व-
 विवक्षायां राजपुरुषशब्दप्रयोगो राजाज्ञाकरत्वेनोपकारकत्वविवक्षायां
 वा पुरुषराजशब्दप्रयोग इति व्यवस्थाहेतौ वास्तवेद्वाङ्गित्वाख्ये
 र्थद्वये पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगमनपेक्ष्यैव तावत्पदवेलायामेव
 संभवति सत्यानयादिपदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगस्यानादृत्य वास्त-
 वाङ्गाङ्गित्वं यथाकथंचिदन्वयमात्रापेक्षया वैवाचिकाङ्गाङ्गित्वविशेष-
 मात्रेण क्लिष्टव्यवस्थाश्रयणं न युक्तमित्याशयः शैब्रचविलम्बाख्यविशे-
 षोक्त्यर्थे तावद्वक्ष्यमाणोक्ती तत्पुरुषसमासस्य वीचरपदार्थप्राधा-
 न्यवाचित्वाद्वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभावे निरात्मबन्तत्वापत्तेः प्रयोगासं-
 भावात्तदन्यथानुपपत्त्यापि वास्तवाङ्गाङ्गित्वकल्पनसूचनार्था विद्य-
 मानोक्तिः । अतो वास्तवमेवाङ्गाङ्गित्वं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमालोच्य
 राजपुरुषशब्दप्रयोगाद्वास्तवमेवराज्ञः पुरुषाङ्गत्वं विवक्षितमित्युपसं-
 हरति *तेनेति* उपकाराख्येनाङ्गत्वफलेनाङ्गत्वोपपादनार्थोपकारक-
 तोक्तिः । भृतिदानोपादेयं पुरुषं प्रति स्वामिनोङ्गत्वसंभवेपि गां गर्भ-
 दासं वा प्रत्यङ्गत्वाभावाद् देवदत्तत्वं गौर्गर्भदासो वेत्यादिः प्रयोगो
 वास्तवाङ्गाङ्गित्वाविवक्षायां तत्स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि वस्तुगतौ
 वोपकारतीङ्गत्वेनोपचर्यते नत्वभिधानमताङ्गताभिधेयगतत्वेनोप-
 चर्यत इत्याह *यत्रापीति* । देवदत्तादानांगवादीन्युत्पत्तिपचारि-
 काङ्गत्वाविवक्षायां मुख्यबुद्धभावापत्तिभयेनाङ्गत्वानपेक्षोपकारित्व-
 लक्षणोपसर्जनत्वाभ्युपगमेऽप्येतदुपकारकत्वं शेषफलत्वाच्छेषस्यैव
 प्रत्यासन्नतरं शेषिफलत्वाभावात्तु न शेषिणः प्रत्यासन्नतरमिति
 कृतवोपकारकत्वस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वविज्ञानात्संभवच्छेषत्वस्य धा-
 त्वर्थादेकरूपकारकत्वलक्षणेनोपसर्जनत्वेन प्रत्ययार्थं कर्त्तारं प्रत्य-
 ङ्गत्वावगतेः कर्तुः प्रधानसिद्धिरिति सूचयितुमाह *अथापीति* ।
 निःसंदिग्धप्रधानत्वमिति वार्त्तिकोक्तस्य पाचकादिदृष्टान्तस्य
 साध्यविकलतामाह *याचकादावपिचेति* यथा राजपुरुषादि-
 शब्दे राजादीनां पुरुषादीन्प्रत्यङ्गत्वं तथापाचकादिशब्देपि देवद-
 त्तादेः पाकादिकृतवृत्तिलाभाद्युपकारद्वात्पाकादिक्रियाणां देवद-
 त्तादीन् प्रत्यङ्गत्वं विवक्ष्यते प्राधान्यं तु निष्पाद्यत्वेनावस्थानात्स-
 दपि न विवक्ष्यते ततश्च वस्तुधर्मभूतस्याङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधम-
 भूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्येपाचकादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशयः

यथा कर्मोत्पन्नकृदन्ते पक्वादिशब्दे कर्मभूतानोदनादीन् प्रत्यङ्गत्वं
 तथा कर्तृभूतानपि देवदत्तादीन् प्रतीति सूचनार्थं *सर्वत्रेत्युक्तम्*
 शब्दार्थवृत्त्यालोचनया वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभ्युपगमे प्रोक्षितशब्दे क-
 र्मोत्पन्नकृदन्ते शब्दार्थवृत्त्या प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वाद्वस्तुवृत्त्यापि
 द्रव्यार्थत्वापत्तेः प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति प्रोक्षिता-
 भ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति वाक्याभ्यां विहितं प्रोक्षणमवहन
 नपेषणप्रयुक्तमपूर्वप्रयुक्तं वेति नावमिकी चिन्ता तादर्थ्यं विना प्रयु-
 क्त्ययोगान्न युज्यन्तेत्याशङ्कते * नन्विति * द्रव्यार्थत्वे पि द्रव्य- ६३०।१
 कार्यप्रयुक्त्यविरोधाद्वन्तिपिपिस्वरूपेणोलूखलादिद्रव्यकार्येणोलूखला-
 द्यर्थं प्रोक्षणं प्रयुज्यतेऽपूर्वसाधनांशेन वा हन्तिपिपिगतेनेति नाव-
 मिकचिन्तोपपत्तेः प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वेष्टेवेति परिहरति * कस्य
 वेति * शङ्कापरिहाराशयौ क्रमेण विवृणोति * नन्विति * ताद-
 र्थ्यस्य तदधीनविधिविषयत्वाख्यत्वात्तत्प्रयुक्तत्वस्य च तत्तत्प्रयो-
 जनत्वाख्यत्वात्तादर्थ्यतत्प्रयुक्तत्वयोरभेदाशयेन द्रव्यार्थत्वान्यप्रयु-
 क्त्योर्विरोधाशङ्कानुपपत्तेर्द्रव्यार्थत्वे द्रव्यस्यैव शेषित्वात्प्रयोजक-
 त्वापत्तेरन्यप्रयुक्तिविरोधः शङ्कनीयः सोपि द्रव्यार्थत्वे पि धर्मस्य
 नवमाद्यन्यायेन कार्यप्रयुक्तत्वाद् द्रव्यधर्मः प्रोक्षणं हन्तिपिपिस्व-
 रूपात्मकेन द्रव्यकार्येणादृष्टार्थधर्मानपेक्षेणाप्यानन्तर्यात्प्रयुज्यते इत्या-
 द्यतण्डुलपिष्टादिनिष्पादनद्वारा हन्तिपिपिसाध्यस्यौषधयागापूर्वस्य
 व्यवहितत्वे प्यदृष्टार्थधर्माकाङ्क्षत्वात्तत्साधनांशेन हन्तिपिपित्वैका-
 र्थसमवायिनोलूखलमुसलादिद्रव्यकार्येणेत्येवं चिन्तोपपत्तेर्नास्तीति
 परिहाराशयः ॥ इतिकरणस्य प्रकारवाचित्वाद्यस्मादेव प्रकारो विचा-
 रस्तस्माद्द्रव्यार्थत्वेऽवस्थितेपि न विरुद्धतइत्यावृत्तस्य हिशब्द-
 स्यापि शब्दार्थवाचित्वाङ्गीकारेण योज्यम् । यद्यपूर्वमनेन क्रियते ततो
 ऽस्याऽपूर्वं प्रयोजकं यदि हन्तिपिप्री ततस्तौ प्रयोजकावित्यादिभाष्येण
 प्रयुक्तिनिर्णयार्थं तादर्थ्यस्यापि तत्राधिकरणे विचाराद् द्रव्यार्थत्व-
 विरोधमाशङ्क्य यदुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति पिनष्टि वा तत्प्रो-
 क्षिताभ्यामिति तृतीयानिर्देशात्साधनीभूतयोरुलूखलमुसलयोर्दृषदु-
 पलयोर्वा प्रोक्षणं प्रत्यङ्गित्वावगतेः किमवघातं पेषणं वा करोतीति
 हन्तिपिप्योः कर्मत्वेन करोत्यर्थान्वयाद्यदुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयो-
 र्वाहन्तिपिपिसाधनत्वं तदर्थं प्रोक्षणमुतावघातेन वा पेषणेन वा करो-

तीति करणत्वेनान्वयाद्यत्तयोरपूर्वसाधनत्वमित्युलूखलमुसलापरि-
 त्यागेनैव तादर्थ्यविचारादविरोधमाह * यो पिचेति * यद्वा द्रव्यस्य
 स्वरूपेण प्रत्ययार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थे प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तेः कारकरू-
 पेणाङ्गित्वस्याभ्युपगमनीयत्वात्कृदुक्तस्य च कारकरूपस्य द्रव्योपस-
 र्जनत्वेना निष्कर्षातिरोहितत्वेनात्मार्थतया क्रियाग्रहणाशक्तेः प्रोक्षणस्य
 कर्मभूतोलूखलादिद्रव्यार्थत्वायोगेऽप्याख्यातोक्तस्य कारकरूपस्य स्व-
 प्राधान्यान्निष्कृतर्षप्रतीतेराविर्भूतत्वेनात्मायतया क्रियाग्रहणशक्तत्वा-
 द्बदनस्यकर्त्रर्थत्वाविरोध इति वैषम्योक्त्यानिष्ठापत्तिं परिहरति * ति-
 रोहितं चेति * प्राचकादिशब्दे कर्तृत्वस्यापि कृदुक्तस्य तिरोहितत्वेन
 क्रियाग्रहणशक्तिश्चकारेण सूचिता । श्लोकं व्याचष्टे ॥ * कृदन्तेति । *
 यदेतद्विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वं तदेव शेषत्वमप्यापादयतीत्यादिवा-
 र्त्तिकोक्तस्य श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वनियमस्य न
 श्रुतिर्भूते वाक्यार्थो नेतीति पश्वेकत्वाधिकरणभाष्यविरोधमाशङ्-
 क्यैक्याभिधानश्रुतिवलीयस्त्वेनैकपदोपादानश्रुत्यवगतद्रव्यार्थत्ववा-
 धाशयं तद्भाष्यमित्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं तथाचेत्यादिवार्त्ति-
 कोक्तमङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वनियमाभावे भाष्यसंमतमनु-
 भाषणपूर्वं निरसितुमाह * यत्त्विति । * श्लोकं व्याचष्टे * कारको-
 पसर्जनीभूतस्येति * ॥ तेनात्रापीतिवार्त्तिकोक्तमूहेन भाष्ययोजनं
 निरसितुमाह * नत्विति । * प्राधान्येनेह कर्त्तृत्वमिति वार्त्तिकोक्तं
 तात्पर्याख्येन प्राधान्येन कर्त्तृत्वोक्तौ कर्त्तुरेकक्रियार्थत्वापत्तिमनुभा-
 षणपूर्वं क्रियाफलभोक्तृत्वात्मकस्वाम्याख्यं प्राधान्यं विना कर्त्तृव्य-
 त्वावगतिपूर्वककर्त्तृत्वानिर्वाहाद्विधायकेनाख्यातेन प्राधान्यपर्यन्तक-
 र्त्तृत्वोक्तेर्गुणत्ववत्प्रधानतापि कर्त्तुः प्राप्नोतीत्येवं निरस्यति * यत्त्विति । *
 अधिगम्य ममेदमनुष्ठेयमिति ज्ञात्वा क्रियेत्यधीत्युपसर्गस्य-
 न्तर्गतगमनक्रियायोगविषयत्वाङ्गीकारेणाधिक्रियोक्तेरनुष्ठेयत्वावग-
 तिपूर्वकानुष्ठानाख्यामधिक्रियां विना शास्त्रीयर्थे कर्त्तृत्वानिर्वाहात्कर्-
 तृणामधिक्रिया वगम्यते सा च चेतनानां प्रेक्षापूर्वकारिणां फलो-
 द्वेसाहते न भवेदित्युक्तेनानृतं वदेदित्यत्र विध्यभावेनानुष्ठेयत्वा-
 वगत्यभावात्तत्पूर्वकानुष्ठानाख्याधिकाराभावात्फलोद्देशकलपनायोग-
 माशङ्क्याननूदितनिषेधायोगादप्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च
 विना प्राप्ययोगादशाब्दस्य च प्रापकस्य शाब्दे व्यवहारेऽन्वयायो-

गान्निपेध्यतयापि शास्त्रगम्येऽर्थे विधिरवगम्यत इति विधिश्चेत्वेताव-
तोक्ता पुनः सकलमुत्तरार्द्धे विधिरप्याधिक्रियावत्फलोद्देशं विनात्मानं
लभेतेत्येवं योज्यमित्येवं श्लोकं व्याख्यातुमाह *यद्यपीति । * अनुष्ठेः ६३१२
यत्त्वावगतिपूर्वकानुष्ठानवाचित्वेनाधिक्रियोक्तिव्याख्यानायानुष्ठानो-
क्तिः कृत्यल्युटो बहुलमिति स्मृतैरनुतिष्ठतीति व्युत्पत्त्यानुष्ठातृत्व-
वाचिनी अनुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठातृत्वात्मकस्यापि कर्तृत्वस्य
गुणात्मकत्वात्प्राधान्यविरोधशङ्कानिराससूचनार्था मात्रोक्तिः प्रेक्षा-
पूर्वकारिणां फलोद्देशं विनाऽधिकारायोगेपि मन्दधियां निष्फलैपि-
कर्मणि यादृच्छिकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानाख्याधिकारदर्शना-
त्फलोद्देशाव्यभिचारमाशङ्क्य यदृच्छया प्रवृत्तस्य वेदेन कर्तृत्वा-
नुक्तेः स्वसम्बन्धिप्रेरणावगतिहेतुकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकस्यैवानु-
ष्ठानस्य वैदिकेषु कर्मस्वधिकारशब्दे विवक्षितत्वाच्चित्तिसंज्ञानइति-
सम्यग्ज्ञानाख्यसंज्ञानवाचिन्वेतयतिधातूपन्नचेतनशब्दवाच्यानां प्र-
कृष्टधियामेवाधिकारो न मन्दधियामिति सूचयितुं *तादृशमेवेत्यु-
क्तम् । * निपेध्यतयापि शास्त्रगम्यार्थेभिक्रिया विधियुक्तत्वादवगम्य-
त इत्येवं विधिश्चेत्युत्तरार्द्धावयवव्याख्यार्थं विधियुक्ताश्चेत्युक्तावृत्तै-
तदवयवसहितोत्तरार्द्धं व्याख्यानार्थं * नचेत्युक्तम् ॥ * अनुष्ठेयत्वावग-
तिपूर्वकानुष्ठातृत्वात्मककर्तृत्वात्मलाभान्यथानुपपत्त्या विध्यात्मला-
भान्यथानुपपत्त्या वा फलोद्देशकल्पनस्य कर्तृप्राधान्यसिद्धचुपयोग-
माह * तेनेति । * प्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वाबोधनापि तर्हि पारंपर्येणा-
नृतोक्तिनिषेधस्य पुरुषोपकारित्वसिद्धेर्न तद्वाधेन श्रुत्या साक्षात्पुरु-
षोपकारिता कल्पनीयेत्याशङ्क्याह * साक्षादिति । * फलाश्रवणेन
पुरुषापेक्षितफलसाधनतया पुरुषार्थत्वायोगात्पुरुषसंस्कारकत्वेन पु-
रुषार्थत्वस्य वाच्यत्वापत्तेः शुद्धस्य च पुंसो निष्प्रयोजनत्वेनासं-
स्कार्यत्वात्क्रतुयुक्तस्य तु प्रकरणं विनाऽवगतेस्तस्य च श्रुत्या बाधान्न
कथं चित्साक्षात्पुरुषोपकारः संभवतीत्याशङ्क्य शुद्धपुरुषधर्मत्वा
योगेपि संस्कार्यस्य पुंसः क्रत्वर्थत्वसिद्धौ श्रुत्या प्रकरणस्यापेक्षि-
तत्वेन तस्मिन्नेऽवध्यात्प्रकरणावगतक्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वेन
साक्षात्पुरुषोपकारसंभवमुपपादयितुमाह * नचेति । * क्रत्वर्थस्य
पुंसो ऽदृष्टोपकारित्वेनादृष्टकार्ययोग्यत्वाधानलक्षणसंस्कारानपेक्षत्वा-
त्फलमाकेतृत्वयोग्यं तायाश्च साङ्गप्रधानानुष्ठानमात्रात्सिद्धेस्तदाधा-

नलक्षणस्यापि संस्कारस्यानपेक्षणाक्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारताप्ययुक्ते-
 त्याशङ्कते * क इति । * प्राप्तस्याप्योदनादेर्भोज्यस्य रोगादिना
 भोक्तृतायामयोग्यस्य भोजनादर्शनात्फलसाधनतातिरिक्तभोक्तृत्वायो-
 ग्यताधानापेक्षोपपत्तेर्याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणाया
 ग्रन्थगौरवभयादत्रानभिधानेपि सामान्यतः पुरुषार्थत्वावधारणमा-
 त्रात्प्रकरणागम्यकृत्वर्थत्वव्यावृत्तिः सेत्स्यतीति परिहृतिः * सर्वथा ता-
 वादिति * भोक्तृत्वायोग्यताधानाख्यस्य चोपकारविशेषस्य वक्ष्यमा-
 णत्वाविशेषाभावात्सामान्ययोगः शङ्कनीय इत्याह * तद्विशेषेति । *
 तस्मादाभिधानिकेनापि प्राधान्येन कर्त्रभिधाने वास्तवप्राधान्य-
 सिद्धेः श्रुत्या क्रियायाः कृत्वर्थत्वावधारणान्न प्रकरणेन कृत्वर्थत्वं
 सेत्स्यतीति तृतीयपरिहारसमाधानमुपसंहरति * तस्मादिति । *
 द्वितीयाद्यपरिहारयोः प्राधान्यांशानुक्तिसाम्यादेकहेलया परि-
 हारद्वयं समाधातुं यद्यपि कर्तृत्वं साधकत्वेनेत्यादिवार्तिकोक्त-
 न्यायेन कर्तृवाचिना प्रत्ययेन प्राधान्यांशो नोक्तः कर्तृत्वे चान-
 न्तर्गतस्तथापि कर्तृत्वान्यथानुपपत्तिद्वारा प्रत्ययेन प्रत्यायितत्वा-
 क्रियायाः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां सम्बद्ध्यत इत्याह * यद्यपि
 चेति । * श्रुत्यानुक्तस्यापि स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यांशस्य लक्ष-
 णया प्रत्यायनं तावद् दृष्टान्तपूर्वमुपपादयति * यथेति * कर्तृत्व-
 स्योक्तस्य पुरुषं प्रति इतिर्गमनं प्राप्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्दे-
 नोक्तया कर्तृत्वसिद्ध्या फललिप्सां विनानुपपद्यमानया स्वा-
 मित्वं ज्ञास्यत इत्यर्थः । लक्षणया स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यस्य
 प्रत्यायनेष्यशाब्दत्वाच्छाब्द क्रियाया न्वयायोगमाशङ्क्य प्राधा-
 न्यप्रत्यायनार्थं प्रत्ययेन गुणत्वात्मककर्तृत्वोक्तेः प्रत्ययस्य प्राधान्ये
 तात्पर्यावसायात्तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वं दृष्टान्तपूर्वमुपपादयितुमाह
 * तत्रेति । * गुणत्वस्य प्राधान्यविरोधित्वात्तत्सिद्ध्यर्थत्वायो-
 गमाशङ्क्य भिन्नविषयत्वेनाविरोधमाह * गुणभावो हीति । * ते
 शब्दोक्तस्य कर्तृप्रत्ययार्थवादिनो वैयाकरणस्य मते धात्वर्थाति-
 रिक्तभावनाभावाद्भिन्नविषयत्वायोगशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे
 * यस्यापीति * करोतिसामानाधिकरण्येनाव्यातप्रत्ययस्य तद-
 र्थवाचित्वावगतेः करोतेश्च धात्वर्थसामान्यवाचित्वे पाकं करोति
 पाकेन करोतीति वा धात्वर्थस्य कारकत्वेन करोत्यर्थान्वयायो-

गापत्तेर्द्धात्वर्थातिरिक्ता भावना प्रत्ययवाच्या यद्यप्यङ्गुपगम्यते
तथापि सैव कर्त्तारमङ्गङ्करोति न धात्वर्थ इति कथमवसीयत
इत्याशङ्क्य ततश्चेत्युक्ते धात्वर्थोपि तर्हि कर्त्तनभिधानपक्षवद-
भिधानपक्षे पि भावनाङ्गमेवास्त्वित्याशङ्क्यानभिधानपक्षे भाव-
नाक्षेपं विना कर्त्तन्वयानवगतेरनुष्ठानसिद्ध्यर्थेन च कर्त्ताक्षेपस्या-
नुष्ठानयोग्यभावनावगत्युत्तरकालत्वात्करणान्वयं च विनानुष्ठायो-
ग्यत्वाभावात्कारणत्वेन धात्वर्थस्यान्वयाद्भावनाङ्गत्वं युक्तम् । अभि-
धानपक्षे त्वादावेव कर्त्तन्वयावगतेः सकलकारकसमवधात्तत्त्वल-
क्षणत्वाच्च कर्तृत्वस्य सकलकारकसमवधानात्प्रागसिद्धेः सिद्धे कर्त्त-
न्वये भावनायाः सिद्ध्यव्यभिचारित्वेन कारकानाकाङ्क्षत्वाद्धात्वर्था-
न्वयानुपपत्तेर्भाविनायां व्यापृतः कर्त्ता धात्वर्थं विना भावनां कर्तु-
मशक्नुवन्नात्मन एव कर्तृत्वसिद्धौ धात्वर्थमङ्गं करोतीत्युक्तम् ।
द्वावप्यङ्गीकरोतिशब्दौ त्विप्रत्यययुक्तौ भिन्नविषयत्वोक्तेराख्या-
तेन हि श्रुत्यैव गुणपर्यायात्मना कर्तृत्वमभिहितं तत्पश्चाद्वा-
वर्त्तयतः । श्रुतिविरोध आपद्यत इति वार्तिकोक्तविरोधनिरासोप-
योगमाह * नचेति * चकारेण ततश्चेत्युक्तं विषयान्यत्वोक्त्या ६३२।४
विवृतम् ॥ नचैक एव प्रत्ययः सकृदुच्चरितः शक्नोति गुणत्व-
प्रधानत्वे युगपदभिधानुमिति वार्तिकोक्तयुगपदुभयरूपोक्त्यशक्ति-
निरासेपि विषयान्यत्वोक्तेरुपयोगमाह * यदीति * सकृदुच्चरि-
तस्यापि प्रत्ययस्याविरुद्धनैकभावनाकर्तृसंख्योपग्रहविशेषाद्यर्थवा-
चित्वाङ्गुपगमेनानेकार्थोक्त्यशक्तं विरोधनिबन्धनत्वावसायात्कर्तुश्च
गुणप्रधानत्वयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न प्रत्ययस्योभयरूपोक्त्यश-
क्त्याख्यो विप्रतिषेध इत्युक्ते भावनाधात्वर्थाख्यावच्छेदकरूपविष-
यभेदेपि कर्त्ताख्याश्रयरूपविषयैक्याद्विरोधमाशङ्क्य ह्रस्वदीर्घत्व-
वद् गुणप्रधानत्वयोरापेक्षितत्वेनशुक्लकृष्णत्ववत्स्वभावतो विरोधा-
भावादाश्रयैक्यमात्रेण विरोधायोगोक्त्यै स्वभावतश्चेत्युक्तेऽर्थगतवि-
रोधाभावेपि विशेषणविशेष्यभावानापन्नानेकार्थोक्तौ शब्दतात्पर्यभे-
दापत्तेर्भावनोक्तृसंख्यादिवच्च गुणप्रधानत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वा-
भावादेतत्परिहारपरितोषात्स्वमतेन गुणत्वं शब्दाद् गम्यते प्राधान्यं
गुणत्वान्यथानुपपत्तिसामर्थ्यादित्येवमुभयरूपोक्त्यशक्त्याख्यविरोध-
परिहारेऽथवेत्यनेनोक्ते कर्तृप्राधान्यस्याशब्दत्वे धात्वर्थस्य कर्त्तृत्व-

त्वायोगमाशङ्क्य धात्वर्थविशिष्टस्य कर्तुर्भावनाङ्गत्वे शब्देनोक्ते कर्त्र-
ङ्गत्वं विना धात्वर्थस्य तद्विशेषणत्वायोगाङ्गतुल्योपपत्तिकल्पेन शब्दा-
न्तरेण तदङ्गत्वोक्तिमभिप्रेत्य कर्त्रभिधाने पक्षे सर्वथाशब्दात् साम-
र्थ्याद्वा प्रतीतौ कर्तुः प्राधान्यप्रशक्तेर्धात्वर्थस्य पुरुषार्थत्वं प्राप्नोती-
त्युक्तम् ॥ अनया चाख्यातप्रत्ययोक्तां भावनां प्रति कर्तुर्गुणत्वाद्वा-
त्वर्थप्रति प्राधान्याद्भिन्नविषयत्वोक्त्या कृदन्ते भावनानुकेर्द्धात्वर्थ-
मेव प्रति गुणप्रधानत्वप्रसङ्गाद्विषयैक्येनाख्यातशब्दस्य पाचकादि-
शब्देभ्यो विशेषसूचनाद्वहिष्टं विशेषान्तरमाह * अयं चेति । *
पाचकमानयेत्यादावान्यनानादिक्रियान्तरान्वयित्वेन कृदुक्तं पुरुषनु-
पलक्षयितुमुक्तस्य धात्वर्थस्याभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थवृत्तिमा-
त्रेण विशेषणापरपर्यायोपलक्षणत्वसिद्धेर्न वास्तवाङ्गत्वाकाङ्-
क्षा नानृतं वदेदित्यादौ तु क्रियान्तरान्वयानुपादानेनोपल-
क्षणयाभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थतया विशेषणत्वस्यानाका-
ङ्क्षितत्वाद्वास्तवमेवाङ्गत्वं धात्वर्थस्य विशेषणत्वान्यथानुपपत्तेः
परिशेषादवधार्यत इति तत्रेति विशेषणसामर्थ्येन सूचनाद्वैषम्यमि-
त्याशयः । धात्वर्थलक्षणार्था धातूक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * शब्दा-
र्थेति * राजपुरुषादिशब्देभ्यो व्याख्यातस्योभयप्रकारविशेषोक्त्यै
राजपुरुषं वेत्युक्तम् । कर्त्रभिधानपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानमुपसं-
हरति * तस्मादिति * विधिना सामान्यतो धात्वर्थानां पुरुषार्थत्वेऽ
वगते साक्षात्परंपरया वा पुरुषार्थतेति विशेषापेक्षायामेकपदोपादा-
नलक्षणया श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वावगमात्प्रकरणगम्यस्य कृत्व-
र्थस्य श्रुतिविरोधोपसंहारार्था प्रमाणोक्तिः । परंपरया पुरुषार्थत्वा-
भ्युपगमाच्छ्रुतिप्रकरणयोरविरोधसंभवेपि श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वा
वगमात्प्रकरणवाधाभ्युपगमे सति लक्षितस्यापि तात्पर्यवृत्त्या श्रौतत्वा
दनभिधानपक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तेः सिद्धान्तप्रयोजनाभावात्कर्तु-
राख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तानऽर्थिकेत्याक्षिपति * नन्विति *
पदानां वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्छ्रौतेनार्थेन वाक्यार्थप्रतीत्यनुपयोगे
लाक्षणिकार्थतात्पर्यं युक्तं । आख्यातस्य तु श्रौतेनैव भावनाख्ये-
नार्थेनोपयोगसंभवात् लाक्षणिकेर्धे तात्पर्यानुपपत्तेरवाच्यत्वे कर्तु-
रशब्दत्वापत्त्या वाक्यार्थानन्वयप्रसङ्गात्प्राधान्यासिद्धेर्न धात्वर्थस्य
साक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैष इति * कर्तु-

वाक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थिकं त्यागशङ्क्य गङ्गादिसम्बन्धिनीरादि-
स्वरूपे गङ्गादिशब्दानामिव कर्तृस्वरूपे प्रत्ययस्य तात्पर्याभावा-
त्स्वरूपेणाशब्दतया कर्तुर्वाक्यार्थानन्वयात्सर्वाकाङ्क्षापूरणाशक्तेः
प्राधान्यायोगेपि भावनानिष्पादकरूपशब्दतात्पर्यविषयत्वाच्छाब्दत्वो-
पपत्तेस्तेन रूपेण भावनाख्यवाक्यार्थान्वयसिद्धौ लक्षणार्थवतीति
सूचयितुं कर्त्तारमन्तरेण भावना न सिध्यतीति कृत्वा लक्षणा
नतु तस्य कर्तृत्वाधिष्ठानस्वरूपेण सर्वाकाङ्क्षापूरणायेति लक्षणेत्यने
नोक्तम् ॥ श्लोकोपपाद्यं तावदर्थं नैष दोष इत्यनेन सूचितम् । अभिधा-
नपक्षेपि भावनान्वयपरत्वाच्छब्दस्य धात्वर्थान्वयस्याशब्दत्वाप-
त्तिशङ्कां निरस्यन् व्याचष्टे * अभिधीयमानो हीति * श्रुत्युपात्तस्य ६३३।१
योग्यत्ववशेनार्थान्तरान्वये तात्पर्यावसायादनेकान्वययोग्यस्यागम्य-
मानविशेषतया सर्वान्वयसाधारणतात्पर्याविगतेः सर्वाकाङ्क्षापूरणश-
क्तत्वात् कस्मिंश्चिदन्वये शास्त्रार्थत्वहानिः लक्ष्यमाणस्य तु लक्षणातः
प्राक्तावच्छास्त्रानुक्तत्वेन शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाद्यादर्त्तव्यत्वायोगा-
ल्लक्षणाकालेपि तद्वीजस्य शास्त्रस्य कर्तृस्वरूपे तात्पर्यस्योपसं-
हारे सति तस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाध्यवसायात्सर्वान्वये शास्त्र-
प्रमाणं भवेन्न तु कर्तृस्वरूपे प्रत्ययाख्यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यं संभ-
वतीत्याशयः । एतदुपपादनार्थत्वेन श्लोकपूर्वार्द्धं यः शब्दः
श्रौतेनार्थेन वाक्यार्थेनोपयुज्यते स लक्षणिकार्थपर्यन्तं तात्पर्य-
वृत्त्या यातीत्येवं व्याचष्टे * सर्वमेवेति * लक्षणया वगतमर्थं प्र-
त्यात्मानं तात्पर्यया वृत्त्या प्रापयतीत्यर्थः । तृतीयपादं तु शब्देनोक्त-
व्यतिरेकाभिधानमनादृत्याख्यातप्रत्यये श्रौतेन भावनाख्येनार्थेन
पदार्थान्तरान्वितभावनात्मकवाक्यार्थोपयुक्ते सति न लक्षणिका-
र्थपर्यन्ततात्पर्यगमनं युक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह * श्रुत्यर्थ एव चेति *
अन्यपरे शब्दे कर्त्ता न वाक्यार्थोपयोगित्वेन गृह्येतेत्युक्ते कर्तुरप्यु-
पयोगः संभवन् कस्मान्न गृह्यत इत्याशङ्क्य सकृदुच्चरितस्य
श्रौते लक्षणिके चार्थे वृत्त्याख्यव्यापारायोगेनार्थद्वयोद्देशेन वृत्त्या-
ख्यतादर्थ्यापरपर्यायार्थद्वयतात्पर्यायोगात्तद्वह्यार्थद्वयोपयोगित्वानव-
कल्पनात्पूर्वशब्दाल्लक्षणया परस्यावगतस्य संभवद्वाक्यार्थोपयो-
गस्यापि च शब्दतात्पर्यविषयत्वाभावाद्वाक्यार्थानन्वयवल्लक्षण-
कत्वे कर्तुः संभवदुपयोगस्याप्यनन्वये नचेत्यादिनोक्तेऽन्यपरा-

च्छब्दात्कर्त्रवगत्ययोगमाशङ्क्य निष्पादकत्वेन भावनासम्बन्धि
 त्वान्निष्पादनान्यथानुपपत्तिवलाद् गम्यत इत्यन्यपरेपीत्यनेनोक्ते गङ्गा-
 दिशब्दात्तीरादिवत्तात्पर्यवृत्त्या गम्यत्वशङ्कायां च केवलोक्त्या निर-
 स्तायां भावनादिनिष्पादनान्यथानुपपत्तिवलात्कर्तृप्रतीतिवत्प्राधान्यं
 विना चेतनस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृप्रतीतिरन्यथानुपपत्तिवला-
 त्प्राधान्यकल्पनामपि कर्त्विष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकार-
 द्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसिद्ध्युपयोगिनद्वयापिकर्तृप्राधान्यात्कर्तृत्वा-
 नुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न साक्षात्प्राधान्यकल्पना शक्येति परिहारसू-
 चनार्थ * या चेत्युक्तम् * कर्तुर्वाक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थक्यश-
 ङ्गानिरासार्थत्वेन चतुर्थ पादं व्याख्यातुमाह * तदा चेति * प्रो-
 धान्यप्रतिपत्तेः निष्प्रमाणकत्वे मात्रोक्त्या शब्दव्यापारनिरासेनो-
 पपादिते शब्दात्कर्तृप्राधान्यानवगमेपि भावनयैव कर्तृव्यापाररूपत्वा-
 त्कर्तृस्वरूपोपसर्जनत्वावगतिवत्प्रयत्नरूपतयेच्छायोगित्वात्कर्त्रभि-
 तसाधनत्वं च विना कर्त्रिच्छानुदयाद्भावनानिष्पत्त्यसिद्धेर्भा-
 वनायाः कर्त्रभिमतसाधनत्वावगमात्कर्तुः प्राधान्यावगतिरपि भवि-
 ष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकारद्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसि-
 द्ध्युपयोगितयापि कर्त्रिच्छोदयोपपत्तेरिच्छायोगित्वेनापि साक्षा-
 त्प्राधान्यकल्पनाऽशक्तिसूचनार्थ * नहीत्युक्तम् * लक्ष्यमाणस्यापि
 कर्तुर्भावनोक्तिमात्रात्प्रतीतस्य प्रकरणगम्याक्रतूपकारात्सान्निहृष्टर-
 त्वात्साक्षादुपकारसंभवे च पारंपर्योपकारकल्पनायोगात्साक्षात्प्रा-
 धान्यकल्पनैवयुक्तेत्याशङ्क्य आख्यातशब्दस्य प्राधान्येतात्पर्याभावा-
 च्छ्रुत्यासाक्षात्प्राधान्यानवगतेः पारंपर्योपकारिण्यपि च कर्त्रिच्छासंभ-
 वादिच्छायोगित्वेपि भावनायाः साक्षात्प्राधान्यावगतौ शक्यभावेन
 लिङ्गस्यापि तत्र प्रामाण्याभावात्साक्षात्प्राधान्यकल्पना निष्प्रमाणि-
 केत्याह * तेनेति * येन कारणेन शब्दः कर्त्रवगतौ न व्याप्रियते
 नच भावना कर्तृप्राधान्यावगतौ शक्ता तेन कारणेनाख्यातशब्द-
 रूपा श्रुतिर्भावनासामर्थ्यरूपं वा लिङ्गं प्राधान्यप्रमायामुदासीन-
 मित्यर्थः ॥ श्रुतिलिङ्गयोः साक्षात्प्राधान्यप्रमायां व्यापाराभावेपि
 कर्तुः सन्निहृष्टरत्वात्साक्षात्प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य सन्नि-
 कर्षस्य सन्निधित्वेन स्थानत्वात्तस्य च प्रकरणाद्वैवल्यत्तद्वि-
 रोधे प्रामाण्यं नास्तीत्याह * नचेति * कर्तृवाच्यावाच्यत्ववि-

चारस्यार्थवत्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * किंप्राप्तमिति
 भाष्यं पुरुषस्यायं वदनाख्यः पदार्थ उपदिश्यते ततश्चायं निषेधः
 पुरुषस्य धर्म इत्येवं शुद्धपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन व्याचष्टे
 * किमिति * प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य प्राप्त्युक्त्यै प्रायेणेत्युक्तम् । कः
 पुरुषस्योपकार इत्यपेक्षायां प्रत्यवायपरिहारार्थमित्युक्तम् ॥ प्रश्न-
 पूर्व हेतूक्त्यर्थं कुत इत्यादिभाष्यं पुरुषस्य प्रयत्नशब्दवाच्यभा-
 वनालक्षितस्य च विधेः श्रवणादित्येवं व्याचष्टे * कुतइति * श्रुतेः
 पुरुषो विधिश्च प्रतीयते स चोभयः पुरुषधर्मत्वपक्षे ऽर्थवान् क्रत्वर्थे
 हि वदने ऽनर्थको भवेदित्यर्थः । वदनमनुतिष्ठेदिति भाष्यावयवे-
 नानुष्ठाता विधिश्च श्रुत्या गम्यत इति वदताऽऽद्ये भाष्यावयवे व्या-
 ख्याते श्रुतस्याप्यनुष्ठातुर्गुणत्वेनान्वयाद्वदनस्य पुरुषार्थत्वासिद्धिमा-
 शङ्क्य कर्तृणां शास्त्रगम्ये र्थ इति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तृत्वस्य
 विधेश्चापुरुषार्थे कर्मण्यात्मलाभायोगात्तदुभयश्रुत्यर्थवत्त्वाय तस्य
 पुरुषेण समीहितेन प्रधानभूतेन सम्बन्धो ऽन्वयः । पदश्रुत्या गम्यत
 एव दर्शपूर्णमासाख्यकर्मणान्वयः प्रकरणात्ततश्च प्रकरणगम्यकत्व-
 र्थत्ववाधेन पुरुषार्थतैव युक्त्येवं परिहारार्थं तस्येत्याद्येष
 शब्द इत्यन्तं भाष्यावयवं श्लोकेन व्याख्यातं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे
 * समानेति * योऽपि चेत्यनेन पुरुषस्येति भाष्यावयवो ६३४।२
 ऽपकृष्य व्याख्यातः । कर्त्रभिधानस्यापि पुरुषधर्मपक्षे ऽर्थवत्ता-
 ऽपिशब्दाभ्यामुक्ता प्रयोगवचनेनैवोपनीतस्य प्रधानकर्तुस्तदङ्गभूत
 धात्वर्थविधानात्प्रात्यात्मिकः कर्तृविधिर्द्वातुनोपनीतमात्रस्य च
 धात्वर्थस्य प्रयोगवचनेनैव विधानात्प्रात्यात्मिको धात्वर्थविधिरन-
 र्थक इत्यावृत्त्या योज्यम् । व्याख्यातार्थ इतरथेति भाष्यावयवं वदन-
 मनुतिष्ठेदित्येवं सकर्तृकप्रात्वर्थविध्यर्थो वदेदिति यः शब्दः स क्रत्व-
 र्थत्वपक्षे वदनं भवतीत्येतावत्यर्थं भवेत्ततश्चाविवक्षितकर्तृविध्या-
 ख्यस्वार्थो भवेदित्येवं योजयति * तदिति । * प्राप्तेः पुरुषधर्मत्वो-
 पसंहारार्थं [तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति । * प्राप्तः पुरुषा-
 र्थत्वेऽप्यकमेति सूत्रावयवोदाहृतस्य कथं पुरुषार्थत्वेत्याशङ्क्य प्राप्ति-
 पुरुषार्थत्वादवेति परिहारार्थं] यस्य चेति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चे-
 ति ॥ * निषेधपुरुषार्थतैवात्र पूर्वपक्षार्थः । पुरुषार्थता तु तत्सिद्धयै

पुरुषप्रयत्नस्येत्यादिभाष्येणोपादितेति सूचनार्थं निषेधपुरुषार्थता-
मुपसंहरति * अत इति । * एतावता च भाष्येण पूर्वाधिकरणसू-
त्रस्थतद्वच्छब्दबुद्धिस्थीकृतस्य मनुष्यधर्मशब्दस्य तत्प्रधानत्वादिति
निर्वीताधिकरणाद्यसूत्रावयवस्येहानुषङ्गमङ्गीकृत्याकर्मानृतनिषेधनं
मनुष्यधर्म आख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं लक्षणौपयिक-
पूर्वपक्षार्थत्वेनाकर्मैति सूत्रावयवं व्याख्यायेदानीं सचेति भाष्येण
यतोर्कर्ममनुष्यधर्मः स च नानृतं ब्रूयादिति स्मृत्यैव मनुष्यस्य प्राप्ते
इतः स्मृत्यैव मनुष्यसंयोगान्नानृतं वदेदिति क्रतुसंयुक्तं वचनं नित्या-
नुवाद इत्येवं सकलं सूत्रं योजनीयमित्याह * सूत्रमिति * उपनयन-
समकालत्वोक्तेः स्मृतिमूलत्वाच्छ्रुतेरनुवादत्वायोगशङ्कानिरासार्थत्वं
सूचनार्थं दर्शपूर्णमासयोः कृतारम्भणीयत्वेनाधिकारात्प्रागेवेत्यु-
क्तम् ॥ क्रतुसंयुक्तोक्तिमात्रेणपूर्वं त्रेधा समाधत्ते * कथं पुनरिति *
प्रकरणप्राप्त्या संयुक्तत्वस्य पूर्वपक्षविरुद्धत्वेनावाच्यत्वशङ्कानिरा-
सार्था बाधार्हत्वाशया बाधमोचरोक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * यदेत-
दिति । * शुद्धपुरुषधर्मविषयत्वाच्छ्रुतेर्दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राक्प्रवृत्ता-
मपि स्मृतिं प्रति मूलत्वसम्भवाच्छ्रुतमूलत्वागाधृतमूलकल्पनयोश्चा
प्रमाणकत्वादनुवादत्वायोगशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * नन्वि-
ति । * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति । * नैषेत्यादिपरिहारभाष्यं
शङ्कानिरासाशक्तत्वात्तदसम्बन्धत्वेनाक्षेप्तुमारभते * यत्त्विति * नैतच्छ-
ङ्कया सम्बद्धमित्युक्ते पुरुषधर्मत्वोक्तेः क्रतुसंयुक्तपुरुषधर्माशयत्वेनापि
सम्भवात्तद्विषयायाश्च श्रुतेः शुद्धपुरुषधर्मविषयस्मृतिमूलत्वायो-
गाच्छङ्कानिरासशक्तत्वेन तत्सम्बन्धोपपत्तिमाशङ्क्य यदि श्रुतिश्च-
प्रकरणाद्वलीयसीति प्रकरणबाधमनुत्कैव पुरुषधर्मत्वमात्रमुत्कानु-
वादतोक्ता स्यात्ततः श्रुतिप्रकरणानुकूल्येन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाव-
सायाद्भिन्नविषयत्वं स्यात्प्रकरणबाधोक्त्या तु श्रुतेरपि शुद्धपुरुषध-
र्मविषयत्वावसायान्मूलत्वशङ्का निराकर्तुमशक्येति परिहारसूच-
नार्थं प्रकरणबाधानुवादोक्तयोः पौर्वापर्येण हेतुनेत्युक्तम् ॥ एतदेव
विवृणोति * तथाहीति । * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * क्रत्वर्थ-
त्वपूर्वपक्षानुपन्यासात्क्रतुयुक्तपुरुषार्थतैव क्रत्वर्थोक्त्या विवक्षिता
संभवमात्रेण वा क्रत्वर्थोक्तिः श्रुतेः पुरुषमात्रधर्मविषयत्वेऽप्यविशेष-
श्रवणेनोपनयनात्प्रागपि प्रवृत्तेः स्मार्त्तानां तु धर्माणामुपनयनादिर्नि-

यम इत्युपनयनकालत्वोपदेशाच्छ्रुतिमूलत्वे तद्विरोधं प्रागुपनयना-
त्कामचारवादभक्षा इति स्मृत्यालोचनया श्रुतेरप्युपनयनात्प्रागप्र-
वृत्त्यभ्युपगमे वाहिताग्निर्न क्लिप्तं दार्वभ्यादध्यादित्यादीनां शुद्धपुरु-
षधर्माणामप्युपनयनकालत्वाददर्शनाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणान्नानार्थव-
त्वार्थं दर्शपूर्णमासाधिकारसमकालत्वापत्तेस्तन्मूलत्वे स्मृतेः सत्यं
ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेव धर्मः स-
नातन इति सर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशविरोधमभिप्रेत्योपनयनकाल
एवेत्यादिभाष्योपपत्तिमाशङ्क्योपनयनकालत्वोपदेशस्याविशेषेण
श्रौतस्मार्त्तपुरुषमात्रधर्मविषयत्वादाहिताग्न्यादिवच्चा नृतनिषेधे अधि-
कारिविशेषानुपादानात्प्रकरणानुरोधेन च श्रुतिसंकोचायोगान्मूल-
मूलिभावे अप्युपनयनकालत्वसर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशाविरोधान्नै-
तदपि भाष्यमुपपादयितुं शक्यमिति सूचनार्थं * का चेत्युक्तम् ॥ *
आक्षेपमुपसंहरति * तेनेति । * समाधातुमारभते * नैष इति । *
दोषाभावं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह * कथमिति * शुद्धपुरुषधर्मतया
द्यः पूर्वपक्षो कर्मत्येतावता मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्यनु-
षङ्गसहितो न क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतया कृत्स्नेन सूत्रेणानुषङ्गसहितेनेति
पक्षद्वयं भाष्यात्प्रतीतेर्भाष्यकृतसंमतं तृतीयानुवादमात्रतयानुषङ्गा-
नपेक्षसूत्रमात्रात्प्रतीतेः सूत्रकृतसमीहितत्वेन भाष्यकृतो मत इत्येवं
तन्त्रेण संमतोक्तिर्द्वेधा व्याख्येया। तत्राद्ये मूलमूलित्वं संभवति परयो-
स्त्वनुवादतेत्यर्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * कैमर्थ्यानपेक्षविध्यनु-
वादचिन्ताया लक्षणासंगतेरनुवादत्वमात्रपूर्वपक्षायोगादनुवादत्वे च
तादर्थ्याक्षेपकविध्यभावेन क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपूर्वपक्षस्याप्ययोगात्सू-
त्रापरितोषेण शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षः तस्मिंस्तु विध्यैकान्तिकत्वाद्वि-
कल्पशून्ये ऽनुषङ्गपर्यालोचनया गृहीते कृत्स्नसूत्रागमनापत्तेः सूत्रो-
क्तानुवादत्वसमर्थनार्थं विधित्वे जज्जभ्यमानन्यायेन क्रतुयुक्तपुरुष-
धर्मत्वापत्तेः पुरुषमात्रे च स्मृतितोऽनृतनिषेधाक्रतुयुक्तस्यापि पुंसः
प्राप्ते विधियोगात्सचेति भाष्येणानुवादत्वं ब्रवीतीत्यर्थः ॥ स चेति
भाष्येण क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वानुवादत्वोक्तौ मूलमूलित्वाऽऽशङ्का न यु-
क्तेत्याशङ्क्याज्ञाताशयत्वेनोपपादयति * तत्रेति । * नैपेति परिहार- ६३६।३
भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयद्वितीयपूर्वपक्षविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे
* सिद्धान्तेति * पूर्वपक्षान्तरमेव सौत्रत्वसूचनार्थं सिद्धान्तत्वेनोक्तम् ।

परेर्वज्जनार्थत्वाच्छुद्धपुरुषधर्मत्वपक्षवर्जनेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षं
 गृह्णाति सूत्रगृहीनं द्योतयतीत्यर्थः ॥ एतदेव विवृणोति * नैवेति *
 अभिक्रमणस्याभिक्राममिति धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययश्रुत्या
 होमाङ्गतयावगतस्यारादुपकारित्वे वीप्सानुवादायोगापत्तेर्होमसाध-
 नसंस्कारत्वेन सन्निपत्योपकारित्वावगमाङ्गोमसाधनपुरुषधर्मनाहव-
 नीयप्रत्यासत्तिजननसामर्थ्यलक्षणलिङ्गगम्या न विरुध्यते । अनृतो-
 क्तिनिषेधादेस्तु क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादि-
 त्यनेन न्यायेन भोक्तृशपातित्वापत्तेः साधनांशपातित्वाभावेन क्रतु-
 साधनभूतपुरुषधर्मत्वाभावात्प्रकरणगम्यं क्रत्वङ्गत्वं विरुद्ध्येतेत्याश-
 ङ्क्य भोक्तृशपातिनोपि पुरुषधर्मस्य पुंसो भोक्तृत्वयोग्यतां
 विना क्रतोः फलसाधनत्वासिद्धेरात्मनः साधनत्वसिद्धौ
 पुंसो योग्यताधानार्थं क्रतुनापेक्षितत्वात्प्रकणाविरोधसूच-
 नायाभिक्रमणवदित्युक्तम् । धर्मप्रणिहितमनसो रागाद्ययोगाद्वर्ज-
 यनितरामित्युक्तम् । अनेन च यदि नानृतं ब्रूयादिति स्मृतिर्दर्शपूर्ण-
 मासप्रकरणस्थश्रुतिमूलिका स्यात्ततो दर्शपूर्णमासयोरिति विशेषणं
 स्मर्येत नतु स्मर्यते प्रत्युतोपनयनादिनियम इति स्मरंतोऽनृतोक्तिनि-
 षेधादेरुपनयनकाल एवोपदेशारो भवन्तीत्येवं भाष्यं व्याख्यातम् ।
 अपिचेति भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशिश्रुतिमूलत्वेपि स्मृतेः पुरुष-
 धर्मोपदेशित्वाविरोधादयुक्तमाशङ्क्यैषधर्मः सनातन इति स्मरंतः
 शुद्धपुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति नतु क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इत्युपदिशन्ती-
 त्येवं युक्त्यंतरोक्त्यर्थतया नैषा तस्या मूलमित्यनेनैव भाष्येण सहा-
 न्वेतव्यमित्याह * अपिचेति * क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशित्वोक्त्युपप-
 त्तेर्मूलमूलभावनिरासाशक्तत्वात्पूर्वभाष्यान्वयायोगमाशङ्क्य यस्मा-
 त्स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशितानेन भाष्येणोच्यते तस्मादेतद्भाष्यं
 पूर्वभाष्येण सह योज्यमिति विवक्षितं स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशि-
 त्वेनैतद्भाष्योक्तेन हेतुनेत्युक्तम् । ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षपरिग्र-
 हार्थं भाष्यैकवाक्यत्वेनास्य भाष्यस्य पक्षान्तरपरिग्रहार्थत्वाभावाद्द्वि-
 वेव पूर्वपक्षाविति सूचनार्थैवकारः । केवलशब्दाध्याहारशून्येन भाष्येण
 स्मर्त्तारः पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति क्रतुधर्मविषया त्वेषा श्रुतिस्तस्मा-
 द्भास्याः स्मृतेर्मूलमित्येवं शुद्धपुरुषधर्मक्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षाभ्यां
 पक्षान्तरं परिगृह्यत इत्येतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति *
 पूर्वभाष्यैकवाक्यान्वयनिरासायैवकारः । क्रत्वर्थत्वस्य सिद्धान्तत्वा-

त्पूर्वपक्षे तत्परिग्रहो न युक्त इत्याशङ्क्यानुवादत्वसिद्धयै सिद्धान्त्य-
भिमतता क्रत्वर्थतास्मिन्पूर्वपक्षे विवक्ष्यते न तात्पर्येणेति सूचयितुमेत-
द्भाष्यसूचितविचारान्तरप्रदर्शनपूर्वं पूर्वपक्षसूत्रं योजयति * नैवेति *
नात्रपक्षान्तरपरिग्रहावसरे क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वोपन्यासोत्राधिकरणे क्रि-
यत इत्यर्थः । क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमेनानुवादत्वोक्तौ स्मार्त्तस्य संयोगस्या-
न्यविषयत्वाद्धेतुत्वायोगं शङ्कते * ननु चेति * । प्रासङ्गिकैकविषयत्वा-
द्धेतुत्वमुपपादयितुमाह * सत्यमिति । * श्लोकं व्याचष्टे * यद्य- ९३७।२
पीति * प्रसङ्गप्राप्तार्थत्वोपपादनार्थं * नहीत्युक्तम् । * पक्षान्तर-
परिग्रहे ऽपि चेति भाष्यस्य योजनामस्मदुक्तां सूचयितुमाह * न
चेति * ॥ यद्वा नैषेत्यादिसमस्तमेव भाष्यं क्रत्वर्थत्वमभिप्रेत्य मूल-
मूलित्वशङ्कोत्तरमित्यन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * क्रतुयुक्तपुरुष-
धर्मत्वाशयेनानुवादत्वे स चायमिति भाष्येणोक्ते तदाशयाज्ञानाच्च
| निविभाष्योक्तायाः शङ्कायाः पूर्वपक्षाशयविवरणेन परिहारार्थं नैषे-
तिभाष्ये क्रत्वर्थत्वाशयायोगमाशङ्क्य योर्थो नानृतं वदेदित्यनेन
श्रुतिबलात्प्रकरणं बाधित्वा पुंसो निषेध्यः स स्मृत्यैव निषिद्ध-
स्तेन पुरुषार्थेन निषेधसंयोगेन कृतावपि प्रसङ्गान्निषेधसंयोगासि-
द्धेर्नित्यानुवादोयमित्येवं सचायमित्यपि भाष्यमस्मिन्व्याख्याने क्रत्व-
र्थत्वाशयमेवेति परिहारसूचनाय * आदि त एवेत्युक्तम् । * श्रुतमू-
लत्यागेनाश्रुतमूलकल्पनायोगमनुवादमात्रानर्थक्यं चाशङ्क्य प्रकरण-
बाधापत्तेः श्रुतस्य मूलत्वायोगान्मूलान्तरकल्पनोपपत्तिं दर्शपूर्ण-
मासस्तुतिं वानुवादप्रयोजनं सूचयितुमाह * अतइति । * कीदृशी
प्रशंसेत्यपेक्षायामाह * अन्यार्थेति * ।

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

पुरुषार्थत्वाविशेषाभ्युपगमेनानुष्ठानाननुष्ठानविषयत्वेन संयो-
गान्तरव्याख्यार्थं नियमानुष्ठानेनेत्यादिभाष्यं पुरुषार्थत्वाविशेषस्य
शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षादन्यत्रायोगात्तस्मिंश्च पक्षे ऽनुवादत्वानुक्तेर्युक्त-
माशङ्क्य शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षे ऽनुवादत्वानुक्तावपि भाष्यकृतलक्ष-
णानुरूपचिन्तार्थं निर्वीताधिकरणाद्यसूत्रस्थमनुष्यधर्मशब्दानुषङ्गम-
भिप्रेत्य पुरुषस्यायमुपदिश्यत इत्यादिभाष्येण सूत्रस्य व्याख्यातत्वा-
न्मनुष्योक्तेश्चाञ्जसा शुद्धमनुष्यविषयत्वावगमात्तदनुषङ्गसहितेनाक-

मेति सूत्रावयवेन शुद्धपुरुषधर्मतामुक्तानुवादत्वोक्तेः शुद्धपुरुषध-
र्मपक्षेऽप्यनुवादतोक्तेति कस्य चिद् भ्रान्तिसंभवात्सिद्धान्ती तस्मि-
न्पक्षे मूलमूलित्वाभ्युपगमेनाप्यनुवादत्वनिरासशक्तोपि वस्तुनो मूल-
मूलित्वाभावात्संयोगान्तरत्वेनानुवादतां निरस्यतीति परिहारं सूच-
यितुमाह * केवलेति * स्वानभिमतत्वसूचनार्था भाष्यकारोक्तिः ।
कीदृशं संयोगान्तरं वर्णयतीत्यपेक्षयामाह * स्मृतौ हीति * तस्मा-
दिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * भावार्थविधि-
त्वशङ्कानिरासार्थं भाष्ये प्रतिषेधस्येत्युक्तम् । सत्यनियमस्मृत्यैवा-
नृतनिषेधसिद्धेरनुवादत्वनिरासायोगं शङ्कते * ननु चेति * एतच्छ-
ङ्कानिरासेपि फलभेदानिमित्ताद्विषयभेदादित्येवं संयोगान्तरोक्तिं यो-
जयितुमाह * नैतदिति * फलभेदेपि श्रुतिविषयस्यानृतनिषेध-
स्यार्थात्स्मृतितः सिद्धेर्विषयैक्यादनुवादत्वापत्तिमाशङ्क्य सर्वा-
त्मना विषयैक्यं विनानुवादत्वानापत्तिमाह * सनामेति * फलस्य
विधेयनिषेध्यत्वाभावेन विधिनिषेधविषयत्वायोगात्तदभेदानिमित्त-
विषयभेदायोगमाशङ्क्य साध्यसाधनसम्बन्धे विधिना प्रतिपादिते
लक्षमाणत्वमुभयोरित्यनेन न्यानेन फलस्यापि विषयत्वोपपत्तिं सूच-
यितुमाह * अस्ति चेति * प्रश्नपूर्वं फलभेदमुपपादयति * कथमिति *
विधिः श्रेयःसिद्धयै प्रेरणायां प्रवर्तत इत्यनेन विधेः श्रेयःसिद्धिफ-
लत्वे निषेधः पापशब्दवाच्यान्नरकपातसाधनान्निवर्तयतीत्यनेन च
निषेधस्य नरकपातसाधनान्निवर्तकत्वोक्त्या निषिद्धानुष्ठानापाद्य-
नरकपातनिवृत्तिफलत्वे मिहिते सत्यविधेरप्यर्थतो नृताव्यात्पापान्नि-
वर्तकत्वेन नरकपातनिवृत्तिफलत्वोपपत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य
विधितो भेदेन यो निषेधः स एव नरकनिवृत्तिफलो ननु विधिः
सन् योर्थान्निषेधतामनुभवतीति भेदोक्त्या सूचिते प्रेरणायां प्रवर्तमा-
नस्यैव विधेः फलकल्पकत्ववन्निषेधस्यापि निवारणायां प्रवर्तमा-
नस्यैव फलकल्पत्वादार्थं च निषेधे तद्वाचिशब्दाश्रवणार्थात्प्रती-
तस्यापि च निषेधस्य पूर्वोद्भावतीत्यत्रापरस्यैव वाक्यार्थान्वयभावे-
नान्वयसिद्धयै शब्दकल्पकत्वाभावाच्चिवारणायां प्रवर्तमानशब्दाभा-
वेन फलकल्पना न युक्तेत्युपपत्तिसूचनार्था प्रवर्तमानोक्तिः । श्लोकं
व्याचष्टे * कल्पमिति * विषयभेदानुवादत्वायोगमुपपादितमुपसं-

६३८८ हरति * तस्मादिति * सत्यं ब्रूयादिति सत्यविधिवत्प्रियं च नानृतं

ब्रूयादित्यनृतनिषेधस्यापि स्मृतौ भावादनुवादोपपत्तिं शङ्कने *आहेति*
 सत्यं ब्रूयादित्यनेन विहितेति सत्यवचने प्रियं ब्रूयादिति प्रियमात्र-
 विध्यालोचनयाऽनृतस्यापि प्रियस्यानुज्ञाप्रतीतिरप्रियानृतनिवृत्तिमा-
 त्रेण च सत्यनियमोपपत्तेर्यत्प्रियं ब्रूयात्तदनृतमित्येवं प्रियं च
 नानृतं ब्रूयादित्यनेनापि प्रियं ब्रूयादित्येतच्छेषभूतेन प्रियस्य सत्य-
 त्वविशेषणाविधानात्संयोगान्तरत्वमुपपादयितुमाह *उच्यतइति*
 नेत्तेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य प्रजापतिव्रतस्थत्वाद्ब्रतशब्देन वानु-
 ष्ठेयवाचिनेत्तणाभावस्याननुष्ठेयस्य वक्तुमशक्यत्वादिति यानीक्ष-
 णासंकल्पविधौ युक्तिस्तदालोचनया तत्र स्मृतावेष धर्मः सना-
 तन इति व्रतशब्दवद्धर्मशब्देनानुष्ठेयवाचिनानृताभावस्य वक्तुमश-
 क्यत्वात्पर्युदासस्य विधिरित्यर्थे पर्युदासं सत्यनीक्षणसंकल्पविधि-
 वदनृतसंकल्पविधिः कस्मान्नेष्ट इत्याशङ्क्यानुतादन्यस्य तत्प्रति-
 योगिनः सत्यस्यान्यवाचिना तजोक्तिसंभवे संकल्पस्याप्रतियोगि-
 त्वाच्छीघ्रमबुद्धिस्थस्योक्त्ययोगं सूचयितुमाह *अनृतमिति*
 पर्युदासत्वाक्तेः प्रकृतसंयोगान्तरत्वोपपादनोपयोगमाह *ततश्चेति*
 दर्शपूर्णमासिकस्याप्यनृतनिषेधस्य तैत्तिरीयशाखायामेष देवान-
 भ्यारोहति य एषां यज्ञमभ्यारोहतीति दर्शपूर्णमासयाजिनं निर्दिश्य
 तस्यैतद् ब्रतमित्युपक्रमानानात्पर्युदासत्वापत्तेः संयोगान्तरत्वायोग-
 माशङ्क्य तस्य संकर्षे दाक्षायणयाजिविषयताया वक्ष्यमाणत्वाच्चेह
 कश्चित्पर्युदासहेतुरस्तीत्याह *नहीति* दये तत्वेनेनेति शास्त्रेण
 तस्मादनृतं न वदेदिति प्रकृतस्यानृतस्य प्रीत्युत्पादनाख्यदयार्थे प्रा-
 त्तेर्विकल्पशक्तिं पर्युदासहेतुमाशङ्क्य तां प्राप्तिमनपेक्ष्यापि निषेधात्म-
 लाभोपपत्तेर्विकल्पप्रसक्तिं निरस्यति*शास्त्रेति*दशमे प्रतिषेधःप्रदेशे-
 नारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यादिति सूत्रेण पूर्वप-
 क्षयित्वाऽर्थप्राप्तवदिति चेदित्यनेनार्थप्राप्तसुरापानादिनिषेधे विक-
 लपानापत्तिवच्छास्त्रप्राप्तनिषेधेऽप्यनापत्तिमाशङ्क्य न तुल्यहेतुत्वा-
 दुभयशब्दलक्षणमित्यनेन वैषम्यं वक्ष्यतीत्यर्थः । यथा भाष्यं सूत्रार्थमुप-
 संहरति *तस्मादिति* केवलपुरुषार्थत्वपक्षे भाष्यकारीयसंयोगान्त-
 रव्याख्यादूषणपूर्वं स्वयं क्रतुयुक्तापुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरव्याख्यां
 प्रतिजानीते*यदा त्विति*व्रतशब्दव्यतिरेकेण तत्समानार्थधर्मशब्द-
 व्यतिरेकेणापिच न संशयं प्रपद्येत नाकस्मान्नाप्रियं वदेत् नाहितं

नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्नवाद्धुपीत्यादिस्मार्त्तनिषेधसद्भावेन शुद्ध-
 पुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं न संभवतीति प्रत्यवस्थानस्य दुर्वारत्वा-
 त्क्रतुयुक्तपुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं व्याख्येयमित्यर्थः । मृदूक्त्यै यदा
 तदा शब्दौ । कथं व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह *स्मार्त्त इति । *ईदृश-
 स्य संयोगान्तरस्यानुवादत्वहेतुनयोक्तत्वाद्विधित्वहेतुना न युक्त्या
 शङ्कते * नन्विति । * सत्यनियमस्मृत्यार्यादनृतनिषेधेऽपि फल
 भेदनिमित्ताद्भिन्नविषयत्वादनुवादत्वायोगवत्पुरुषमात्रस्यानृतनिषेधे-
 नार्थात्क्रतुयुक्तस्य पुंसो नृतनिषेधेऽप्यनुवादत्वायोग इति परिहरति
 * नैतदिति । * फलभेदमेवोपपादयितुं स्मार्त्तस्य निषेधस्य नरक-
 परिहारफलतामाह * यो हीति । * अनृतापाद्यदोषपरिहारार्थत्वे
 नृतनिषेधस्यानृतापादितदोषत्वेनाशुचिनानुष्ठीयमानस्य क्रतोः शुचि-
 ना कर्म कर्त्तव्यमिति कर्माङ्गतया विहितशौचहान्या वैगुण्यापत्ते-
 र्वेदिरेव ह्यनाद्यस्य कुर्वतो विगुणा भवेदिति वार्त्तिकालोचनयाव-
 गमाच्छ्रौतनिषेधफलस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारस्य स्मार्त्तेनापि निषेधे-
 नार्थात्सिद्धेः फलभेदायोगमाशङ्क्य क्षुतस्य श्रेष्ठमाख्यमलविदूतमर्ज-
 नात्मकत्वेनाशुचित्वापादकत्वाद्द्वैगुण्यापादकत्वं युक्तम् । अनृतोक्त-
 स्त्वनृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्त्तत इत्यर्थ-
 वादावगतदोषापादकत्वेऽप्यशुचितापादकत्वप्रमाणाभावाच्च वैगु-
 ण्यापादकतेतिवैषम्यं सूचयितुमाह * तत्रेति * क्रतुयुक्तपुरुषध-
 र्माणामपि पुरुषद्वारा क्रत्वङ्गत्वेनातिक्रमे क्रतुवैगुण्यापादकत्वात्तद्वै-
 षम्योक्त्यै शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमैर्न क्रतवो विगुणीभवन्तीत्युक्तम् ॥
 एतदेवोपपादयति * तथाहीति । * श्लोकं व्याचष्टे * क्रतवो
 हीति । * स्मार्त्तस्य निषेधस्य श्रौतनिषेधफलासाधनतामुपपादिता-
 मुपसंहरति * तेनेति । * श्रौतस्य निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफ-
 लतामाह * श्रौतः पुनरिति * श्रौतो निषेधः प्रकृतकर्मयुक्तपुरुष-
 धर्म इति कृत्वा ऽत्र श्रौते निषेधे वर्जितानृतेन पुंसा कृतौ
 दर्शपूर्णमासौ फलं साधयत इत्येवार्थो ज्ञायत इत्यन्वयः । पुरुषस-
 मवेतदर्शपूर्णमासापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेन विहितस्यानृतनिषेधस्याति-
 क्रमे पुंसो ऽपूर्वसाधनत्वासिद्धेः साधनाभावेनापूर्वसिद्धययोगा-
 त्फलासाधनत्वमुपपादयितुमाह * प्रकरणेति ॥ * दर्शपूर्णमासापू-
 र्वसाधनीभूतो यः कर्त्तव्येवं कर्तृपुरुषगतसाधनत्वोद्देशे पुंसोऽप्युदे-

इयत्वेन निषेधशेषित्वात्तदतिक्रमे स्मार्त्तनिषेधानि क्रमवत्प्रत्यवायभा-
क्तापत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य पुंसः प्रत्यवायापत्तिनिरासं प्रतिज्ञा-
पूर्वमुपपादयति * नत्विति * यत्र लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्ये कार्यं विधी-
यते तन्मात्रग्रहणं तस्मिन्नित्यनेन न्यायेनोद्देश्यापूर्वसाधनांशलक्षणा-
त्वोपक्षीणस्य पुरुषस्वरूपस्योद्देश्यत्वाभावादित्याशयः । क्रतुयुक्तपु-
रुषधर्मत्वपक्षे संयोगान्तरत्वमुपसंहरति * तस्मादिति । * सिद्धा-
न्तिनोभयविधस्यापि पुरुषधर्मत्वस्यानिष्टत्वादस्मिन्पक्षद्वये सिद्धा-
न्तिनः संयोगान्तरत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षाभ्युपगमेनानुवाद-
त्वनिराससामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वं संयोगान्तरत्वोक्तेः सूचयितुमाह
* इतीति । * क्रत्वर्थत्वपक्षेपि क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमे क्रतोर्वैगुण्या-
ख्यप्रत्यवायपरिहारः फलं पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे पुंसो नरकपाताख्य-
प्रत्यवायपरिहारइत्येवंविधेन फलविशेषेण संयोगान्तरत्वोपपत्तेस्त-
स्मिन्नपि पक्षे संयोगान्तरव्याख्या संभवतीत्याह * एव-
मिति ॥ * क्रत्वर्थत्वक्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षयोर्द्वयोरपि श्रौतस्य
निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेनैव नरकपरिहारफलात्स्मा-
त्तन्निषेधात्संयोगान्तरत्वव्याख्यायां पक्षद्वयेपि निषेधातिक्रमे
याजुर्वैदिकयज्ञाङ्गप्रेषनिमित्तप्रायश्चित्ताविशेषापत्तेः प्रयोजन-
विशेषो न स्यादित्याशङ्क्य प्रयोजनविशेषाभावेपि पूर्वपक्षयुक्तनि-
त्यानुवादत्वनिराससिद्धेः पक्षद्वयेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन
संयोगान्तरव्याख्यौचित्यं सूचयितुमाह * तेनेति * प्रायश्चित्तवि-
शेषाख्यप्रयोजनभेदाभावाच्चूचनार्थस्तावच्छब्दः ॥ क्रतुवैगुण्यपरिहा-
रफलत्वेन संयोगान्तरत्वादानुवादत्वनिराससंभवेपि प्रयोजनविशे-
षाभावे क्रतुधर्मः क्रतुगतपुरुषधर्मो वेति चिन्ता निष्प्रयोजना स्यादि-
त्याशङ्क्य विधयोऽपि हि पूर्वस्मिन् पक्षे संस्कारताङ्गता इत्यादिवार्तिके
ऽनृतनिषेधस्य क्रतुगतपुरुषधर्मत्वे यजमानेनैवानृतं वर्जनीयं क्रतुधर्म-
त्वे यजमानेनर्त्विग्भिश्चेति प्रयोजनविशेषं वक्ष्याम इत्याह * यस्त्व-
ति । * यजमानत्वे नृतवर्जनस्य भोक्तृत्वयोग्यताधानार्थत्वापत्तेस्तद-
तिक्रमे पुरुषगाम्ययाग्यत्वाख्यप्रत्यवायप्रसंगात्कर्त्रशपातित्वाभावेन
चापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेनानृतनिषेधायोगात्तदतिक्रमेपि क्रत्वपूर्व-
सिद्ध्युपपत्तेः क्रत्वङ्गातिक्रमाभावेन च क्रतुवैगुण्यप्रसक्त्ययोगा-
त्संयोगान्तरत्वासिद्ध्यापत्तेस्तत्सिद्ध्यर्थमिदानीमेव क्रतुयुक्तपुरुष-

धर्मत्वे ऽनृतवर्जनस्य पुरुषप्रत्यवायफलत्वाविशेषण स्मार्त्ताभिषेधा-
 त्संयोगान्तरत्वासिद्धावपि क्रतुधर्मत्वे क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वात्म-
 योगान्तरं सेत्स्यतीति विशेषो वाच्य इत्याशङ्क्य दर्शपूर्णमासादि-
 ना पुरुषभोज्यतयैव फलस्योत्पादनीयत्वाद्भोक्तृत्वे वा योग्यं पुरुषं
 प्रति भोज्यतयोत्पादनाशक्तेर्भोक्तृत्वयोग्यताधानस्यापि क्रत्वपेक्षि-
 तत्वेन तदर्थानामपि धर्माणां क्रत्वर्थत्वाविरोधात्तदतिक्रमे तु वैगु-
 ण्योपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन संयो-
 गान्तरत्वाद्धिधेयत्वासिद्धेः प्रयोजनोक्त्यवसराभावेनदानीमनुपयो-
 गान्न प्रयोजनविशेषो वाच्य इत्याह *उभयथापीति* क्रतुधर्मवत्त-
 द्गतपुरुषधर्मत्वेपीत्यर्थः । पुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षस्य सौत्रेण वाशब्देन
 निरासायानुभाषणार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे *परस्त्विति* पुरुषप्रय-
 क्षस्येति भाष्यावयवव्याख्यार्थमाख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादि-
 त्यनेनानुक्तनिवृत्तिधिकरणाय सूत्रावयवोक्तेन कारणेनेत्युक्तम् ।
 भाष्यस्य द्विविधपुरुषधर्मत्वानुभाषणार्थत्वं सूचयितुमाह *उभवि-
 ति* भाष्यस्याद्विविधशब्दात्पर्युदासत्वशङ्कां निराकर्तुं सत्यविधेरि-
 त्युक्तं । क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इतीतीतिकरणेनैव तावन्मात्रत्ववाचिनानु-
 वादत्वांशवैकल्यं सूचितम् । मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्य-
 नुषक्तसूत्रावयवोक्तसंहेतुपुरुषधर्मत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्या-
 ख्यार्थमत्रेत्यादिप्रतीमइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *तत्रापीति* आख्यात-
 शब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावात्तत्प्राधान्यं न संभवतीत्याशयः । नन्विति
 भाष्येण कर्तुरप्याख्यातात्प्रतीतेर्वाच्यत्वमाशङ्क्य वाच्यवाचकलक्षण-
 सम्बन्धापेक्षया सम्बन्धान्तरादभिधेयाविनाभावलक्षणात्कर्तृप्रतीते-
 रित्येवं तन्निरासेऽप्यावृत्त्या संयोगान्तरादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं
 सत्यमित्याद्यर्थादित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *या त्विति* कर्तुरशाब्दत्वो-
 पपादनार्थं यदेत्यादि न स श्रौत इत्यन्तं भाष्यं सामान्यभ्यायोक्तिपूर्व-
 मुपपादयितुमारभते *सर्वत्रैव तावादिति* योग्यार्थापत्यनुदयो नुपल-
 ब्धोक्त्योक्तः । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसंज्ञकाख्यातविशेषवाच्यो युष्म-
 दस्मत्तद्व्यतिरिक्तत्वरूपो र्थः पुरुषः । क्रियाफलस्यात्मपरगामित्वावि-
 भागाख्यस्तूपग्रहः स्वरितेतो अकरितो वा धातोः परादात्मनेपदपर-
 स्मैपदाख्यादाख्यातविशेषाद्द्रम्यते लोकादज्ञातस्य विवेकस्य ज्ञानो-
 पायो लक्षणं चेत्यनेनोक्तः ॥ कर्त्राक्षेपकत्वसिद्धये भावनाया वाच्यत्व

मुपपादयति* तत्रेति । *कालादेर्व्यभिचाराद्रमकत्वायोगेपि कर्त्ता
धात्वर्थो वा गमयिष्यतीत्याशङ्कते * कर्त्रिति । * कर्तुरप्रयतमानस्य
पाकादौ कर्तृत्वसिद्धेस्तत्सिद्धयै गम्यमानायाः प्रयत्नाख्याया भाव-
नायाः प्रयत्ननिष्पाद्येन च धात्वर्थेन स्वसिद्धयै गम्यमानायाः प्राधा-
न्यप्रतीत्ययोगापत्तेस्तद्रम्यत्वं न संभवतीति परिहरति * नेति । *
एतदेव विवृणोति * यदि हीति । * भावनयाक्षेपसंभवात्कर्तुरवाच्यत्वे
कालादेरप्यवाच्यतापद्येत्याशङ्क्याह * नचेति ॥ * कालादीनां मध्ये के
न चिदन्येषामवगतिसंभवादवाच्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एव-
मिति * कर्तुस्तु भावनयावगतिसंभवाच्च युक्ता वाच्यतेत्याह
* या दृशस्त्विति * दृश्यमानगृहान्तर्गततण्डुलपूर्णकाष्ठमयकुसुमस- ६४१।१
मीपस्थायां सोदकायां स्थाल्यामपावृतायां कथं चित्पतितानां तण्डु-
लानां कर्त्रभावेपि करणादिकारकान्तरमात्रात्पाकक्रियाख्यभावन-
सिद्ध्युपपत्तेर्भावनापि न कर्त्राक्षेपशक्त्याशयेनाशङ्कते * कारका-
न्तरेति * पाकादेर्द्धात्वर्थस्य कर्त्तारं विना कथं चित्सिद्ध्युपपत्ता-
वपि तस्य भावनात्वाभावात्प्रयत्नाख्यायास्तु भावनायाः कर्त्तारं
विना सिद्धिलक्षणव्यभिचारायोगादन्यान्यमात्रात्मको व्यभिचारः
शङ्कनीय इत्यापाद्य दुषयति * नेति * कस्मान्नान्यान्यमात्रात्मको
व्यभिचारो ऽयुपगमनीय इत्याशङ्क्याह * द्विधा हीति * भावना च
शिशपात्वतुल्या ऽन्योर्द्ध्वतुल्येत्याह * भावनाचेति * शिशपात्व-
स्यान्योन्यसापेक्षानेकवृक्षत्वाद्यन्वयादनेकभर्त्रन्वितद्रौपदीवद्यभिचा-
रित्वाभावेपि भावनायाः परस्परानपेक्षानेकारकान्वयादेकात्यागे-
नान्यपुरुषगामिस्त्वन्तरवत्समुच्चयेऽपि व्यभिचारित्वापत्तिमाश-
ङ्क्याह * नचेति * सन्देहापादकोऽत्राव्यभिचारो विवक्षितो न
स्त्रीणामिव प्रत्ययायापादकः समुच्चये च न सन्देहापत्तिरित्याशयः ॥
अतः कारकान्तरान्वयः कारकान्तरावगतावपि शक्तिमापादयेन्न-
तु कर्त्रवगतावशक्तिमित्युपसंहरति * अत इति * युगपत्सर्वकारका-
न्विताया भावनायाः सर्वकारकगमकत्वोपपत्तावपि कर्मादित्यागेन
कारकान्तरान्वितायाः कर्माद्यवगतावशक्तिवत्कर्तृत्यागेन कारकान्त-
रान्वितायाः कर्त्तारं विना सिद्धिलक्षणाद्यभिचारात्कर्त्रन्वयगतावश-
क्तिर्भविष्यतीत्याशङ्काशयं निराकर्तुमाह * यत्रापिनामिति * कार-
कान्तरत्यागेपि कर्तृत्यागो न कदाचिदस्तीति वक्तुं कर्मादिप्रतिभा-

धनाया इति गतिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्देनान्वयोक्तेरप्रतीतिशब्देनान्वयाख्यत्यागाभिधानाद्यत्राप्यासितिष्ठत्यादिप्रयोगे कारकान्तराणां भावनया त्यागाद्यभिचारः शङ्क्यते तत्रापि न कर्तुर्व्यभिचारशङ्केत्युक्ते सर्वकारकसाध्यत्वाद्भावनायाः कारकान्तराणामपि व्यभिचारायोगमाशङ्क्यभावनाया धात्वर्थद्वारा धात्वर्थकर्मान्वयादासितिष्ठत्यादेश्च धातोरकर्मकत्वाद्धात्वर्थद्वारकर्मान्वयानुपपत्तेः संप्रदानस्य च दानादिधात्वर्थविशेषान्वयिसंप्रदेयान्वयित्वेन धात्वर्थव्यवहिततया भावनातो बाह्यात्संप्रदेयादपि बाह्यादूग्राह्यादेरपि बाह्यत्वाद्यवहितत्वाच्चकारसूचिताच्च करणाधिकरणयोर्द्धात्वर्थ [१ त्वादपादानस्य च ग्रहणादिधात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यव्ययित्वेन धात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यव्ययित्वेन धात्वर्थव्यवहिततया भावनातो बाह्यादूग्राह्यादेरपि बाह्यत्वाद्] व्यवहितत्वेन भावनातो बाह्यत्वात्कर्मसंप्रदानापादानकरणाधिकरणशून्येषु धात्वर्थेषु कर्मादीन् प्रति भावनाया अगत्या कर्मादीनां भावनाव्यभिचारेपि कर्मादीनामेव च व्यभिचारो ननु कारकत्वसामान्यात्कदा चित्कर्तुर्व्यभिचारशङ्केत्युक्तम् । प्रयत्नस्य चेतनधर्मत्वेन चेतनं विनानुपपत्तेश्चेतनस्य प्रयत्ने स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वैकान्तिकत्वात्प्रयत्नात्मकभावनाख्यायाः क्रियायाः कर्तृशून्यायाः कस्याश्चिदभावात्कर्तृभावनाव्यभिचारायोगमुपपादयति * नहीति * कारकान्तरव्यभिचारसहितश्च कर्तुर्व्यभिचारः प्रयोजनवानेवेत्याह * तदव्यभिचारेण वेति * तस्यैवाव्यभिचारेणैति सावधारणोक्त्या कारकान्तरव्यभिचारोक्तिः सुतरामित्यनेन प्रयोजनस्यावश्यकतोक्ता । किंप्रयोजनमित्यपेक्षिते भावनायाः केवलकर्तृप्रत्यायनशक्त्यवधारणप्रयोजनमाह * यावदिति * येषु धातुषु यानि कारकान्तराणि भावना व्यभिचरति तेषु तत्प्रत्यायनशक्त्यभावे यावत्तावच्छब्दाभ्यामुक्ते तथाप्यव्यभिचारिकारकान्तरप्रत्यायनशक्त्युपपत्तिमाशङ्क्य क्वचिद्यभिचारात्कर्तृवदैकान्तिककारकान्तरप्रत्यायनशक्त्यभावसूचनार्थं कर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य स्फुटतरतोक्ता । केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य प्रयोजनत्वोपपादनार्थं कारकान्तरव्यभिचारे सति भावनायाः केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानात्कर्तुरसाधारण्येन भावनागम्यत्वात्संख्यानव्यसिद्धेर्न कारकान्तरव्य-

भिचारो निराकार्यः प्रत्युत समर्थनीय एवेत्याह * समर्थनीय ए-
वेति * सम्बन्धे घटनीय इत्यध्याहार्यम् । कारकान्तरव्यभिचार-
समर्थनपूर्व कर्तुः संख्यान्वयघटनां विवृणोति * आसीति * कार-
कान्तराणां सर्वभावनास्वैकान्तिकत्वाभावेऽपि यस्यां भावनायां य-
त्कारकान्तरं गम्यते तस्यां तस्यापि कर्तृवद्गम्यमानत्वसाम्यात्सं-
ख्यान्वयः प्रसज्येतेत्याशङ्क्य कर्तृगतैव संख्याऽऽख्यातं गम्यते
नान्यगतेति सर्वस्वसंबन्धव्यवस्थादर्शनात्कर्तृवाच्यत्वपक्षवद्वाच्य-
त्वपक्षेऽपि शब्दशक्तिव्यवस्थापि का कल्प्येति साम्यापादनेन परिहरति
* कर्तृविशिष्टा चेति * वाच्यत्वपक्षे वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थयैव ६४२।२
संख्यान्वयानन्वयव्यवस्थासिद्धेः शक्तिकल्पनानापत्तिं शङ्कते * स
चेदिति * वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थाया अपि शक्तिं विनानुपपत्तेः
साम्यमापादयति * तत्रेति * अवाच्यत्वपक्षे कीदृशी शक्तिः कल्प्ये-
त्यपेक्षायामाह * यतइति * यस्मात्कर्तृगतां केवलां संख्यामतस्तिङ्-
रूपाच्छब्दात्प्रतीतिस्तस्मात्केवलकर्तृगतसंख्याप्रतीत्याख्यात्कार्यात्ति-
ङ्गां संख्याभिधानशक्तिरेतावती कर्तृगतत्वपर्यन्ता प्रतीयत इत्यर्थः ।
कर्तृगतायामेव संख्यायां तिङो भिधानवशक्तिर्नान्यगतायामिति व्य-
वस्थायां को हेतुरिति पृच्छति * समानइति * ज्ञापकहेतुः पृच्छयते
* कारकहेतुर्वेति * विकल्प्याद्यकल्पे तत्रावश्यमित्यादिना तद्विष-
यबुद्ध्यवस्थस्य ज्ञापकहेतोः पक्षद्वयतुल्यत्वेनोक्तत्वात्प्रश्नायोगमाह
* उक्तमिति * शक्तीनां स्वाभाविकत्वेन निर्हेतुकतयानुयोज्यत्वस्य
शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावन इत्याकृतिवादवार्तिके
निरस्तत्वात्कारकहेतुप्रश्नोप्ययुक्त इत्याह * नचेति * एवमपि
साम्यादन्यतरपक्षनिर्द्धारणायोगमाशङ्क्य वाच्यत्वपक्षे शक्तिद्वयक-
ल्पनापत्तेर्वैषम्यमाह * अपि चेति * एकप्रत्ययोपादानमात्रात्कर्तृ-
गतसंख्याभिधानभिद्धेस्तद्विषयशक्तिकल्पनानापत्तिशङ्कां स चे-
द्ब्रूयादिति वार्त्तिकोक्तां विवृणोति * नन्विति * तत्रैव प्रत्यवस्थेय-
मित्यादिवार्त्तिकोक्तपरिहाराशयं विवरीतुमापातनिकां तावत्करोति
* कुतः खल्विति * विवृणोति * न चेति * भावनादीनामेक- ६४३।२
प्रत्ययोपादानविशेषेऽपि क्व चिदाख्यातोक्तसंख्यान्वयादर्शनेनायो-
ग्यत्वावशायाच्छब्दशक्तिकल्पनां विनापि संख्याया भावनाद्यनन्व-
योपपत्त्यभिधाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वाविशेषेऽपि कारकान्तरा-
णां क्व चिदाख्यातोक्तसंख्यान्वयादर्शनेनायोग्यत्वस्याविशिष्टत्वा-

आस्मत्पक्षेपि कर्तृगतसंख्याभिधानशक्तिकल्पनापत्तिरित्याह * यदि
 त्विति * कारकान्तराणां सुबाख्यशब्दान्तरोक्तसंख्यान्ययाद्यो-
 ग्यत्वोक्तौ भावनादीनामपि सुबुक्तसंख्यान्ययाद्योग्यता समानेत्याह
 * अथेति * आख्याते भावनादीनामसिद्धत्वाख्यादसत्त्वभावात्सं-
 ख्यान्ययाद्योग्यत्वं शङ्कते * अथेहेति * अनुत्पन्नस्यापि भावनादेः
 सुबुक्तसंख्यान्ययदर्शनात्संख्यालिङ्गान्ययाद्योग्यत्वस्यैवासत्त्वभूतत्वप्र-
 सिद्धेर्न तस्याद्योग्यत्वहेतुतेति परिहरति * तदिति * । एतदेव विवृ-
 णोति * नहीति * एवं च सत्याख्यातोक्तैव संख्याया भावनादीनां
 चान्योन्या न्वयाद्योग्यत्वे हेतुर्वाच्या सा च कारकान्तरान्वयाद्योग्य-
 त्वेपि तुल्येत्याह * तत्रेति * कर्तर्यनुक्ते कर्त्रन्वितसंख्योक्त्ययोगात्स्व-
 रूपेण चोक्तायाः सर्वकारकेष्वविशेषात्कथमाख्यातोक्तत्वस्य कार-
 कान्तरान्वयाद्योग्यत्वे हेतुतेति पृच्छति * कथमिति * । यथा त्व-
 त्पक्षे कर्तुर्भावनादीनां चाख्यातोक्तत्वाविशेषेपि शब्दशक्तिवशात्सं-
 ख्यायाः कर्तृमात्रान्वये योग्यता न भावनाद्यन्वये तथा कर्तृकरणा-
 दीनां कारकत्वाविशेषेपीत्युत्तरमाह * शब्दिति । * असत्त्वभावा-
 ख्याद्योग्यत्वहेतुनिरासाद् दृष्टान्तसिद्धिमाह * इतीति । * वाच्यत्व-
 पक्षे यत्राख्याते कर्त्ता वाच्यस्तत्र तस्य संख्यान्ययो यत्र कर्म
 तस्येति व्यवस्था तत्तद्विशिष्टसंख्याभिधानविषयशब्दशक्तिवशा-
 द्युक्ता । अवाच्यत्वपक्षे तु स्वरूपेणाक्तया संख्यया करणादीनाम-
 योग्यत्वादनन्वयेपि कर्तृकर्मणोर्योग्यत्वाविशेषाच्छब्दशक्तेश्च कर्तृक-
 र्मानवगाहित्वाद्यवस्था न युक्तेत्याशयेनाशङ्कते * ननु चेति । *
 क्व चिदाख्याते कर्त्ता वाच्यः क्व चित्कर्मेति व्यवस्थावत्क्व चि-
 त्कर्त्रन्विता संख्या वाच्या क्व चित्कर्मान्वितेति व्यवस्थापि
 शब्दशक्तिवशाद्युक्तेति साम्यापादनेन परिहरति * नैतदिति । *
 श्लोकं व्याचष्टे * यो हीति । * शक्तेः कर्तृकर्मविशिष्टसंख्या-
 विषयत्वं विना व्यवस्थापकत्वायोगाद्यवस्थापकत्वसिद्धौ विशि-
 ष्टविषयत्वाभ्युपगमापत्तौर्विशेषणविषयत्वं च विना विशिष्टविषय-
 त्वायोगाद्विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोरपि शक्तिविषयतावश्याभ्यु-
 पगमनीयेत्याशङ्किता स्वाशयं विवृणोति * तत्रेति । * सुरभि-
 चन्दनादिज्ञाने चक्षुषो गन्धादिविषयत्वाभावेपि गन्धादिविशिष्ट-
 द्रव्यविषयत्ववच्छब्दशक्तेः कर्तृकर्मविषयत्वाभावेपि तद्विशिष्टसं-

ख्याविषयत्वाविरोधाद्विशिष्टसंख्याज्ञानसिद्धेः विशेषणभूतयोः कर्तृ-
 कर्मणोर्ज्ञानमात्रमादर्तव्यं नतु शब्दशक्तिजन्यज्ञानाख्याभिधानलक्ष-
 णज्ञानविशेषादरः प्रमाणवानिति परिहर्त्ता स्वाशयं विवृणोति * उ- ६४४।१
 च्यतइति । * श्लोकं व्याचष्टे * भगृहीत इति । * न चेदन्ये-
 नेत्यनेन चान्यतो वगतस्य विशेषणांशस्य विशेष्यांशस्य वा विशिष्ट-
 प्रत्ययविषयत्वापवादान्न शब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानस्य कर्तृ-
 विषयतादरणीयेत्याह * सर्वेति * विशेषणविशेष्यभूतयोः कर्तृ-
 संख्ययोराख्यातशब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानविषयत्वाभावेपि वि-
 शिष्टरूपावयवत्वाद्विशेषणविशेष्ययोस्तज्ज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्प-
 त्तेर्विशिष्टज्ञाने व्याप्रियमाणस्य शब्दस्य विशेषणविशेष्यज्ञानेपि
 व्यापारो वर्त्तीयत इत्याशङ्क्य शब्दव्यापारस्यार्थापत्तिरूपविशिष्टप्र-
 त्ययकल्प्यत्वादर्थापत्तेश्चान्यथानुपपत्तिरूपत्वेनानन्यलभ्यावयवमात्र-
 विषयत्वाद्बुद्धिद्वयस्याख्यातापेक्षितत्वे प्यनन्यलभ्यावयवबुद्धेः सा-
 क्षादाख्यातजन्यत्वादन्यलभ्यावयवबुद्धेस्त्वभिधेयाविनाभावद्वारा-
 ख्यातजन्यत्वाद्विशिष्टबुद्धावाख्यातव्यापारोपपत्तेर्बुद्धिद्वये प्याख्या-
 तव्यापारकल्पनायां नार्थापत्तिः प्रभवतीति सूचयितुमाह * स-
 र्वत्र चेति । * एवमपि विशेषणस्य प्राक्प्रत्याख्यत्वाद्विशेषण-
 त्वाभिमतस्य च कर्तुरवाच्यत्वे प्राक्प्रतीत्ययोगाद्वाच्यतैव युक्ते-
 त्याङ्क्य यथा अनन्यलभ्यत्वात्संख्याया न कथं चिदवाच्यता
 युक्ता तथान्यलभ्यत्वात्कर्तुर्वाच्यता न युक्तेति विशेषणत्वस्य वाच्य-
 त्वानापादकत्वं वक्तुमाह * तदिहेति * कर्तृविशिष्टा संख्या
 विधीयमानेत्यादावन्वयमात्रविवक्षया कर्तुर्विशेषणत्वोक्तिः । वस्तु-
 तस्तु भात्वर्थस्य पूर्वापरीभावलक्षणव्यापारत्वेप्यन्योत्पादानुकूलत्व-
 लक्षणाक्रियात्वाभावेन कर्त्रनाक्षेपकत्वाप्ताक्षेपकत्वेपि वा भात्वर्थ-
 ज्ञानानन्तरमेव प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानात्कर्तृज्ञानस्य च संख्या-
 ज्ञानसमकालभात्वर्थाविनाभावस्मृतिव्यवहितत्वेन संख्याज्ञानोत्तर-
 कालत्वात्कर्तुर्विशेषणत्वानुपपत्तिः संख्यानवयाच्च प्राक्कर्तृज्ञानाभ्यु-
 पगमे ज्योतिष्टोमे संख्यानपेक्षस्य कर्तुराधिकारावगमादेकस्याश-
 क्तावङ्गान्तरवदेकत्वस्यापि त्यागोपपत्तेर्यजमानानेकत्वसंभवेन द्वित्वब-
 हुत्वयुक्तप्रतिपदुत्कर्षसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्संख्यैव कर्तृविशेषणं नतु
 कर्त्ता संख्याविशेषणमिति विशेषणभूतं विशेष्यभूतं वेत्यनवकल-

पत्या सूचितम् । कर्त्रनभिधानेपि शब्दानर्थक्यशङ्का नास्तीत्येकत्वसं-
 चारोक्त्या सूचितम् । एकत्वाभिधानेपि भावनादेरिव कर्तुरप्यभि-
 धेयत्वाविरोधशङ्काभिधेयाविनाभावाख्यगम्यमानलक्षणापन्नत्वोक्त्या
 निरस्ता यावदेवेह च धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भावना
 कर्त्ता च कश्चिद्भवतीत्यवधार्यत इति वार्तिकवक्ष्यमाणात्कर्तुः
 पूर्वज्ञानसंभवाद्विशेषणत्वोपपत्तिः सत्यपीत्यनेनोक्ता । विशेषत्वा-
 त्कर्तुर्वाच्यत्वशङ्कायाः प्रौढ्या विशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारमुक्त्वा
 परिमार्थिकपरिहारमाह * यदा त्विति * मृदुकृत्यै यदा शब्दः ।
 संख्यापरिच्छेद्यत्वेनापेक्ष्यमाणस्य कर्तुर्भाविनातः सिद्धावपि कार-
 कान्तरानादरेण कर्तैव परिच्छेद्य इति नियमसिद्धिः कर्त्रभिधा-
 नशक्तिकल्पनाहेतुर्भाविष्यतीत्याशङ्कां तिङुक्तायाः संख्यायाः कर्त्र-
 न्वय एव योग्यत्वं न कारकान्तरान्वय इति शब्दशक्तिकृतयो-
 ग्यायोग्यत्वव्यवस्थोक्त्या निरस्तामपि तिङुक्ता संख्या कर्त्तारमेव
 परिच्छेद्यमपेक्षते न कारकान्तराण्यित्याकाङ्क्षानाकाङ्क्षान्वयवस्थया
 निरसितुमनुभाषते * यत्त्विति * ततश्च समाने सर्वकारकाणां गम्य-
 मानत्वे कस्मात्कर्तैवा संख्या सम्बध्यते न करणादिभिरपीति पूर्वा-
 क्तशङ्कानुपङ्गेन पूरणीयं निरस्यति * न तैरिति * कर्तृप्रार्थनोक्त्या-
 काङ्क्षानाकाङ्क्षान्वयवस्थयान्वयानन्वयव्यवस्था सूचिता । आकाङ्-
 क्षानाकाङ्क्षान्वयवस्थैव कथमित्याशङ्कयायोग्यायोग्यत्वव्यवस्थानच्छ-
 द्दशक्तिवशेनेति परिहारं सूचयितुं * प्रतीतान्यपि त्विति * ति-
 ङ्रूपस्य शब्दस्य कर्त्राकाङ्क्षसंख्योक्तावेव शक्तिर्न कारकान्तरा-
 काङ्क्षसंख्योक्तावित्याशयः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्तभावनागम्यक-
 र्त्रन्वयस्य पदान्तरानधीनत्वेनावाक्याद्गतयाकाङ्क्षयोग्यत्वानपेक्ष-
 त्वायोग्यत्वाकाङ्क्षाभावेपि समानप्रत्ययोक्तगम्यत्वविशेषात्करणा-
 दीनामपि संख्याया ग्रहणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य सर्वत्र श्रौते वाक्यो-
 ये वा शब्दे व्यवहारे प्रतीत्याख्यसन्निधिवद्योग्यत्वापेक्षयोरप्य-
 न्वयाख्यग्रहणकारणत्वान्न प्रतीतिमात्रेण करणादीनां ग्रहणापत्ति-
 रित्याह * नहीति । * तिङुक्तायाः संख्यायाः सर्वस्वसंवेद्यकर्तृ-
 मात्रान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पितशब्दशक्तिकृतकर्तृमात्रान्वयं योग्य-
 त्वाकाङ्क्षावशादावच्यत्वेपि कर्तुरेव संख्यान्वयापपत्तिं कर्तृविशि-
 ष्टावेह संख्या गम्यत इत्यादिग्रन्थसंदर्भोक्त्यामुपसंहरति * तदत्रे-

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्द
रैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्य
२ ते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रद्वयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं " " १ " ०
७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रका-
रणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणती-
र्थविरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । स० (वेदान्तः) २
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगागाभट्टविरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स० (मीमांसा) २
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाढरायण प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नभिश्च कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिपेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १
(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ३
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो- } (मीमांसा)
मेश्वरविरचिता ।
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः
श्रीश्रेमराजविरचितवृत्तिसमेता । }
- (१६) मीमांसावालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा } (मीमांसा)
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनाराणात्मजभ-
ट्टशङ्करावरचितः । }
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) म
महोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्कर
कृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा)
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्य
प्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त
- (१९) कान्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चायावरचितभाष्यसहितम् ।
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः)
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्ण- } (वेदान्त
विरचितया खण्डनफक्किाविभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । }
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ।
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया }
ऽवतरणिकया च सहितम् । }
- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त
- (२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचि
तानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध्याः प्रत्यक्ष
मानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य श
क्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः)
- (२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम्, श्रीसुन्दरभट्टविरचितसिद्धान्तसेतुक
धटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजान्हव्याख्यव्याख्य
- (२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक
जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभट्टकृतटीकया सहितः । हरि
भट्टसूरिकृतः ।
- (२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च
- (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः
जागदीशी टीका । २
- (३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । १
- (३१) स्मृतिसारोद्धारः १ विद्वद्वरविश्वभरत्रिपाठिसंकलितः । २

पक्षादिप्रेषनस्थानम् । }

हरिदासगुप्तः,

बनारस सिटी

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

---

3 Jaimini
132 Nyayasulha
M5J3
1901
fasc. 14

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 08 25 13 007 3